

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

УДК 37.015.31:17.022.1]:343.81(477)«19/20»(043.5)

КУПЕЦЬ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ
(кінець XX – початок XXI ст.)**

011 Освітні, педагогічні науки

01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О.М. Купець**

Науковий керівник: **Івах Світлана Михайлівна,**
кандидат педагогічних наук, доцент

Дрогобич – 2025

АНОТАЦІЯ

Купець О.М. Організаційно-педагогічні засади морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.).

– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки». – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2025.

У дисертації теоретично узагальнено наукову проблему морального виховання засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст., а також запропоновано її системне розв’язання, що уможливорює удосконалення формування змісту та педагогічного інструментарію морального виховання засуджених у сучасних вітчизняних виправних установах.

Дослідженням підтверджено, що важливим завданням колективів вітчизняних пенітенціарних установ є гуманізація виховного процесу у виправних колоніях та визнання пріоритетності морального виховання, що сприятиме поверненню засуджених до соціуму як повноцінних громадян, які володіють моральними нормами поведінки в ньому.

Простежено еволюцію мети, завдань та змісту виховної роботи у виправних колоніях і морального виховання як її складника впродовж досліджуваного часового відрізка в рамках виокремлених нами періодів: радянського (70-і рр. – початок 90-х рр. XX ст.) та періоду незалежної України (1991 р. – початок XXI ст.) з огляду на кардинальні відмінності суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних чинників: від формування у засуджених переконання у важливості дотримання норм і законів суспільного життя в радянський період до сприяння становленню чітких моральних орієнтирів відповідно до правових суспільних норм та вимог в умовах сьогодення.

Відслідковано зміну педагогічного інструментарію реалізації мети та завдань морального виховання ув’язнених у виправних колоніях. Замість

засобів зовнішнього впливу, які ґрунтувалися на комуністичній ідеології та мали відповідне політичне підґрунтя, вихідними положеннями виховної роботи у сучасних виправних колоніях стали визнання пріоритетності загальних прав і свобод кожної людини, а також реалізація індивідуально-особистісного підходу до виховного впливу. До співпраці з адміністраціями виправних колоній у реалізації завдань морального виховання сьогодні передбачено широке залучення батьків, інших близьких родичів, представників громадських та релігійних організацій, благодійних фондів, на відміну від радянського періоду, де співпраця обмежувалася тільки представниками місцевих політичних відділів, працівниками закладів вищої освіти, членами спостережувальної комісії та представниками підприємств, які опікувалися виправно-трудовими колоніями.

З'ясовано засоби виховного впливу на політичних засуджених у радянський період. Зокрема, встановлено, що у виправно-трудових колоніях, у яких відбували термін політичні засуджені, з адміністрацією співпрацювали працівники КДБ, які спільно здійснювали карально-репресивні дії проти таких в'язнів. Щодо форм і методів, то найбільш поширеною формою виховної роботи із засудженими у виправно-трудових колоніях радянського періоду була індивідуальна, хоча практикувалися також групова та масова. Серед методів виховного впливу на ув'язнених переважали агітація і пропаганда, що ґрунтувалася на комуністичній ідеології; а також формування переконання у важливості дотримання норм і законів суспільного життя. Широко використовувались і методи покарання, примусу, переконання, привчання, заохочення, прикладу, довіри. У виправно-трудових колоніях, у яких перебували політичні засуджені, домінували методи покарання, примусу, вони мали антигуманний характер, що межували з терористичними діями працівників КДБ та колоній, табірних лікарень (виховання голодом, карцером, ШІЗО, етапом, побиття, примусове лікування в «психушках», непосильна фізична праця, праця на підприємствах, небезпечних для здоров'я та ін.), наслідком яких стали

загибель В. Стуса, О. Тихого, В. Марченка та сотень політичних в'язнів, підірване здоров'я, каліцтво, дочасна смерть засуджених.

Констатовано переважання у вітчизняних виправних колоніях періоду незалежної України масових, групових та індивідуальних форм виховної роботи, а також таких методів виховного впливу, як бесіда, пояснення, розповідь і лекція (залежно від мети і завдань морального впливу на позбавлених волі у конкретній ситуації). Доведено необхідність надавати перевагу груповим та індивідуальним формам, що є більш ефективними для «адресного» впливу на особу, оскільки повніше враховують індивідуально-психологічні, вікові, професійні, інтелектуальні особливості особистості засудженого, його переважальні потреби та потенційні можливості морального розвитку.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у тому, що *вперше схарактеризовано* організаційно-педагогічні умови морального виховання у виправних колоніях України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) (дотримання принципу законності та прав людини (виховна діяльність має здійснюватися на основі дотримання чинного законодавства та міжнародних стандартів захисту прав людини); комплексний підхід до виховання, що передбачає поєднання навчально-виховної, трудової, культурно-масової, спортивної діяльності тощо; актуалізація національно-патріотичного виховання за умов російської агресії як умова формування моральних цінностей засуджених; індивідуалізація виховного процесу: індивідуальний підхід до особистості засудженого (моральне виховання будується з урахуванням віку, освітнього рівня, життєвого досвіду, характеру правопорушення та психоемоційного стану засудженого), що передбачає створення індивідуальної виховної траєкторії; поєднання морального та релігійного виховання, яке забезпечить виправлення поведінки засудженого, формування в нього милосердя, духовних цінностей; розроблення інноваційних технологій морального виховання в пенітенціарному

середовищі; використання найкращого досвіду закордоння щодо морального виховання засуджених);

розроблено періодизацію, яка відображає специфіку історичного розвитку організаційно-педагогічних умов морального виховання засуджених у виправних колоніях України упродовж означеного періоду (І період – 1970–1991 рр. – період розбудови системи політико-виховної роботи у ВК в умовах радянської пенітенціарної системи з наголосом на комуністичну індоктринацію. У його межах виокремлюємо два етапи: 1) 1970–1975 рр. – переосмислення вітчизняного і закордонного досвіду, розробка методики політико-виховної роботи; 2) 1975–1991 рр. – затвердження і впровадження у життя низки методик та інструкцій виховної роботи із засудженими; II період – 1991–2017 рр. – період формування системи морального виховання засуджених в умовах функціонування української пенітенціарної системи. У його межах теж виокремлюємо два етапи: 1) 1991–2003 рр. – становлення нової законодавчо-нормативної бази соціально-виховної роботи з засудженими на тлі завдань щодо подолання радянських практик виховання позбавлених волі осіб; 2) 2003–2017 рр. – розробка і реалізація ефективних технологій реалізації завдань морального виховання як складової соціально-виховної роботи виправних колоній); комплексно *вивчено й проаналізовано* сутність, мету, завдання і зміст морального виховання засуджених у системі виправних закладів України упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., *визначено* основні тенденції та *виокремлено* прикладні аспекти реалізації завдань морального виховання засуджених у виправних закладах України на кожному з виокремлених періодів;

– *доповнено* педагогічну теорію уявленнями про зміст та інструментарій морального виховання засуджених у виправних колоніях України упродовж хронологічних меж дослідження;

– *уточнено* зміст ключових понять дослідження: «мораль», «моральність», «моральне виховання», «моральна вихованість»,

«організаційно-педагогічні умови», «виправна колонія», «соціально-виховна робота», «ресоціалізація засуджених», «пенітенціарна педагогіка», «виправно-трудова педагогіка»;

– подальшого розвитку набули положення та висновки щодо актуальності реалізації морального виховання засуджених у виправних закладах України;

– до наукового обігу введено маловідомі джерела та документи, що відображають специфіку виховної роботи у виправних колоніях України (наказ МВС СРСР «Про покращення організації виховної роботи з засудженими і більш раціональне використання їх вільного часу» (1972), Методичні рекомендації з організації морального виховання засуджених до позбавлення волі (1983)).

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати впроваджено у діяльність Державної установи «Дрогобицька виправна колонія № 40» шляхом виступів на засіданнях відділу соціально-виховної та психологічної роботи з рекомендаціями щодо удосконалення роботи з морального виховання засуджених та наданням консультацій начальникам відділень. Наукові положення та висновки використовуються у змісті лекційних курсів для студентів *Пенітенціарної академії* України, зокрема таких як: «Пенітенціарна педагогіка», «Соціально-виховна робота з засудженими», «Соціальна педагогіка», «Педагогіка», «Комунікативні технології в правоохоронній діяльності». Актуальність дослідження вбачаємо також у доцільності використання його результатів, наукових положень і висновків у процесі розробки навчально-методичних рекомендацій для майбутніх фахівців-пенітенціаріїв. Теоретичні положення дисертації, її фактичний матеріал і пропозиції вважаємо корисними для організації науково-дослідницьких пошуків з означеної проблематики. Результати наукового пошуку можна використати для вдосконалення законодавчої бази щодо організації виховного процесу у виправних закладах України.

Ключові слова: виховання; моральне виховання; методи морального виховання; форми морального виховання; релігійне виховання; християнські цінності; церква; соціально-виховна робота з засудженими; ресоціалізація; засуджені; пенітенціарні заклади; виправні колонії; пенітенціарна педагогіка; організаційно-педагогічні засади.

ABSTRACT

Kupets, O.M. Organizational and pedagogical principles of moral education in penal colonies of Ukraine (late 20th – early 21st centuries). – Qualification thesis retaining manuscript rights.

Dissertation to obtain the degree of Doctor of Philosophy in subject area 011 «Education, Pedagogical Sciences». – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2025.

The dissertation theoretically summarizes the scientific problem of moral education of convicts in penal colonies of Ukraine in the late 20th – early 21st centuries, and also proposes its systemic solution, which makes it possible to improve the content and pedagogical tools used for moral education of convicts in modern domestic penal institutions.

The study confirmed that an important task for the teams of domestic penitentiary institutions is the humanization of the educational process in correctional colonies and the recognition of the priority of moral education, which will contribute to the return of convicts to society as full-fledged citizens who have adopted moral norms of behaviour in it.

There has been traced the evolution of the goal, tasks and content of educational work in correctional colonies and moral education as its component during the studied time period within the framework of the following periods: the Soviet period (the 1970s – early 1990s of the 20th century) and the period of independent Ukraine (1991 – early 21st century) in view of the fundamental differences in socio-political, socio-economic as well as organizational and pedagogical factors: from the formation in convicts of the belief in the importance

of observing the norms and laws of social life in the Soviet period to promoting the establishment of clear moral guidelines in accordance with legal social norms and requirements in today's conditions.

The change has been tracked in the pedagogical tools for implementing the goal and objectives of moral education of prisoners in correctional colonies. Instead of means of external influence, which were based on the communist ideology and had a corresponding political basis, the starting points of educational work in modern correctional colonies are the recognition of the priority of general rights and freedoms of every person, as well as the implementation of an individual personal approach to the educational influence. Today, when implementing the objectives of moral education, it is common practice to involve parents, other close relatives, representatives of public and religious organizations, charitable foundations in the cooperation with the administrations of correctional colonies, in contrast to the Soviet period, where cooperation was limited only to representatives of local political departments, employees of higher educational institutions, members of the supervisory commission and representatives of enterprises that took care of correctional labour colonies.

There have been traced the means of educational influence on political convicts in the Soviet period. In particular, it was established that in the penal labour colonies where political prisoners were serving their sentence, KGB officers collaborated with the administration who jointly carried out punitive and repressive actions against political prisoners. As for the forms and methods, the most common form of educational work with convicts in penal labour colonies of the Soviet period was an individual one, although group and mass forms were also practiced. Agitation and propaganda based on the communist ideology prevailed among the methods of educational influence on prisoners; as well as the formation of the belief in the importance of observing the norms and laws of social life. Methods of punishment, enforcement, persuasion, training, encouragement, setting an example, and establishing trust were also widely used. In the penal colonies where political prisoners were held, methods of punishment and enforcement

dominated, they were inhumane in nature, bordering on terrorist actions by KGB employees and colonies, camp hospitals (educational influence by starvation, placement in punishment cells (solitary confinement), detention centres, transportation, beatings, forced treatment in “mental institutions”, unbearable physical labour, work at enterprises dangerous to health, etc.), which resulted in the deaths of V. Stus, O. Tykhyi, V. Marchenko and hundreds of political prisoners, that also undermined health, caused permanent injury, premature death of convicts.

It is stated that in the period of independent Ukraine, there has been prevalence of mass, group and individual forms of educational work in domestic correctional colonies, as well as such methods of educational influence as conversation, explanation, narration and lecture (depending on the goal and objectives of moral influence on prisoners in a specific situation). It has been proven that there is a need to give preference to group and individual forms, which are more effective for “targeted” influence on a person, since they more fully take into account the individual psychological, age-related, professional, intellectual characteristics of the convict’s personality, their dominant needs and potential opportunities for moral development.

The scientific novelty and theoretical significance of the study lies in the fact that *for the first time* there have been *characterized* the organizational and pedagogical conditions of moral education in correctional colonies of Ukraine (late 20th – early 21st centuries) (observance of the principle of legality and human rights (educational activities should be carried out on the basis of compliance with the current legislation and international standards for the protection of human rights); a comprehensive approach to education, which involves a combination of educational, labour, cultural, mass, sports activities, etc.; actualization of national-patriotic education under the conditions of Russian aggression as a condition for the formation of moral values in convicts; individualization of the educational process: an individual approach to the personality of the convict (moral education is built taking into account the age, educational level, life experience, nature of the

offense and psycho-emotional state of the convict), which involves the creation of a personalized learning path; a combination of moral and religious education, which will ensure the correction of the convict's behaviour, the formation of mercy, spiritual values in them; development of innovative technologies of moral education in the penitentiary environment; the use of the best foreign experience in the moral education of convicts);

– a periodization has been *developed* that reflects the specifics of the historical development of organizational and pedagogical conditions of moral education of convicts in correctional colonies of Ukraine during the specified period (the first period – 1970–1991 – the period of building a system of political and educational work in the penal colony under the conditions of the Soviet penitentiary system with an emphasis on communist indoctrination. Within its framework, we distinguish two stages: 1) 1970–1975 – rethinking of the domestic and foreign experience, development of methods of political and educational work; 2) 1975–1991 – approval and implementation of a number of methods and instructions for educational work with convicts; the second period – 1991–2017 – the period of formation of the system of moral education of convicts in the conditions of functioning of the Ukrainian penitentiary system. Within its framework, we also distinguish two stages: 1) 1991–2003 – the formation of the legislative and regulatory framework for social and educational work with convicts at a time when the task was to overcome Soviet approaches to the education of prisoners; 2) 2003–2017 – the development of effective technologies for implementing the objectives of moral education as a component of the social and educational work of correctional colonies); there have been *comprehensively studied and analyzed* the essence, purpose, tasks and content of moral education of convicts in the system of correctional institutions of Ukraine during the second half of the 20th – early 21st centuries, the main trends have been *identified* and applied aspects of implementing the objectives of moral education of convicts in correctional institutions of Ukraine have been *determined* in each of the identified periods;

– the pedagogical theory has been *supplemented* with ideas about the content and tools of moral education of convicts in correctional colonies of Ukraine throughout the chronological boundaries of the study;

– there has been *clarified* the content of the key concepts of the study: «morals», «morality», «moral education», «moral awareness», «organizational and pedagogical conditions», «correctional colony», «social and educational work», «resocialization of convicts», «penitentiary pedagogy», «correctional labour pedagogy»;

– the *theses and conclusions* regarding the relevance of the implementation of moral education of convicts in correctional institutions of Ukraine have been *further developed*;

– little-known sources and documents reflecting the specifics of educational work in correctional colonies of Ukraine have been *introduced into scientific circulation* (Order of the USSR Ministry of Internal Affairs «On improving the organization of educational work with convicts and more rational use of their free time» (1972), Methodological recommendations on the organization of moral education of convicts sentenced to imprisonment (1983)).

The practical significance of the study lies in the fact that its results have been implemented in the activities of the State Institution «Drogobych Correctional Colony № 40» through giving speeches at meetings of the department of social and educational work with recommendations on improving the work on the moral education of convicts and providing consultations to the heads of the departments. Scientific theses and conclusions have been used in the content of lecture courses for students of the Penitentiary Academy of Ukraine, in particular such as: «Penitentiary Pedagogy», «Social and Educational Work with Convicts», «Social Pedagogy», «Pedagogy», «Communication Technologies in Law Enforcement Activities». We also see the relevance of the study in the expediency of using its results, scientific theses and conclusions in the process of developing educational and methodological recommendations for future penitentiary specialists. We consider the theoretical theses of the dissertation, its factual material and proposals

to be useful for organizing scientific research on the specified issues. The outcomes of the scientific search can be used in the process of improving the legislative framework for organizing the educational process in correctional institutions of Ukraine.

Keywords: education; moral education; methods of moral education; forms of moral education; religious education; Christian values; church; social and educational work with convicts; resocialization; convicts; penitentiary institutions; correctional colonies; penitentiary pedagogy; organizational and pedagogical principles.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Купець О.М. Завдання морального виховання засуджених у системі виправних закладів України. *Молодь і ринок*. № 9 (195), 2021. С. 150–154.

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2021_9_31

2. Купець О.М. Основні форми та методи морального виховання засуджених у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.). *Інноваційна педагогіка* : науковий журнал / редкол.: А.В. Сущенко (голов. ред.) та ін. Одеса : Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2022. Вип. 45. С. 34–39. Режим

доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2022_45_8

3. Купець О.М. Сутнісні характеристики морального виховання засуджених у виправних закладах України II половини XX – початку XXI ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2022. № 89. С. 87–92. Режим

доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2022_89_20

4. Купець О.М., Івах С.М. Особливості морального виховання засуджених у виправних колоніях України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2023. № 4. С. 101–108. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2023_4_15

Опубліковані праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Купець О.М. Основні принципи здійснення виховного впливу на засуджених у виправних колоніях України : збірник матеріалів I Міжнародної наук.-практ. конференції: *Dǔbats scientifiques et orientations prospectives du dǔveloppement scientifique*. 2021. Volume 5. С. 72–73.

6. Купець О.М., Івах С.М. Основні напрями виховної роботи з засудженими у виправних закладах України. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works* / edited by M. Zhurba. 2021. Issue 8 (13). С. 51–53.

7. Купець О.М. Мета та завдання виховної роботи із засудженими у виправних колоніях України (II половина XX – початок XXI ст.). *Пріоритетні напрями модернізації освіти: досвід, реалії, перспективи* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 7–8 квітня 2022 року) / за ред. М. Чепіль, А. Федорович. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2022. С. 29–31.

8. Купець О., Івах С. Індивідуальні методи виховної роботи із засудженими у виправних колоніях України. *Розвиток освіти в кризових умовах: історія, теорія, практика* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 27–28 квітня 2023 року) / за ред. Т. Пантюк, І. Паласевич, А. Федорович. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2023. С. 35–39.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Характеристика базових понять дослідження.....	29
1.2. Ступінь дослідженості проблеми у науковій літературі.....	63
1.3. Сутність, зміст та завдання морального виховання засуджених у системі виправних закладів України.....	83
Висновки до першого розділу.....	101
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.).....	107
2.1. Організація виховного процесу у виправних закладах України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).....	107
2.2. Система морально-виховного впливу на засуджених за політичні правопорушення.....	142
2.3. Прикладні аспекти щодо реалізації завдань морального виховання засуджених у виправних закладах України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).....	161
2.4. Ключові напрями соціально-виховної роботи із засудженими у виправних колоніях.....	177
Висновки до другого розділу.....	200
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ.....	236

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВК	Виправна колонія
ВТК	Виправно-трудова колонія
Відділення СПС	Відділення соціально-психологічної служби
ГТУ	Головне тюремне управління
ГУМУ	Головне управління місцями ув'язнення
ДДУПВП	Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС України	Державна кримінально-виконавча служба України
ДІЗО	Дисциплінарний ізолятор
ДПтС України	Державна пенітенціарна служба України
КВК України	Кримінально виконавчий кодекс України
КК України	Кримінальний кодекс України
ПКТ	Приміщення камерного типу
ПКТ (ОК) установ	Приміщення камерного типу (одиночна камера)
ПТУ	Професійно-технічне училище
СІЗО	Слідчий ізолятор
УВП	Установа виконання покарань
ШІЗО	Штрафний ізолятор

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Становлення України як демократичної держави невід’ємне від реального утвердження принципу верховенства права, зміцнення законності в країні, забезпечення прав і свобод її громадян.

У сучасних складних умовах військового протистояння російським агресорам для нашої держави надзвичайно важливо забезпечити правопорядок на територіях, де не ведуться активні воєнні дії. Адже диверсійна робота громадян, яким притаманні аморальні цінності, спричиняє постійну загрозу відносно спокійному життю на цих українських теренах. У певному сенсі небезпеку становлять особи, які вже скоїли злочин і відбувають покарання у відповідних установах, зокрема, у виправних колоніях. Це, з одного боку, передбачає посилення правоохоронної функції держави, активізацію боротьби з різними правопорушниками, а з іншого, – вдосконалення діяльності установ виконання покарань, з-поміж інших, і виправних колоній, які мають відповідати міжнародним стандартам і сприяти адаптації ув’язнених до нормальних умов життя, запобігати здійсненню ними повторних правопорушень. Ба більше, з огляду на важливість захисту держави від загарбницьких дій агресора, необхідно утверджувати в ув’язнених бажання керуватися у майбутньому моральними нормами суспільного життя. Отож питання виховної роботи із засудженими в сучасних умовах постає надзвичайно актуальним, особливо на часі – реалізація заходів, пов’язаних із моральним вихованням. Адже останнє, на нашу думку, є основою виправлення правопорушника та його успішної реінтеграції в соціум.

Згідно з даними статистичного щорічника України за 2022 рік, у нашій державі функціонує 102 установи виконання покарань, у яких перебувають 29 434 особи, позбавлені волі [192, с. 121]. Відстеживши динаміку від 1995 року, з’ясували її позитивний вектор, оскільки спостерігається тенденція до суттєвого зменшення чисельності пенітенціарних установ і відповідно –

чисельності ув'язнених у них (у 1995 р. – 135 установ виконання покарань (УВК) (159 500 засуджених), у 2000 р. – 182 УВК (179 293 засуджені), у 2015 р. – 146 УВК (55 861 засуджений), у 2020 р. – 109 установ виконання покарань (33 994 засуджені)). Однак усе ж 29 434 ув'язнені – це достатньо велика кількість людей, яких не можна втратити для нашого суспільства, країни, особливо у сучасних умовах боротьби за власну державність. Тому важливим завданням колективів українських пенітенціарних установ є повернення засуджених до соціуму як повноцінних громадян, котрі володіють моральними нормами поведінки в ньому.

Розв'язанню пенітенціаріями окреслених державних завдань сприяють гуманізація виховного процесу у ВК та визнання пріоритетності морального виховання. Тільки такий підхід може розвинути в засуджених почуття власної гідності й самоцінності, розуміння переваг моральних цінностей та визнання їх підґрунтям соціально прийнятних норм поведінки.

Загальнодержавний масштаб необхідності ефективної виховної роботи із засудженими актуалізує наше дослідження та доводить потребу його ґрунтовного розгляду в історичній ретроспективі.

Діяльність установ виконання покарань, зокрема, й виправних колоній, аналізували дослідники О. Беца [13], В. Глушков, А. Васишин, Т. Варфоломеева, Г. Горобець, Н. Калашник [74], Р. Калюжний, В. Кульчицький, В. Лукашевич, І. Лукашук, О. Пташинський, Г. Радов [161], В. Радченко, Д. Ягунов [236] та ін. Науковці розглядали актуальні питання особливостей функціонування означених закладів і критичного аналізу їх діяльності у складі пенітенціарної системи України радянської доби.

Проблеми виховної роботи із засудженими у вітчизняних виправних колоніях висвітлювали дослідники Р. Безпальча [10], І. Богатирьов [18; 19; 20], В. Виноградов, О. Дзюман [49], В. Дрижак [51], Л. Завацька [61], О. Лук'янчук, С. Лучко [102], Н. Мірошніченко, Н. Перкова, С. Скоков [183], А. Степанюк, Г. Цибульська, І. Яковець [238] та ін. Скажімо, С. Скоков визначає виховну роботу як «...систему педагогічно обґрунтованих впливів,

спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін у розвитку їх особистості та усунення особистісних деформацій...» [183, с. 299]. Зі свого боку, О. Дзюман під виховною роботою розуміє «...сукупність організаційно-правових, соціально-економічних та ідеологічних заходів, спрямованих на створення умов, що сприяють включенню засуджених у нормальну життєдіяльність на волі після відбуття покарання» [49, с. 34]. Як зазначає С. Лучко, виховну роботу треба розпочинати вже з першого дня перебування засудженого у виправній установі. Адже ресоціалізація осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, охоплює цілу систему послідовних етапів, культурно-виховних заходів, що сприяють успішному суб'єктивно-особистісному впливу на засудженого, а також ефективній реабілітаційно-виховній роботі загалом [102, с. 460].

Учена Н. Перкова, провівши дослідження серед жінок, які відбувають покарання у виправних колоніях, важливим фактором їх ресоціалізації також визначає виховну роботу. А серед її складових особливо ефективним вважає релігійно-моральне виховання, тобто «...підтримку засуджених у дотриманні всіх канонів їх віросповідань, гуманне ставлення персоналу виправних колоній до них як до осіб, що володіють необхідним моральним потенціалом, аби стати повноцінними громадянами суспільства» [143, с. 77].

Окрім Н. Перкової, провідну роль морального чинника як пріоритетного компонента виховної роботи з неповнолітніми засудженими увиразнюють дослідники Г. Білавич [15], П. Вівчар [29; 30], М. Галів [37], С. Дем'янчук, Н. Деєва, О. Караман [76; 77], П. Лосик [30], О. Олексюк [145], О. Петренко [145], І. Поліщук [145], Г. Потанін, Г. Пустовіт [145], А. Федорович [211]. Зокрема, Г. Білавич [15, с. 42–47] аналізує організаційно-педагогічні засади морально-християнського виховання у пенітенціарних закладах; П. Вівчар, С. Дем'янчук і П. Лосик [30] предметом студій обрали морально-правове виховання неповнолітніх засуджених у виховних колоніях; Н. Деєва відстежувала зумовленість перспектив та життєвих цілей

правопорушників ступенем їхньої моральної занедбаності; О. Олексюк, І. Поліщук, О. Петренко, Г. Пустовіт [145, с. 24–33] з'ясовували особливості морального виховання неповнолітніх засуджених упродовж трудової діяльності в умовах виправної установи; Г. Потанін описував специфіку формування моральної спрямованості особистості неповнолітнього ув'язненого; М. Галів і А. Федорович [37, с. 284–293] окреслили завдання працівників пенітенціарної служби щодо морального виховання неповнолітніх правопорушників.

Попри таке зацікавлення означеною проблематикою, вказані автори здебільшого або аналізували її з позиції кримінального права, побіжно висвітлюючи власне педагогічні аспекти, або ж досліджували різні чинники морального виховання неповнолітніх засуджених у виховних колоніях.

Актуальність і водночас недостатня розробленість означеної проблеми й зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: **«Організаційно-педагогічні умови морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.)».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану науково-дослідницької роботи кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка як складова комплексної наукової проблеми «Українська освіта в контексті трансформаційних суспільних процесів» (номер державної реєстрації 0108U007644) та «Тенденції розвитку освіти в кризових умовах: історія, теорія і практика» (державний реєстраційний номер 0123U100619).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 16 від 19 листопада 2020 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (протокол № 1 від 02.02.2021 р.).

Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування організаційно-педагогічних засад, виявлення основних тенденцій, розкриття змісту і специфіки морального виховання засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст.

Відповідно до мети визначимо такі **завдання дослідження**:

- з’ясувати ступінь дослідженості проблеми морального виховання засуджених у науковій літературі;
- дослідити теоретичні засади морального виховання засуджених у виправних колоніях України;
- охарактеризувати прикладні аспекти реалізації завдань морального виховання засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст.
- обґрунтувати періодизацію формування організаційно-педагогічних умов реалізації морального виховання засуджених у виправних колоніях України (II половина XX – початок XXI ст.) та виявити основні тенденції його розвитку у кожному з виокремлених періодів.

Об’єкт дослідження – організація виховного процесу у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст.

Предмет дослідження – зміст і педагогічний інструментарій морального виховання засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст.

Методологія дослідження. Дослідження виконане на основі низки підходів. *Аксіологічний підхід* дав змогу виокремити цінності, що становили зміст морального виховання засуджених упродовж хронологічних меж дослідження. *Синергетичний* – уможливив аналіз цього процесу як відкритої, нелінійної системи, що саморозвивається; дозволив врахувати складну взаємодію соціальних, психологічних, педагогічних, морально-етичних та інституційних чинників, які впливають на особистість засудженого в умовах обмеженої свободи. *Соціокультурний* – допоміг дослідити вплив суспільно-історичних умов на організаційно-педагогічні засади морального виховання

засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст. *Системний* – посприяв розгляду морального виховання засуджених у виправних колоніях України як цілісної системи, що охоплює: суб'єктів виховання (вихователі, психологи, капелани, працівники колоній тощо), об'єктів виховання (засуджених), засоби і методи виховання (індивідуальна робота, групова робота, праця тощо); виховне середовище (умови відбування покарання, мікросоціальне середовище, правова основа тощо).

Дослідження виконане з дотриманням *принципів науковості, історизму, об'єктивності, культуровідповідності*.

Для розв'язання поставлених у дисертаційному дослідженні завдань використано комплекс **методів** науково-дослідницької роботи:

– *контекстуально-інтерпретаційний* – для з'ясування суспільних обставин, що мали вплив на розвиток змісту і педагогічного інструментарію морального виховання засуджених у виправних колоніях України у другій половині XX – на початку XXI ст.;

– *періодизації* – для виокремлення періодів формування організаційно-педагогічних умов реалізації морального виховання у виправних колоніях впродовж досліджуваного часового відрізка;

– *історико-генетичний* – для відстеження розглядуваної проблеми дослідження в контексті історичного розвитку;

– *історико-порівняльний* – для співставлення завдань і практик морального виховання засуджених у різні історичні періоди;

– *ретроспекції* – з метою дослідження історіографії проблеми та ступеня її дослідженості у наукових джерелах.

У роботі використано також низку *емпіричних методів* (опитування (інтерв'ю, бесіди, анкетування) начальників відділень та засуджених з метою з'ясування практичних аспектів реалізації мети та завдань морального виховання у соціально-виховній роботі сучасних виправних колоній України); а також *математичних й статистичних методів* для опрацювання здобутих відомостей методами опитування.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період II половини XX – початку XXI ст.

Нижня межа дослідження – 1970 р. – зумовлена прийняттям Виправно-трудоного кодексу УРСР, у главі 7 якого означені мета, завдання та форми виховної роботи з особами, позбавленими волі.

Верхня межа дослідження – 2017 р. – визначається схваленням Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, якою декларовано сучасні підходи до виховної роботи з особами, позбавленими волі.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у тому, що *вперше* *схарактеризовано* організаційно-педагогічні умови морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.) (дотримання принципу законності та прав людини (виховна діяльність має здійснюватися на основі дотримання чинного законодавства та міжнародних стандартів захисту прав людини); комплексний підхід до виховання, що передбачає поєднання навчально-виховної, трудової, культурно-масової, спортивної діяльності тощо; актуалізація національно-патріотичного виховання за умов російської агресії як умова формування моральних цінностей засуджених; індивідуалізація виховного процесу: індивідуальний підхід до особистості засудженого (моральне виховання будується з урахуванням віку, освітнього рівня, життєвого досвіду, характеру правопорушення та психоемоційного стану засудженого), що передбачає створення індивідуальної виховної траєкторії; поєднання морального та релігійного виховання, яке забезпечить виправлення поведінки засудженого, формування у нього милосердя, духовних цінностей; розроблення інноваційних технологій морального виховання в пенітенціарному середовищі; використання найкращого досвіду закордоння щодо морального виховання засуджених);

– *розроблено* періодизацію, яка відображає специфіку історичного розвитку організаційно-педагогічних умов морального виховання

засуджених у виправних колоніях України упродовж означеного періоду (І період – 1970–1991 рр. – період розбудови системи політико-виховної роботи у ВК в умовах радянської пенітенціарної системи з наголосом на комуністичну індоктринацію. У його межах виокремлюємо два етапи: 1) 1970–1975 рр. – переосмислення вітчизняного і закордонного досвіду, розробка методики політико-виховної роботи; 2) 1975–1991 рр. – затвердження і впровадження в життя низки методик та інструкцій виховної роботи з засудженими; II період – 1991–2017 рр. – період формування системи морального виховання засуджених в умовах функціонування української пенітенціарної системи. У його межах теж виокремлюємо два етапи: 1) 1991–2003 рр. – становлення законодавчо-нормативної бази соціально-виховної роботи з засудженими; 2) 2003–2017 рр. – розробка ефективних технологій реалізації завдань морального виховання як складової соціально-виховної роботи виправних колоній); комплексно *вивчено й проаналізовано* сутність, мету, завдання і зміст морального виховання засуджених у системі виправних закладів України упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., *визначено* основні тенденції та *виокремлено* прикладні аспекти реалізації завдань морального виховання засуджених у виправних закладах України на кожному з виокремлених періодів;

– *доповнено* педагогічну теорію уявленнями про зміст та інструментарій морального виховання засуджених у виправних колоніях України упродовж хронологічних меж дослідження;

– *уточнено* зміст ключових понять дослідження: «мораль», «моральність», «моральне виховання», «моральна вихованість», «організаційно-педагогічні умови», «виправна колонія», «соціально-виховна робота», «ресоціалізація засуджених», «пенітенціарна педагогіка», «виправно-трудова педагогіка»;

– *подальшого розвитку* набули положення та висновки щодо актуальності реалізації морального виховання засуджених у виправних закладах України;

– до наукового обігу введено маловідомі джерела та документи, що відображають специфіку виховної роботи у виправних колоніях України (наказ МВС СРСР «Про покращення організації виховної роботи з засудженими і більш раціональне використання їх вільного часу» (1972), Методичні рекомендації з організації морального виховання засуджених до позбавлення волі (1983)).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати впроваджено у діяльність Державної установи «Дрогобицька виправна колонія № 40» шляхом виступів на засіданнях відділу соціально-виховної та психологічної роботи з рекомендаціями щодо покращення роботи з морального виховання засуджених та наданням консультацій начальникам відділень. Наукові положення та висновки використовуються у змісті лекційних курсів для студентів Пенітенціарної академії України, зокрема таких як: «Пенітенціарна педагогіка», «Соціально-виховна робота з засудженими», «Соціальна педагогіка», «Педагогіка», «Комунікативні технології в правоохоронній діяльності». Актуальність дослідження вбачаємо також в доцільності використання його результатів, наукових положень і висновків у процесі розробки навчально-методичних рекомендацій для майбутніх фахівців-пенітенціаріїв. Теоретичні положення дисертації, її фактичний матеріал і пропозиції вважаємо корисними для організації науково-дослідницьких пошуків з означеної проблематики. Результати наукового пошуку можна використати в процесі вдосконалення законодавчої бази щодо організації виховного процесу у виправних закладах України.

Джерельна база дисертаційного дослідження охоплює кілька груп матеріалів. До першої з них ми віднесли *науково-методичні праці* – монографії, підручники, навчальні посібники, дисертації, присвячені організаційно-педагогічним засадам виховної роботи у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст.

Друга група – це *нормативно-правові джерела*, що включає:
1) *нормативні документи* – законодавчі й нормативні акти з організації

діяльності виправних колоній (Виправно-трудоий кодекс УРСР (1970), Кримінальний кодекс України (2001), Кримінально-виконавчий кодекс України (2004)); 2) *методичні рекомендації з різних напрямів виховної роботи із засудженими* (Методичні рекомендації з комплексного планування виховної роботи із засудженими (1975), Методичні рекомендації з організації позакласної виховної роботи з учнями-засудженими у загальноосвітніх школах (1976), Методичні рекомендації з організації роботи з особами, які відмовляються від суспільно корисної праці у виправно-трудоих установах (1976), Методичні рекомендації з організації морального виховання засуджених до позбавлення волі (1977), Методичні рекомендації з диференційованого підходу до засуджених молодіжного віку при організації їх перевиховання (1977), Методичні рекомендації з вивчення малих груп засуджених (1978); Методичні рекомендації Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) щодо класифікації засуджених та формування відділень соціально-психологічної служби й організації індивідуально-профілактичної роботи з їх різними категоріями (2000); Методичні рекомендації ДДУПВП щодо підготовки та проведення начальником відділення соціально-психологічної роботи виправних установ ознайомчої бесіди зі знову прибулими засудженими для вивчення та використання у практичній діяльності (1999) та ін.

Третю групу складають *соціологічно-статистичні джерела* – статистичні щорічники України; статистичні відомості про особливості організації виховної роботи у педагогічних та юридичних часописах досліджуваного періоду («До нового життя», «Виховання і правопорядок», «Зірка», «Право України», «Соціальна педагогіка: теорія та практика», «Проблеми пенітенціарної теорії і практики», «Закон і обов'язок», «Адвокат», «Вісник академії адвокатури України», «Вісник Академії правових наук України», «Наше право», «Вісник прокуратури», «Сучасні проблеми порівняльного правознавства», «Бюлетень Міністерства юстиції України» та ін.).

До четвертої належать *спогади, щоденники колишніх засуджених* (Л. Лук'яненко, В. Стуса, Й. Сліпого, О. Тихого, В. Чорновола, Ю. Шухевича та ін.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на наукових, науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» різного рівня:

Міжнародних: «Labyrinths of Reality: Collection of scientific works» (Canada, 2021); «*Dǔbats scientifiques et orientations prospectives du dǔveloppement scientifique*» (Paris, 2021);

Всеукраїнських: «Зміст української освіти у контексті інтеграційних процесів» (м. Дрогобич, 2021); «Пріоритетні напрями модернізації освіти: досвід, реалії, перспективи» (м. Дрогобич, 2022); «Розвиток освіти в кризових умовах: історія, теорія, практика» (м. Дрогобич, 2023).

Особистий внесок здобувача. Основні ідеї, результати та узагальнення дисертаційної роботи є самостійним напрацюванням автора. У статті «Особливості морального виховання засуджених у виправних колоніях України», опублікованій у співавторстві з Івах С.М., дисертантом виокремлено й висвітлено основні завдання морального виховання та самовиховання засуджених у виправних колоніях, визначено труднощі, які виникають у процесі їх розв'язання. У тезах «Основні напрями виховної роботи з засудженими у виправних закладах України», «Індивідуальні методи виховної роботи із засудженими у виправних колоніях України» здобувач визначив основні напрями виховної роботи із засудженими та охарактеризував індивідуальні методи її реалізації у вітчизняних виправних колоніях.

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 8 публікаціях (5 – одноосібних): 4 – у наукових фахових виданнях України, 4 – апробаційного характеру.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел із 244 найменувань та 8

додатків. Загальний обсяг дисертації складає 280 сторінок, із них 212 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Характеристика базових понять дослідження

Для висвітлення проблеми морального виховання засуджених у виправних закладах України важливо з'ясувати значення основних понять дослідження. До них зараховуємо такі поняття, як: «мораль», «моральність», «моральне виховання», «моральна вихованість». Оскільки хронологічні межі нашого дослідження охоплюють два кардинально ідеологічно відмінні періоди – радянський і період незалежної України – ми поставили собі за завдання розкрити означені поняття у межах цих періодів та здійснити порівняльну характеристику основних підходів до їх трактування.

Розглянемо їх у хронологічній послідовності, розпочавши з поняття «мораль».

У Педагогічній енциклопедії за редакцією І. Каїрова та Ф. Петрова мораль визначається як *одна з найважливіших форм суспільної свідомості, яку автори ототожнюють з поняттям «моральність»* [138, с. 119].

Натомість в Українській Радянській енциклопедії подано ширше, багатоаспектніше розуміння поняття «мораль». Її трактують, як «...суспільний інститут, одну з форм суспільної свідомості; систему поглядів і уявлень, норм й оцінок, що регулюють поведінку людей» [208, с. 119]. Автори Енциклопедії також наголошують, що мораль є історичною категорією, оскільки «...її вимоги, норми, принципи, ідеали визначаються панівними суспільно-політичними, відносинами, суспільно-економічною формацією» [208, с. 119] і в стилі, характерному для радянського періоду, порівнюють сутність моралі у класово антагоністичному буржуазному суспільстві та соціалістичному, проголошуючи т. зв. «комуністичну мораль» найвищим етапом морального прогресу людства, що надає суспільним моральним нормам гуманістичного змісту.

Варто зазначити, що попри такий «класовий» підхід до розуміння моралі, автори Енциклопедії не відкидають наявності у ній елементів загальнолюдського, тобто найпростіших елементарних норм моралі, основних правил людського співжиття (ввічливість, дружелюбність, співчуття тощо), деяких загальних морально-психологічних почуттів (сором, вдячність та ін.), логічних форм моральної свідомості; однак стверджують, що загальнолюдське завжди проявляється через класове. Хочемо наголосити, що, ідеалізуючи суспільні відносини у комуністичному суспільстві, яке так прагнули побудувати у радянський період, головним орієнтиром діяльності людей у ньому та найвищим критерієм т. зв. нової моралі, вважали відданість справі комунізму.

Справедливо зарахувавши мораль до форм суспільного регулювання, серед яких правова, адміністративна, що спираються на силу державного примусу, автори стверджують, що мораль, на відміну від них, базується на силі переконання, громадської думки, традицій, моральних авторитетів суспільства. Вони були переконані, що з подальшим удосконаленням зрілого соціалізму, його переростанням у комунізм відбудеться становлення загальнолюдської, комуністичної моралі, правове регулювання поступово заміниться моральним [208, с. 119].

Крім того, наголошують на низці функцій, які виконує мораль у суспільстві: пізнавальній, виховній та оцінній. А її складовими вважають: «моральну діяльність (вчинки, поведінку людини); моральні відносини; та моральну свідомість [208, с. 119].

В Українському Радянському енциклопедичному словнику подається визначення поняття «мораль» тотожне поданому в Українській Радянській енциклопедії. Мораль трактують як «...одну з форм суспільної свідомості; сукупність принципів, правил і норм, що історично змінюються і регулюють поведінку людей один відносно одного і відносно суспільства» [209, с. 543].

Також у Словнику, як і в Енциклопедії, наголошується, що, на відміну від норм права, принципи і норми моралі не зафіксовані в державному

законодавстві, їх виконання ґрунтується на совісті і громадській думці. Серед основних понять моралі названо: добро і зло, справедливість і несправедливість, честь і безчестя.

Окрім того, автори виокремлюють найвищий тип моральності – мораль комуністичну, яка з перемогою соціалістичної революції стала панівною у радянському суспільстві. У її сутність автори вкладають «...моральні переконання і принципи поведінки людей, що виникають у процесі класової боротьби пролетаріату за соціальне визволення і утверджуються в свідомості мас у процесі соціалістичної революції, соціалістичного і комуністичного будівництва. Наголошується, що найбільшого розвитку комуністична мораль досягне в комуністичному суспільстві, де моральні відносини відіграватимуть роль головного регулятора людської поведінки» [209, с. 543]. Автори зазначають, що ідеологічною основою комуністичної моралі є марксизм-ленінізм, а основні її риси найповніше виражені в Моральному кодексі будівника комунізму, на аналізі змісту якого обов'язково зацентруємо увагу у нашій дисертаційній роботі.

Як зазначав І. Сवादковський, «...мораль – це передовсім сукупність норм поведінки людей, які регулюють їх ставлення до суспільства, класу, нації, колективу, один до одного, які підтримуються особистими переконаннями, традиціями, суспільною думкою» [175, с. 4].

Науковець уважав, що коли говорять про мораль, мають на увазі передовсім сукупність норм, які регулюють поведінку людини. Але не всякі норми поведінки мають моральний характер (правила техніки безпеки, правила дорожнього руху і т. ін.). Натомість моральні норми завжди виражають і регулюють ставлення людини до суспільства загалом чи до якоїсь соціальної групи (класу, колективу, нації). Тому будь-яка моральна норма має головним завданням дати зразок поведінки людини, який пов'язаний з її стосунками з іншими людьми. Такий зразок може бути як у негативній формі заборони (не кради, не вбивай), так і в позитивній (людина людині – друг, товариш і брат).

Крім того, І. Свядковський стверджував, що в основі виникнення моралі лежить об'єктивна потреба регулювати взаємини особистості і суспільства, позаяк вони не завжди збігаються. Суперечності між інтересами людини і суспільства в класовому суспільстві, базуються на експлуатації людини людиною. В умовах соціалізму та комунізму основні інтереси людини збігаються з інтересами суспільства, а можливі незначні розбіжності потрібно регулювати за допомогою системи моральних норм [175, с. 4].

Науковець, як і попередньо названі автори аналізованих джерел, проводячи паралель між правовими нормами та нормами моралі, зазначає, що «...правові норми так само, як і норми моралі, призначені для того, щоб регулювати поведінку людини у суспільстві. Але право нерозривно пов'язане з політикою і державою. Дотримання правових норм забезпечується примушенням зі сторони держави, в той час як дотримання норм моралі забезпечується силою суспільної думки, традиціями і звичаями. Норми права завжди чітко зафіксовані у відповідних законодавчих актах. Норми моралі існують в масовій свідомості людей, в їхній загальній громадській психології. Починаючи життя, кожна людини засвоює ці норми від людей які її оточують і робить їх регуляторами своєї суспільної поведінки» [175, с. 4].

На думку Ю. Бабанського, мораль є однією зі сфер суспільної свідомості, яка виконує важливу соціальну функцію регулювання поведінки людей у всіх сферах суспільного життя [137, с. 362].

Учений зазначав, що мораль виражається у способах зумовлення і дотримання моральних вимог, які можуть бути як загальноприйнятими у суспільстві, підкріпленими силою масового прикладу, звички, звичаю, суспільної думки, так і такими, що виникли спонтанно волею випадку. Утвердження норм і принципів соціалістичної моралі в свідомості і поведінці людей, їхнього стилю життя, на переконання Ю. Бабанського, створюють умови для того, щоб основні елементи соціальної сфери та ідеологічна робота партійних і суспільних організацій утворювали єдиний комплекс цілеспрямованого, планомірного впливу на моральне вдосконалення людини.

Комплексні плани економічного і соціального розвитку, які є в кожному регіоні країни, містять характеристику цих умов [137, с. 362].

На думку М. Ярмаченка, характерна особливість моралі полягає у тому, що вона пронизує всі сфери людської діяльності і спрямовує поведінку особистості з позиції протилежності добра і зла, а основними регуляторами моральної поведінки є совість, сором та усвідомлення обов'язку.

Щодо розвитку моралі, М. Ярмаченко акцентує на тому, що у процесі історичного поступу людства, відповідно до зміни способів суспільного виробництва вона утверджувалася, зміцнювалася. Науковець теж зупиняється на особливостях моралі в антагоністичних суспільних формаціях, де протистоять дві непримиренні моралі; з одного боку – мораль експлуататорів, з іншого – мораль трудящих. Перша проповідує і втілює в життя ідеї соціальної, расової і національної нерівності, індивідуалізму, егоїзму, користоловства, виправдовує поневолення людини людиною; друга – пройнята духом боротьби за свободу, щастя і справедливості, за ставлення до людини як до найвищої цінності. Найвищим ступенем морального прогресу людства М. Ярмаченко вважає комуністичну мораль – найсправедливішу систему принципів і правил поведінки людей, яка об'єднує загальнолюдські моральні норми, вироблені народними масами протягом тисячоліть, що виражають інтереси та ідеали пролетаріату. Він характеризує її, як «...найлюдянішу, найсправедливішу, найблагороднішу, що ґрунтується на вірності цілям революційної боротьби, ідеалам комунізму; як мораль колективістську, гуманістичну, активну і діяльну» [141, с. 362 – 363].

Усвідомлення моральних норм суспільства і створення моральних переконань, ідеалів і звичок поведінки, стверджує науковець, стимулює громадську і творчу активність людини, визначає мотиви її діяльності, впливаючи у такий спосіб на суспільний розвиток.

На думку І. Харламова, мораль завжди служила і служить ареною класової боротьби і захищає політику та інтереси певних класів, адже

принципи буржуазної моралі на кшталт: «Мій будинок – моя фортеця», «Не ввійманий – не злодій», призначені захищати приватну власність, окремішність людей, соціально-економічні устої буржуазного суспільства. Дослідник також акцентує на тому, що перетворення суспільства на соціалістичних засадах докорінно змінює і його мораль на комуністичну, яка відображає інтереси більшості суспільства і базується на гуманному ставленні до людини, до її свободи, прав і особистої гідності, утверджує вищі принципи добра і справедливості. Автор поділяє твердження попередньо аналізованих нами дослідників про те, що:

- ідейно-політичною основою соціалістичної моралі є марксистсько-ленінське вчення про закономірності суспільного розвитку, про нові моральні взаємини між людьми в соціалістичному суспільстві;

- в основі соціалістичної моралі лежить боротьба за подальший соціальний прогрес, за утвердження нових суспільних і моральних взаємин між людьми;

- оволодіння людиною та практичне наслідування норм і правил комуністичної моралі залучає її до вищих духовних цінностей, спонукає служити суспільним інтересам, ошляхетнює дії та вчинки [215, с. 380].

Хочемо зазначити, що на відміну від інших науковців, які ототожнюють поняття мораль та моральність, І. Харламов їх розмежовує, трактуючи перше як систему норм, правил і вимог до поведінки особистості в різних сферах життя і діяльності людини, а друге (моральність) як сукупність навичок і звичок людини, пов'язану із дотриманням цих норм і правил.

Учений наголошує, що моральні норми, правила і вимоги є вираженням певних взаємин, пропонованих мораллю суспільства до характеру і поведінки людини в різних сферах суспільного й особистого життя, а також у спілкуванні з іншими людьми. Формування моральності особистості пов'язує не тільки зі знанням моральних норм, правил і принципів, а також з їх неухильним дотриманням [215, с. 380].

У підручнику з педагогіки авторів Ю. Бабанського, В. Сластьоніна, Н. Сорокіна зазначається, що в умовах соціалістичного суспільства утверджується справді прогресивна мораль, побудована на принципах гуманізму, колективізму, мораль патріотів-інтернаціоналістів, яка перетворюється на загальнонародну, становлячи вищий ступінь морального прогресу людства.

Автори підручника наголошують, що комуністична мораль, за утвердження якої виступає КП СРСР, це:

– *мораль колективістська* (один за всіх, всі за одного) – це її основоположний принцип. Вона несумісна з егоїзмом, самолюбством і особистою користю, гармонійно поєднує загальнонародні, колективні та особисті інтереси;

– *мораль гуманістична* – підносить людину праці, просякнута глибокою повагою до неї, нетерпима до посягань на її гідність. Вона утверджує справжні людські стосунки між людьми – товариської співпраці і взаємодопомоги, доброзичливість, чесність, простоту і скромність в особистому та суспільному житті;

– *мораль активна, діяльнісна* – спонукає людину до нових трудових і творчих досягнень, зацікавлення щодо участі в житті колективу і всієї країни, активного неприйняття всього, що суперечить соціалістичному способу життя, до боротьби за комуністичні ідеали [6, с. 156].

Серед основних критеріїв та орієнтирів ідейно-моральної вихованості особистості науковці виокремлюють: активне, безкорисне служіння ідеалам соціалізму у своїй трудовій діяльності, навчанні, суспільній роботі і щоденній поведінці; уміння відстоювати ці ідеали, боротися з відхиленнями від них; постійне бажання збагачувати свої ідейно-моральні уявлення, погляди, переконання, звички; позитивно впливати на членів свого колективу і всіх навколишніх; закріплювати моральний спосіб життя [6, с. 156].

Значення поняття «мораль» А. Алексюк виводить з основ марксистсько-ленінської етики і твердить, що вона є «однією із форм

суспільної свідомості, яка разом з ідеологією та політикою, правом, наукою виступає регулятором поведінки людей у суспільстві; явищем історичним, класовим, оскільки кожній епосі властиві свої моральні норми, правила. Тому мораль завжди історично конкретна» [139, с. 75].

Найпрогресивнішою, найлюдянішою і найсправедливішою науковець називає комуністичну мораль, яку розмежовує з комуністичною. Ця моральність, на його думку, «входить у будь-який компонент всебічного розвитку особи (в розумове, трудове, естетичне, фізичне виховання). Ідейність та моральність лежать в основі патріотичного, військово-патріотичного та інтернаціонального виховання» [139, с. 76].

Окрему сторінку в дослідження феномена «мораль» («виховання моральних почуттів», «моральне виховання», «моральність») за радянської доби вписав Великий Гуманіст ХХ ст. В. Сухомлинський, на думку якого, основою моральності є турбота людини про людину, її відповідальність за інших [202]. В українській мові «турбота» визначається як діяльність, що спрямована на благо іншого, як уважне, дбайливе ставлення до ближнього, турбота є проявом уваги до чийось проблем, піклування про когось, уболівання за когось, «активні дії, справа, завдання, робота», думок і дій, пов'язаних із піклуванням, уболіванням, неспокоєм за інших [25, с. 1276]. Отже, за переконанням педагога, турбота – це потужна моральна сила, здатна згуртувати дітей / людей, формуючи в них основи моральності. Ця, на перший погляд, проста категорія – турбота – реалізується через здатність особистості до співпереживання, перейматися станом інших, відчувати емоції ближнього не тільки розумом, а й серцем. Розкриваючи методику розвитку чутливості до душевного стану іншої людини, педагог акцентує увагу на високому значенні моральності як вмінні бачити світ очима іншого. Саме людяне ставлення до людини В. Сухомлинський вважає ключовим завданням морального виховання. Павлиський директор-новатор надавав великого значення формуванню в дітей та юнацтва громадянської совісті. Він розглядав моральне виховання в тісному зв'язку з громадянським,

трудовим та іншими його напрямками. І саме тому підкреслював, що від того, які ідеї наповнюють серце й розум дитини, залежать її моральний образ, життєва позиція, громадянська активність, відповідальність перед народом і колективом. Особлива цінність концепції морального виховання педагога-новатора полягає в її гуманістичному, антропоцентричному спрямуванні, що орієнтоване на виховання поваги до себе як до особистості. Вважаючи турботу про іншу людину основною силою, що об'єднує колектив, наголошував на важливості у вихованні моральності, людяності, прагнення робити добро. У підсумку зазначимо, що завдання морального виховання в концепції В. Сухомлинського, з огляду на епоху, в якій він жив, мали ідеологічний характер – формування в учнів марксистсько-ленінських переконань, дотримання норм радянського суспільства, атеїстичного світогляду, ідеалів соціалістичного колективізму. Водночас вони базувалися на глибоких гуманістичних засадах – розвитку моральних почуттів, формуванні високих етичних норм, гуманних стосунків, працьовитості, дисциплінованості, поваги до інших, непримиренності до негативних явищ [203, с. 201–220; 204, с. 184–200].

Наведені визначення поняття моралі у науковій та довідковій літературі радянського періоду дають підстави стверджувати, що її сутність виводилась із марксистсько-ленінської ідеології, згідно з якою т. зв. «нова мораль» (комуністична), на відміну від класової, притаманної буржуазному суспільству, побудована на принципах гуманізму, колективізму та є мораллю загальнонародною, що передбачає превалювання суспільних інтересів над особистими, становлячи вищий ступінь морального прогресу людства.

У літературних джерелах періоду сучасної незалежної України підходи до трактування моралі, як і інших базових понять нашого дисертаційного дослідження, дещо інші.

Так, у Філософському енциклопедичному словнику за редакцією Т. Аболіної й І. Надольного, мораль трактується як одна із форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм та оцінок, що регулює

поведінку людей і виконує пізнавальну, оцінну й виховну функції [1, с. 397–398]. Вказується, що вона є явищем соціальним, підпорядковується законам суспільного життя, однією з форм суспільної свідомості, отже, розвивається, змінюється разом із суспільством – а отже, це явище історичне [1, с. 397–398].

Систему моралі, на думку авторів словника, становлять: моральна діяльність (вчинки, поведінка людини, моральні відносини, моральна свідомість); норми і принципи моралі; моральні ідеали й почуття, що в сукупності визначають життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтування їх у світі цінностей [1, с. 397–398].

Аналогічне визначення моралі подається в Українському педагогічному словнику С. Гончаренка: «мораль – одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Мораль виконує також пізнавальну, оцінну, виховну функції. Складовими моралі є моральна діяльність (вчинки, поведінка людини); моральні відносини, моральна свідомість. Норми і принципи моралі, моральні ідеали, почуття становлять систему моралі, яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтує їх у світі цінностей» [39, с. 216].

Дещо ширше трактування моралі натрапляємо у Словнику базових понять з курсу «Педагогіка», де вона визначається, як: одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей; система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки і діяльності, які регулюють відносини між людьми за будь-якої життєвої ситуації; та сукупність принципів і норм, привласнених людиною для внутрішньої оцінки своїх учинків [186, с. 53–54].

У Словнику-довіднику А. Семенової під поняттям «мораль» розуміють «...загальнолюдські норми та взірці поведінки, прийняті в суспільстві; предмет вивчення етики; форму суспільної свідомості та вид суспільних відносин, спрямованих на затвердження особистості, рівності всіх людей в їх

прагненні до щасливого та гідного життя, що виражає ідеал людяності, гуманістичну перспективу історії; регулятор поведінки людини в усіх сферах суспільного життя» [188, с. 111].

Словник коротких термінів з педагогіки подає таке визначення: «Мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми» [240, с. 23].

У Словнику термінів і понять сучасної освіти мораль розглядається як: «1) система норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства; 2) система норм суспільного життя, успадкована від попередніх поколінь та освячена релігією, традицією і звичаями» [187, с. 68].

У Філософському енциклопедичному словнику за редакцією В. Шинкарука мораль тлумачиться як «...духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп» [213, с. 397].

Відмінним у підходах до трактування моралі авторами сучасних словників, вважаємо, її співвіднесення з духовно-ідеальними основами релігії, філософії, мистецтва, права (рис. 1.1). Зокрема, В. Шинкарук наголошує, що «...значне духовне випередження реальних можливостей життя й універсальне бачення належного ставлення до іншої людини, суспільства, природи концентрується в моралі як ідеалі» [213, с. 397].

На думку Г. Васяновича, «мораль – це система норм і правил, які регулюють спілкування й поведінку людей для забезпечення єдності суспільних та особистих інтересів» [23, с. 9–10]. Науковець вважає, що «...головним в моралі є її регулятивна й імперативна здатність. ... Мораль здійснює регуляцію поведінки з допомогою загальних для цього колективу фундаментальних уявлень про добро і зло, про гідне і негідне, справедливе і несправедливе, тобто з допомогою системи моральних цінностей, які протягом століть формувалися народами й узагальнювалися, відточувалися великими умами людства» [23, с. 9–10].

Сучасна дослідниця А. Богуш визначає мораль як сукупність категорій (фундаментальні поняття: добро, зло, справедливість, відповідальність, гідність тощо), ідеалів (досконалість, вища мета людських прагнень), цінностей (те, що найбільш дороге, святе для індивіда, для співтовариства людей) та норм поведінки (правила, закони) [21, с. 18–19]. При цьому вона наголошує на взаємозв'язку моралі і духовності: «Мораль моральна лише тоді, коли вона народжується з глибини духовного» [21, с. 18–19].

На цьому взаємозв'язку наголошують і науковці К. Аймедов, В. Бабієнко, В. Сторож, вважаючи мораллю внутрішні (духовні та душевні) якості людини, засновані на ідеалах добра, справедливості, честі тощо, які проявляються щодо людей та природи. Це, на їхню думку, своєрідне відображення, проєкція духовності на систему типових стосунків між людьми [4, с. 174].

Інша сторона моральності – інтелектуальна, що охоплює стан суспільства загалом, усю систему взаємовідносин у суспільстві та зв'язок з навколишнім середовищем (іншими соціальними системами та природою). Вона враховує навіть ті нові види зв'язків, що виникають у процесі розвитку суспільства. Поєднання морального та інтелектуального становить цілісну духовність, цілісну ідею розвитку суспільства [4, с. 175].

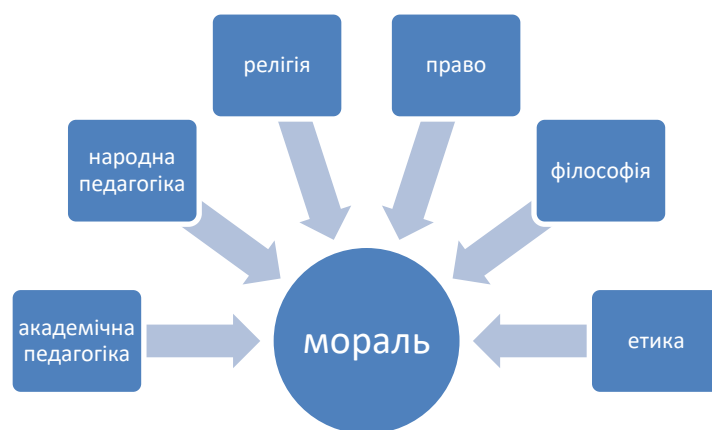

Рис. 1.1. Мораль як предмет вивчення різних галузей знань

Отож, узагальнивши розглянуті підходи до визначення поняття «мораль», можемо ствердити, що сучасні науковці його розглядають як: форму суспільної свідомості; систему поглядів, уявлень, норм, оцінок, які

регулюють поведінку людей; сукупність принципів і норм, привласнених людиною для внутрішньої оцінки своїх учинків; та предмет вивчення етики.

Поєднуючи в собі моральну свідомість, моральну практику, моральні відносини, мораль як складний феномен реалізується у реальному бутті людини, її повсякденній взаємодії з соціумом, з природою, аналітичному баченні себе, власних помислів і дій. Щодо цього однаково важливі й усвідомлення норм і принципів загальнолюдської моралі та моралі середовища, в якому живе людина, і дотримання їх у повсякденній практиці та послуговування ними в оцінці реалій суспільного буття, людських учинків, зосібна, власних. Такі якості не передаються генетично, вони формуються у процесі соціалізації людини під впливом багатьох соціальних інститутів, передусім у процесі виховання та самовиховання.

Наступним ключовим поняттям нашого дослідження є «моральність». Як ми уже зазначали вище, деякі дослідники його ототожнюють з поняттям «мораль», інші їх розмежовують.

Зокрема, у довідковій літературі радянського періоду поняття «моральність» розглядають у двох значеннях, як:

- «1) етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі;
- 2) характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами» [208, с. 120].

Таке тлумачення означених термінів аргументують посилаючись на праці відомого німецького філософа Гегеля, який визначав мораль як «...сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та інші етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а моральність – як практичні звичаї і нрави, об'єктивовану мораль» [208, с. 119]. Ба більше, надаючи моральності вищого смислу, філософ ототожнював її з моральною свободою особи, бо вважав, що моральність є не чим іншим, як «...здатністю людини творити добро не за зовнішнім примусом, а в силу внутрішньої свідомості та добровільності» [208, с. 119].

Автори Української Радянської енциклопедії узагальнивши різні підходи радянських вчених до трактування понять «мораль» і «моральність», виокремили основні відмінності між ними, які полягають у:

1) способах регуляції поведінки (регуляторами моралі є зовнішні щодо індивіда засоби (контроль, примус, громадська думка), моральності – внутрішні моральні переконання);

2) формі виявлення (мораль – специфічна форма духовного відображення суспільного буття й діяльності людей (гносеологічний підхід), а моральність – функціонування певного виду суспільних відносин (соціологічний аспект)).

Окрім того, деякі радянські науковці розрізняли такі поняття, як: мораль, моральна свідомість, моральні норми та моральна поведінка. Оперуючи ними, вони методологічно пояснювали діалектику перетворення духовного (моральна свідомість) на практичне (моральна поведінка) через моральне виховання, освіту і навчання, наголошуючи на тому, що мораль є сферою відносин людей, прояву їхньої цілеспрямованої активності [208, с. 119].

В Українському педагогічному словнику С. Гончаренка, який було видано за часів незалежної України, подається аналогічне визначення поняття «моральність», що і в довідковій літературі радянського періоду: «Моральність – це етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі; характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами» [39, с. 216].

Натомість у Великому тлумачному словнику сучасної української мови моральність визначається, як «...відповідність поведінки людей нормам моралі» [25, с. 690].

У Словнику базових понять з курсу «Педагогіка» під моральністю розуміють «...освоєну, внутрішньо прийнятну суспільну мораль, що регулює поведінку конкретної людини, спирається на її світоглядні переконання і

почуття совісті; характеристику особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами; здатність людини творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добровільності» [186, с. 54].

Як «...результат засвоєння та внутрішнього прийняття людиною норм моралі, які набувають регулюючої сили, зумовлюють її поведінку, ставлення до світу й себе. Виявляється вона у вільному, свідомому виборі способу дій й здатності до моральної поведінки» розглядається моральність у Словнику термінів і понять сучасної освіти [187, с. 93].

Філософський енциклопедичний словник за редакцією В. Шинкарука подає таке трактування моральності: «...буттєвий корелят моралі, що визначає спосіб, рівень і межі впливу її норм на реальне людське життя» [213, с. 399], а також уточнює це визначення двома конкретнішими значеннями: «...1) якісна характеристика певної системи соціальних або міжособистісних стосунків під кутом реалізації в них настанов і цінностей моралі; 2) сфера внутрішнього, душевно-духовного самовизначення і ціннісної орієнтації людської особистості за межами належного – безальтернативно визначеного нормами і приписами моралі». Автори наголошують, що «...формування вселюдського, універсального масштабу морального світосприйняття, вихід за межі групових, етнічних, національних інтересів до обріїв людства як єдиного цілого відкриває можливості для найбільш адекватного втілення суті моральності в процесі суб'єктивного творення моральних цінностей» [213, с. 400].

Натомість О. Сухомлинська під поняттям «моральність» розуміє практичний бік моралі, що втілюється у поведінці людей, а саме здатність творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості й добровільності. Дослідниця виокремлює такі складові моральності, як: моральні почуття, сенсожиттєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси), моральні переконання, моральні відносини (моральна діяльність і моральна поведінка) [200, с. 45].

Як стверджує О. Кононко, моральність формується у практичній діяльності людини, коли за внутрішнім мотивом (так. зв. «голосом совісті»), вона чинить добро іншим, не думаючи про власні вигоду чи користь. Тобто значення моральної культури, сформованої в результаті морального виховання, полягає у тому, що «...людина утверджує в собі свою природну схильність до добра і готовність відстоювати його в собі та житті» [88, с. 4].

На думку Т. Поніманської, моральність є результатом засвоєння і внутрішнього прийняття особистістю норм моралі, які виконують роль регулювальної сили, формуючи у неї ставлення до світу, що виявляється у свідомому суб'єктивному виборі способу дій, у здатності до моральної поведінки за будь-яких життєвих обставин. Авторка зазначає, що моральне виховання означає взаємодію дорослого і дитини з метою засвоєння моральних норм, формування моральних почуттів, розвитку моральних мотивів та навичок поведінки [153, с. 246].

Отож, *моральність* є засвоєнням і прийняттям особистістю суспільних норм моралі, які визначають ставлення людини до світу та виявляються у свідомому виборі нею способу дій і схильності до моральних учинків. Вона є результатом морального виховання, а її рівень характеризує рівень моральної культури, тобто вміння особистості будувати свої стосунки з іншими людьми на основі поваги, доброзичливості, принциповості, уваги, чуйності.

А тепер з'ясуємо зміст ще одного ключового поняття нашого дослідження – терміна «моральне виховання». Аналіз довідкової та наукової літератури радянського періоду засвідчив існування різних підходів до його тлумачення. Для наочності порівняння ми подали визначення у таблиці та розмістили у додатках (див. Додаток А).

Зазначимо, що попри деякі відмінності у визначеннях, спільним є те, що ідейною основою радянської теорії морального виховання було марксистсько-ленінське вчення про мораль. Опираючись на нього, радянська педагогічна наука розкривала завдання та зміст морального виховання, обґрунтовувала принципи, форми і методи його здійснення.

Щодо складових морального виховання, то тут варто наголосити на деяких розбіжностях у їх визначенні.

Так, І. Каїров уважає, що моральне виховання є двостороннім процесом, який полягає у впливі вихователів на вихованців і їх відповідних діях, тобто у засвоєнні ними моральних понять, переживанні свого ставлення до морального і аморального у вчинках та поведінці. З огляду на це виокремлює такі складові морального виховання, як: моральна свідомість, моральні поняття, моральні норми та моральна поведінка.

Під моральною свідомістю розуміє відображення у свідомості людини принципів моральності, норм поведінки, які регулюють ставлення людей один до одного і до суспільства. Моральна свідомість, на його думку, виражається у формі моральних понять і моральних суджень. При цьому у моральних поняттях відображаються суттєві сторони моральних ставлень, тобто ставлення людини до інших людей і до суспільства загалом [138, с. 216]. Моральна поведінка натомість обумовлюється моральними нормами і принципами, які регулюють взаємини людей в суспільстві. Її важливими умовами, І. Каїров називає, засвоєння моральної свідомості, моральних понять і моральних почуттів.

Водночас учений підкреслює роль моральної свідомості у вихованні особистості, виходячи з того, що її формування допомагає їй виробити правильну лінію поведінки. Однак все ж не можна, на його думку, зводити розвиток моральної поведінки до засвоєння моральних понять. Вони відіграють важливе значення у розвитку моральної свідомості вихованців, але ще не забезпечують їх моральної поведінки. Не можна не погодитися з висновком науковця про те, що моральні норми стають керівництвом до діяльності тільки тоді, коли не просто завчені, а глибоко усвідомлені і переросли у моральні переконання. Наявність таких переконань і стійких звичок моральної поведінки свідчать про вихованість людини в моральному плані, про її моральну зрілість [138, с. 217].

Інший відомий педагог М. Ярмаченко серед складових морального

виховання виокремлював моральну свідомість, моральні почуття та моральні звички, вважаючи їх формування єдиним процесом, результатом якого є створення морально повноцінної, духовно багатой і щасливої людини нового світу (мова йшла про побудову комунізму).

Учений вирізняв як суспільну, так і індивідуальну моральну свідомість, наголошуючи, що перша формується суспільним способом життя, а друга – є наслідком виховного впливу суспільства і спеціальних виховних інституцій. Предметом морального виховання, на думку М. Ярмаченка, є індивідуальна моральна свідомість, а її компонентами – моральні переконання і моральні оцінки.

Важливим завданням виховників учений вважав формування у молодого покоління моральних переконань – внутрішньо прийнятих особистістю, укорінених в її свідомості уявлень і понять про добро і зло, про правильні і неправильні моральні відносини; інакше кажучи, глибоке усвідомлення змісту і значення справжніх моральних цінностей, сутності комуністичних критеріїв моральної краси, справедливості, принциповості, честі, гідності, обов'язку, совісті і відповідної поведінки на кожному кроці свого життя.

Винятково важливу роль у становленні особистості і її моральної свідомості вчений відводив моральній оцінці – внутрішній мірі, якою керується людина у своєму ставленні до поведінки як власної, так й інших людей, суспільних подій і явищ. Вона тісно пов'язана із потребами, інтересами, почуттями, об'єктивно відображає її ставлення до дійсності, її моральне обличчя, зумовлюється досвідом людини, її світоглядом, інформацією про предмет оцінки та включає об'єкт оцінки, суб'єкт, оцінні критерії.

Виховання моральної свідомості, на думку М. Ярмаченка, нерозривно поєднане із формуванням оцінного ставлення до явищ дійсності, яке виявляється в актах поведінки і служить її мотивом. На основі моральної свідомості і почуттів у вихованців формуються моральні звички – усталені,

міцно закріплені внаслідок багаторазового повторення практичні способи поведінки людини. Перетворившись на звички, норми поведінки виступають як постійний важіль всієї життєдіяльності особистості. Людина, в якій виробилися стійкі моральні звички, завжди діє відповідно до своїх переконань, почуттів, позаяк діяти, поводитися інакше вона просто не може – звички стали її натурою, невід’ємною якістю характеру. Тому обов’язком педагогів, вчений вважав, формування тільки таких звичок поведінки в колективі, в сім’ї, в суспільстві, які відповідали б вимогам комуністичної моралі [141, с. 362–363.].

Щодо мети морального виховання, то, як видно із визначення його сутності радянськими науковцями, вона включає формування у вихованців якостей, які відповідають вимогам комуністичного ідеалу.

Стисло охарактеризуємо зміст зазначених основних моральних якостей.

Пріоритетним серед них проголошувався радянський патріотизм, що передбачав любов до соціалістичної Батьківщини, готовність до її захисту, а також сумлінну працю на благо Вітчизни, пролетарський інтернаціоналізм, непримиримість до будь-яких проявів буржуазного націоналізму й шовінізму, пропагування соціалістичної культури, знання національних традицій, усвідомлення своєї національної гідності, гордість за свої народ і країну. Вважалося, що перелічені моральні якості становлять суть феномену громадянськості. Саме у ній відображено найвищу мотивацію поведінки – т. зв. громадянський обов’язок, який стимулює соціальну активність людини у всіх сферах життєдіяльності і передовсім у захисті інтересів соціалістичної Батьківщини, в чесному виконанні громадянських обов’язків, праці, суспільній діяльності.

Виокремимо у низці зазначених моральних рис пролетарський інтернаціоналізм, який передбачав дружбу і співробітництво з народами всіх братерських соціалістичних країн, солідарність «пролетаріїв усіх країн» у боротьбі проти імперіалізму за ідеали комунізму. У процесі виховання

почуття інтернаціоналізму і якостей інтернаціоналіста суттєве значення мало глибоке усвідомлення вихованцями національної єдності народів соціалістичної Батьківщини, превалювання загальнодержавних інтересів над інтересами окремої республіки чи національності, нерозривної єдності любові до свого народу, мови, його історичних та культурних традицій із відданістю ідеалам Комуністичної партії.

Не менш важливою моральною якістю радянські науковці вважали колективізм, який означав трудову і суспільну активну співпрацю громадян, притаманні їм почуття обов'язку і відповідальності, товариської взаємодопомоги, вимогливості до себе та інших в інтересах колективу і суспільства загалом, тобто такі моральні норми взаємин, як турбота про успіх усього колективу і кожного його члена зокрема.

Як бачимо, колективізм – це інтегральне об'єднання різних особистісних якостей, так би мовити, психологічне вираження суспільної, ідейної спрямованості характеру «нової людини» (комуніста).

Обов'язковою характеристикою будівника комуністичного суспільства проголошувався і соціалістичний гуманізм, що передбачав повагу до людини як до найвищої цінності соціалістичного соціуму, незалежно від її матеріального становища, статі, раси, національності; розвиток особистісної гідності, визнання значущості інших. Соціалістичний гуманізм також включав прояви гуманності, відображені у відповідних нормах суспільного життя: співчуття горю людини, готовності надати допомогу в біді, захистити від насильства чи образи тощо.

Радянські педагоги мали формувати у своїх вихованців комуністичне ставлення до праці, що передбачало працьовитість, потребу у трудовій діяльності, готовність до самовідданої праці на благо інших, розуміння її значення й необхідності в комуністичному суспільстві. Серед головних ознак комуністичного ставлення до праці науковці виокремлювали: безкорисливість, свідоме, відповідальне виконання трудових обов'язків, дисциплінованість, творчий пошук, ініціативність, уміння передбачити

результати діяльності, самостійність при ухваленні рішень, колективну співпрацю, готовність надати допомогу товаришам, розвинуте почуття гідності й честі людини-трудівника.

Тогочасні дослідники серед моральних якостей будівника комунізму виокремлювали і свідому дисциплінованість, розуміючи під нею бездоганне виконання обов'язків – державних, особистих, суспільних, дотримання прийнятних норм поведінки у спільному житті, у ставленні до людей, праці і суспільної власності. Так, А. Макаренко вважав дисциплінованість результатом не якихось конкретних дисциплінарних заходів, а наслідком цілеспрямованого виховання на основі комуністичних поглядів і переконань.

Отож, на думку радянських педагогів, борцeve за ідеали комунізму мають бути властиві специфічні моральні якості (радянський патріотизм, пролетарський інтернаціоналізм, колективізм, соціалістичний гуманізм, свідомо дисциплінованість) і моральні почуття (відданість справі комуністичної партії, любов до соціалістичної Батьківщини, інтернаціоналізм, громадянська гідність, нетерпимість до порушень суспільних інтересів). До того ж тільки увесь комплекс моральних якостей і почуттів у єдності з відповідними переконаннями мав сприяти формуванню морально цілісної особистості радянського громадянина. Тому у вихованні комуністичної моральності, важливо, щоб високі ідеали комунізму були не просто зрозумілими, а й стали метою життя кожної радянської людини, предметом особистісних устремлінь і запорукою особистого щастя [175, с. 46].

Підтвердженням важливої ролі морального виховання у побудові очікуваного комуністичного суспільства було відображення його завдань у Програмі і Статуті КПРС, ухвалених XXII з'їздом комуністичної партії (1961) у вигляді *Морального кодексу будівника комунізму*. Він містив сукупність моральних принципів, які розкривали основний зміст комуністичної моралі. Означені принципи сприяли певним досягненням у галузі морального вдосконалення радянської людини, увиразнювали її

завдання в цій сфері під час будівництва комунізму, оскільки призначалися для надання допомоги в підготовці всього народу (й особливо молоді) до життя і праці в комуністичному суспільстві. Моральний кодекс будівника комунізму включав такі принципи комуністичної моралі, як відданість ідеалам комунізму, сумлінну працю на благо суспільства, турботу про збереження і примноження суспільних надбань, любов до своєї Батьківщини і до всіх країн соціалістичної співдружності, високе усвідомлення громадянського обов'язку. У ньому набули подальшого розвитку й засади революційної моралі пролетаріату – колективізм і братерська взаємодопомога, братерська солідарність із трудівниками всіх країн, непримиренність до несправедливості, які в умовах будівництва комунізму діють у межах усього суспільства, а не тільки в середовищі робітничого класу.

До Морального кодексу будівника комунізму увійшли також загальнолюдські моральні норми, вироблені народом упродовж тисячоліть, – чесність, правдивість, простота, скромність, взаємоповага у сім'ї, турбота про виховання дітей тощо, які в тогочасних умовах мали стати усталеними етичними імперативами. Основним принципом комуністичної моралі визначалася відданість справі комунізму як підґрунтя морального кодексу будівника комунізму.

Згідно з Моральним кодексом будівника комунізму, радянські педагоги визначили зміст виховної роботи щодо формування відповідних якостей моральної особистості на таких шести напрямках:

1) ставлення до ідеології й політики нашої держави: відданість соціалістичній ідеології; розуміння перспектив світового розвитку; правильна оцінка подій у середині країни і на міжнародному рівні; пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими; непримиренність до ворогів миру і свободи народів;

2) ставлення до Батьківщини, до інших країн та народів: любов до соціалістичної Батьківщини, дружба і братерство всіх народів СРСР,

нетерпимість до національної й расової неприязні; братерська солідарність із трудівниками всіх країн, зі всіма народами;

3) ставлення до праці: добросовісна трудова діяльність на благо суспільства: «Хто не працює, той не їсть»; прагнення принести більше користі Батьківщині; боротьба з порушеннями трудової дисципліни;

4) ставлення до суспільних надбань, матеріальних цінностей: турбота кожного про збереження та примноження суспільних надбань; бережливе ставлення до природи;

5) ставлення до інших людей: колективізм і товариська взаємодопомога: «Один за всіх, всі за одного»; гуманні взаємини та взаємна повага між людьми: «Людина людині друг, товариш і брат»; взаємна повага в сім'ї, турбота про виховання дітей;

6) ставлення до себе: високе усвідомлення суспільного обов'язку, нетерпимість до порушень суспільного порядку; чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у суспільному й особистому житті; нетерпимість до несправедливості, ледарства, нечесності, кар'єризму тощо.

Отож можемо стверджувати, що в радянський період моральному вихованню надавалося пріоритетне значення у формуванні молодого покоління, яке ідеологи комунізму називали поколінням нових людей – комуністів. Радянська педагогіка трактувала моральне виховання як цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів, вироблення звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології (тут розмежовували комуністичну й буржуазну). Метою комуністичного морального виховання було формування у вихованців якостей, які відповідають вимогам комуністичного ідеалу, Морального кодексу будівника комунізму.

Зазначимо, що зростання уваги до ролі моралі й морального виховання в умовах розбудови соціалізму та побудови комунізму пояснювалося впливом цілеспрямованої роботи комуністичної партії з формування комуністичної особистості. Тодішні партійні ідеологи вважали, що для

розвитку соціальної активності будівника комунізму необхідно залучати і т. зв. моральні фактори: створення в суспільстві й в кожному трудовому колективі здорової морально-психологічної атмосфери, формування високоморальних мотивів участі у трудовій суспільній роботі, соціалістичному змаганні.

Такий комплексний підхід до виховання у радянській педагогіці передбачав тісний зв'язок морального виховання з ідейно-політичним, правовим і трудовим. Ідейно-політичне виховання, увиразнюючи уявлення про суспільний ідеал, характер нового способу життя і місце в ньому особистості, розуміння її потреб у нерозривному зв'язку з реалізацією інтересів суспільства, на думку тогочасних науковців, закладало світоглядну основу пріоритетних моральних якостей особистості, її соціально-класової приналежності. Участь у трудовому процесі забезпечувала необхідні соціально-психологічні передумови вироблення відповідних моральних якостей, стимулювала розвиток колективістських взаємин, уміння практично реалізовувати ідейно-моральні мотиви особистості, проявляти активну життєву позицію.

Отже, радянські педагоги вважали ідейно-політичне та трудове виховання засобами реалізації цілей морального виховання, а останнє – інструментом реалізації завдань ідейно-політичного та трудового виховання. Тобто моральне виховання, на їхню думку, було чинником формування цілісної особистості, яка характеризувалася єдністю високоморальної свідомості, моральних мотивів поведінки та суспільно корисної діяльності.

У ракурсі проблематики нашого дослідження ми здійснили огляд довідкової та наукової літератури періоду незалежної України для виокремлення основних підходів до визначення поняття «моральне виховання». Для зручності їх порівняння, як і у випадку з джерелами радянського періоду, подали визначення у таблиці, розмістивши її у додатках (див. Додаток Б).

Проаналізувавши наведені тлумачення поняття «моральне виховання»,

можемо виокремити такі три основні підходи до його визначення:

1) один із найважливіших видів виховання, який полягає у цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й виробленні звичок та навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології;

2) виховна діяльність школи і сім'ї з метою формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок та звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм та принципів моралі, участь у практичній діяльності;

3) процес формування системи якостей особистості відповідно до вимог суспільної моралі, моральної свідомості.

Власне, ці перелічені підходи для визначення морального виховання використовували і радянські педагоги. Однак ключовою відмінністю сучасної доби у зазначеному контексті є відсутність посилення на панівну суспільну ідеологію (для СРСР – комуністичну).

Водночас доцільно увиразнити дещо іншу позицію вітчизняних науковців О. Вишневського та О. Кобрій, які слушно зауважують: «...більшовицька ідеологія завдала великого удару всій традиційній системі цінностей нашого народу... Найбільших деформацій зазнала мораль, сенс якої був зведений до поняття «правила поведінки» ... У системі вартостей тут завжди домінувала ідеологія, від якої вівся відлік усякого виховання, у т. ч. й морального» [27, с.101]; [80, с. 149].

Згадані дослідники зміст морального виховання, його основу вбачають у традиційно-християнській концепції. Згідно з нею, людині притаманні природна схильність до добра і готовність відстоювати його в собі та навколишньому світі. Моральність як результат морального виховання, на думку О. Вишневського та О. Кобрій, відображається у трьох головних сферах життя людини: стосунках з іншими людьми, власному моральному здоров'ї (чисте – нечисте сумління) та духовному житті, насамперед у наявності чи відсутності внутрішньої рівноваги [27, с.101]; [80, с. 148].

Аналогічні погляди висловлює і М. Фіцула, наголошуючи: «...у моральному вихованні слід спиратися на гуманістичну ідею про те, що людині від природи притаманне прагнення до добра, правди і краси» [214, с. 250].

Дослідниця О. Савченко гармонійно пов'язує духовне з моральним вихованням, називаючи останнє стрижнем формування особистості і наголошуючи на його визначальному впливі на всі сфери життя людини, що, зі свого боку, проявляється у ставленні до найближчих, інших людей, довкілля, Батьківщини, рідного слова, праці [173, с. 59].

Сучасний педагог Н. Якса теж констатує безпосередній зв'язок духовності з мораллю, їхню взаємозумовленість: «Мораль моральна лише тоді, коли вона народжується з глибини духовного. А виховання духовно здорової особистості має починатися з формування морально-безкорисливого ставлення до дійсності, що охоплює будь-яку сферу людської діяльності» [239, с. 250].

Інші вітчизняні науковці А. Кузьмінський та В. Омеляненко наголошують на важливості формування у молодого покоління загальнолюдських моральних цінностей, розуміючи під ними набуті попередніми поколіннями, незалежно від расової, національної чи релігійної приналежності, морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки та життєдіяльності окремої людини або певних спільнот [96, с. 217]. Поряд із загальнолюдськими, вони виокремлюють і т. зв. національні моральні цінності, тобто «...історично зумовлені і створені народом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди, практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, але вирізняються національними проявами, своєрідностями у поведінці і є основою соціальної діяльності людей певної етнічної групи» [96, с. 217].

У контексті аналізованої проблеми додаймо, що І. Харламов і Н. Мойсеюк запорукою ефективного морального виховання вважають формування у молоді відповідних якостей особистості на основі ціннісного

ставлення до Батьківщини, інших країн та народів, до праці, матеріальних цінностей, людей і себе. На думку цих авторів, таке ставлення і започатковує патріотизм, працьовитість, дисциплінованість, ощадливість, екологічну культуру, колективізм, гуманність, взаємоповагу, товариськість, чесність, скромність, принциповість [117, с. 382]; [215, с. 276].

Щодо структурних елементів морального виховання, то сучасні вчені В. Галузяк, М. Сметанський і В. Шахов *серед них* виокремлюють моральну свідомість, моральні почуття й переконання, звички моральної поведінки. Одним із основних завдань морального виховання вони проголошують плекання гуманності – сукупності моральних якостей особистості, що виражають ставлення до людини як до найвищої цінності [140, с. 68–69].

Нагадаємо, що такі самі складові морального виховання виокремлювали радянські дослідники Д. Водзінський та А. Кондратюк (змістові аспекти цих структурних елементів ми проаналізували раніше). Вони звертали увагу на те, що моральне виховання починається із формування чуттєвої сфери, а ступінь моральної вихованості є відображенням єдності моральної свідомості, почуттів та поведінки [31, с. 74]; [87, с. 60]. Щоб зрозуміти відмінності у тлумаченні морального виховання радянськими і сучасними науковцями, розкриємо значення його складових.

Отже, моральна свідомість як один з аспектів суспільної у вигляді уявлень і понять відображає реальні міжособистісні відносини та регулює моральний вектор діяльності людини. Вона ґрунтується на обізнаності особистості з моральними нормами і правилами, прийнятними в суспільстві, тобто її формування передбачає оволодіння особи певною системою моральних знань.

Моральні знання можуть мати об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивний полягає у розумінні особою змісту моральних принципів та норм, що існують у соціумі. Суб'єктивний чинник виявляється в особистісному ставленні людини до моральних понять і правил. Додаймо, що

джерелом моральних знань для кожної людини постають навколишнє середовище, спілкування, спільна трудова діяльність.

Оскільки поведінка людини визначається її уявленнями про моральне й аморальне, особливо важливого значення набуває з'ясування змісту важливих моральних понять. Як наголошує О. Кондратюк, недостатня обізнаність у моральній сфері часто призводить до формування неправильних, спотворених моральних знань, оцінок та орієнтацій. У процесі опанування і усвідомлення останніх потрібно особливу увагу звертати на розрізнення головного й другорядного [87, с. 8–9].

Для О. Матвієнко моральне знання – це насамперед усвідомлення сутності добра як універсальної категорії, що інтегрує все позитивне і значуще для людини. Однак дослідниця акцентує: стосовно кожної окремої особистості визначальним є характер відносин у середовищі, в якому вона перебуває. В аморальному, розбещеному оточенні майже неможливо прищепити особі істинне розуміння добра [109, с. 54–55].

Зі свого боку, у структурі моральних знань Г. Шакірова відстежує такі три компоненти: 1) знання змісту моральних положень, норм, правил поведінки, принципів; 2) знання аргументації необхідності дотримання перелічених положень; 3) усвідомлення суспільного схвалення і прийняття моральних принципів [228, с. 83–89]. У своїх дослідженнях учена доводить, що основою морального знання є моральні постулати часткового чи загального характеру (перші регулюють поведінку в конкретних ситуаціях, а другі – визначають усі дії стосовно морального аспекту) [227, с. 47–59].

Проте обізнаність вихованців із моральними нормами і принципами – це тільки підґрунтя морального виховання. Теоретичні знання, звісно, спонукають їх до певних моральних учинків, лише після засвоєння моральних ідеалів на рівні почуттів, емоцій та переживань. Як слушно зауважує Л. Рувінський, ефективне засвоєння моральних норм і принципів відбуватиметься тільки за умови усвідомлено-емоційних ставлень до них, єдності знань і переживань морального особистісного змісту діяльності.

Власне у такий спосіб дитина успішно засвоїть мораль, демонструючи єдність свідомості й поведінки [169, с. 47].

Традиційно в педагогіці моральними називають почуття і переживання, оцінки і мотиви, пов'язані зі ставленням до інших людей, навколишнього середовища. До прикладу, О. Матвієнко вважає моральними почуття справедливості, обов'язку, совісті, честі, гідності, щастя. Однак додає, що й сором, гнів, страх можуть набувати морального характеру, якщо передбачають певну моральну оцінку [109, с. 56]. Особливого значення у формуванні моральної вихованості особистості авторка надає увиразненню, усвідомленню та розвитку почуття сорому. На її думку, саме завдяки йому людина безпосередньо розрізняє у собі, своїй поведінці і мотивах добро і зло, бореться із вадами власного характеру [109, с. 60].

Згідно з О. Матвієнко, характер морального почуття залежить від індивідуальних особливостей людини, її психічного складу, специфіки темпераменту [109, с. 61]. А за Л. Рувінським, визначальними факторами морального почуття постають ще й вплив людей, котрі оточують особистість, виховання у неї різноманітних потреб, інтересів, бажань, настроїв та властивостей [169, с. 3–4].

Вивчаючи особливості формування моральних почуттів, Т. Гаврилова зазначає, що, керуючись ними, людина реагує на життєві ситуації безпосередньо, діє невимушено, актуалізуючи узагальнений попередній досвід міжособистісної взаємодії з іншими. До моральних почуттів дослідниця залічує співпереживання, співрадість, співчуття, емпатію, взаєморозуміння, які характеризують ставлення особи до інших. Як переконана вчена, самореалізацію уможливить лише готовність людини до дієвої співучасті в переживаннях інших [36, с. 9–10].

Авторка виокремлює два види особистісних моральних почуттів: гуманістичні й егоцентричні. Останні виникають за умов, коли, співчуючи нещастю іншої особи, людина проєктує ситуацію на себе й переживає не чужі проблеми, а свої уявлювані майбутні страхи чи минулий емоційний

негативний досвід. У такому разі вона фактично сама стає об'єктом власних хвилювань, а інша особа та її страждання – приводом турбуватися про себе саму. Ті самі моральні почуття, але викликані винятково переживанням за нещастя іншої людини, Т. Гаврилова називає гуманістичними [36, с. 15].

Повторимо, що розвиток моральних почуттів є необхідною передумовою формування моральних переконань та цінностей. Під поняттям «цінності» Л. Чупрій розуміє ідеї, норми, процеси, відносини матеріального і духовного плану, які мають об'єктивну позитивну значущість і здатні задовольняти певні потреби людей. Дослідник акцентує, що кожній особі притаманна специфічна ієрархія певних цінностей як сполучної ланки між індивідуальним і суспільним життям. Особистісні цінності, відображені у свідомості, стають ціннісними орієнтаціями – найважливішими елементами внутрішньої структури, закріпленими життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, – і відмежовують значуще, істотне для нього від неістотного, не значущого. Учений звертає увагу на те, що система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти, характер їхніх дій і вчинків [226, с. 23].

Об'єктивний і суб'єктивний компоненти моральних цінностей виокремлює Л. Рувінський. Так, перший передбачає відповідність чи невідповідність певного явища, процесу, вчинку чи події об'єктивним потребам та інтересам суспільства, а другий – проявляється в оцінюванні відповідності об'єктів зовнішнього світу потребам та інтересам певної людини [169, с. 24–27].

На думку О. Кононко, моральні цінності мають стати першочерговою компонентою характеру людини. Вона розрізняє два типи цінностей: моральні та не пов'язані з мораллю. У структурі першого дослідниця виокремлює універсальні (загальнолюдські, що не залежать від віри, світогляду, культури, національної належності: чесність, співчуття, справедливість, повага, свобода тощо) й неуніверсальні (обов'язки стосовно релігії, школи, політичної партії, сім'ї тощо) [88, с. 4].

Відповідно до теорії В. Сухомлинського, засадами морального виховання підростаючого покоління є його моральні переконання – емоційно сприйняті особою моральні знання, органічно пов'язані з почуттями [201, с. 296]. На думку Т. Гуменникової, саме переконання яскраво увиразнюють характер структури особистості, який визначається засвоєними інтелектуально-емоційними комплексами, що об'єднують вербальні оцінки дійсності, ідеї та погляди людини з її емоційним ставленням до них [41, с. 50].

За І. Бехом, моральні переконання – це суспільні моральні вимоги, норми, принципи, що трансформувалися упродовж виховання і власного життєвого досвіду людини в її індивідуально значущі еталони поведінки і мотиваційне підґрунтя моральних учинків [12, с. 9]. Учений відстежує у структурі моральних переконань три основні компоненти: раціональний, емоційний та вольовий.

Перший із них включає розуміння людиною боротьби добра і зла в собі, знання моральних норм, принципів, усвідомлення моральних цілей та засобів їх досягнення. Емоційний компонент є своєрідним внутрішнім мірилом моральної сприйнятливості індивіда, його здатності переживати глибоке задоволення від поведінки (власної й інших людей), в якій реалізуються певні моральні норми, або ж відчувати незадоволення, обурення, докори сумління у разі їхнього порушення. Як наголошує І. Бех, емоційний компонент постає джерелом мотиваційної, спонукальної функції морального переконання. Єдність раціонального й емоційного зумовлює появу в людини суб'єктивної готовності неухильно керуватися зазначеними нормами у своїй поведінці. Така готовність і характеризує вольовий компонент морального переконання. Завдяки елементу волі моральне переконання може спонукувати до реального вчинку, спрямованого на досягнення людиною особистісно значущої мети [12, с. 8–10].

На думку І. Беха, дієвість переконань людини увиразнює її поведінка в ситуації морального вибору. Про несформованість чи поверховість

моральних переконань можуть свідчити як певні дії особи, що суперечать суспільним нормам, так і позиція невтручання [12, с. 10]. Автор зазначає, що моральні переконання як цілісні структурно-функціональні утворення в молодшому шкільному віці не виробляються. Однак поява в учнів початкових класів таких важливих моральних рис, як самокритичність, вимогливість до себе, скромність, а також розвиток вольової поведінки, набуття вміння контролювати свою діяльність із метою досягнення свідомо поставленої мети, зростання можливостей здійснення самостійного морального вибору стають ваговою базою для формування моральних переконань на подальших вікових етапах [12, с. 11].

Важливою складовою моральної свідомості особистості є моральні ідеали. Їхнє формування В. Сухомлинський називав і «...суспільною, і водночас глибоко сердечною справою – проходженням політичних, моральних, естетичних принципів крізь призму особистого» [201, с. 290]. У педагогічній науці моральний ідеал витлумачують як емоційно забарвлений, внутрішньо сприйнятий особистістю образ, що стає регулятором її поведінки та критерієм оцінювання поведінки інших людей.

Ознакою сформованості морального ідеалу фахівці вважають його усвідомленість та дієвість. Проте, як слушно зауважує В. Сухомлинський, справжні глибокі моральні цінності, ідеали й переконання не можуть залишатися бездіяльним теоретичним пасивним духовним багажем – вони «...живуть, зміцнюються, шліфуються в процесі активної діяльності» [201, с. 292].

Науковець М. Сметанський переконаний, що для розкриття змісту моральної поведінки доцільно виокремити певну, так би мовити, найменшу одиницю, яка зберігала б властивості цілого. Такою, на його думку, є моральний учинок, «...певна дія чи стан людини, вмотивовані її потребами, намірами та цілями» [189, с. 43].

Натомість К. Чорна зауважує, що моральний учинок не завжди мотивований: іноді людина здійснює його за відсутності внутрішньої

потреби, а тому, що хоче відчувати схвалення власних дій людьми, котрі її оточують, чи боїться осуду. Досить часто важко зрозуміти не тільки мотивацію поведінки іншої людини, а й власної. Якщо підґрунтям моральної за зовнішньою формою дії є егоцентричний мотив, то такий учинок не вважається справді моральним [225, с. 2].

Необхідність посиленої уваги до морального вдосконалення особи, формування її активної життєвої позиції зумовлена зростанням у повсякденному житті кількості ситуацій морального вибору. Останній завжди залежить від моральної позиції особи, яка, зі свого боку, детермінується моральною необхідністю й моральною свободою. Якщо моральна необхідність передбачає потребу узгоджувати поведінку людини з поведінкою інших осіб, їх певною спільнотою чи суспільством загалом, то моральна свобода – це свідомий і добровільний вибір учинку із багатьох можливих, вибір стратегії поведінки, що передбачає визнання моральної необхідності як неодмінної умови моральної дії. І тут педагогічна практика інколи суперечить цій важливій закономірності морального становлення особистості молодшої людини. Чимало наших виховних заходів мають обов'язковий характер, що позбавляє особистість свободи вибору. Звичайно, легше змусити. Але головне завдання виховника полягає у тому, щоб сформувати у вихованця внутрішню потребу, установку робити правильно, а це можливо лише за умов вільного самостійного морального вибору. Формування активної життєвої позиції буде ефективним тоді, коли молода людина перебуває у ситуації як моральної необхідності, так і моральної свободи, коли може діяти по-різному і має сама вирішувати, як зробити правильніше, моральніше, керуючись «голосом» власної совісті.

Гальмують розвиток почуття моральної відповідальності т. зв. авторитарні форми і методи виховання (наказ, покарання тощо). Моральне вдосконалення особи можливе лише за умови розвитку в неї почуття відповідальності за все, що вона робить. Остання, зі свого боку, свідчить про соціальну зрілість особистості, її активну життєву позицію.

Моральні якості особистості постають ядром її моральної вихованості. Дослідник М. Іванчук тлумачить моральну якість як складне цілісне психічне утворення, що є сукупністю психічних станів, процесів і властивостей. У її структурі він відстежує такі складові: 1) потребово-мотиваційну (система домінантних моральних потреб і мотивів діяльності та поведінки); 2) інтелектуально-почуттєву (моральні уявлення, поняття, погляди, емоції, почуття); 3) поведінково-вольову (ступінь сформованості і стійкості моральних умінь, навичок, звичок, а також вольових властивостей) [70, с. 66–67].

На думку Л. Чупрій, моральні якості як основні системоутворювальні компоненти у структурі особистості зумовлюють не тільки спрямованість усіх її ставлень, а й зовнішні прояви її характеру [226, с. 23].

Для нашого дослідження особливо цікавим і вагомим видається перелік моральних якостей, запропонований О. Матвієнко. Вони узагальнено виражають стійкі ставлення особистості, зокрема до:

- 1) самої себе (самостійність, самоконтроль, самокритичність, самооцінка);
- 2) інших людей та природи (доброта, чуйність, доброзичливість, увічливість, турботливість, готовність надати допомогу);
- 3) власної поведінки та обов'язків (відповідальність, організованість, старанність, дисциплінованість, охайність) [109, с. 61].

Аналіз наукових джерел дає нам підстави стверджувати, що сучасні науковці розглядають моральне виховання і в широкому розумінні (засвоєння підростаючими поколіннями моральних цінностей, переконань, норм, принципів, правил, звичок, традицій, що в сукупності становлять моральну культуру суспільства, в якому живуть діти) і у більш вузькому значенні (безперервний процес, що починається від народження людини і триває все життя, спрямований на опанування правил та норм поведінки).

Отож, на основі теоретичного аналізу наукової літератури нами з'ясована сутність основних дефініцій, що стосуються проблематики

дисертаційного дослідження: «мораль», «моральність», «моральне виховання» та розкрито складові морального виховання тощо.

Оскільки предметом нашої роботи є моральне виховання осіб, які позбавлені волі, то параграф 1.3 буде присвячено розкриттю сутності, змісту та завдань морального виховання засуджених у системі виправних закладів України, а висвітлені у цьому параграфі (1.1) підходи до розуміння сутності морального виховання, його складових у межах досліджуваного періоду становитимуть його теоретичне підґрунтя.

Окрім розглянутих у цьому параграфі понять, до ключових відносимо й такі: «організаційно-педагогічні умови», «виправна колонія», «виправно-трудова колонія», «виправлення засуджених», «ресоціалізація засуджених», «пенітенціарна педагогіка», «виправно-трудова педагогіка» та ін. У зв'язку з неможливістю детально розглянути наукові підходи до їхнього трактування в одному параграфі дисертаційного дослідження їх визначення подано в укладеному нами термінологічному словнику (див. Додаток В).

1.2. Ступінь дослідженості проблеми у науковій літературі

Для створення повної цілісної картини про стан дослідженості питань морального виховання засуджених у виправних колоніях України у другій половині XX – на початку XXI ст. доцільно, на нашу думку, згрупувати опрацьовані джерела в рамках певних історичних періодів. Основою періодизації та класифікації літературних джерел із досліджуваної проблематики нами обрано такі два критерії: по-перше, суспільно-історичні особливості розвитку пенітенціарної системи України у складі СРСР і як суверенної держави; по-друге, рівень розробленості питань виховної роботи із засудженими у вітчизняній науці згаданого періоду. Відповідно літературні джерела з досліджуваної теми розглядаємо й аналізуємо у межах двох періодів:

– I період – 70-і рр. – початок 90-х рр. XX ст.;

– II період – розпочинається із проголошення незалежності України у 1991 р. і продовжується до наших днів.

Проаналізуємо стан наукової опрацьованості розглядуваної проблеми в рамках визначених періодів більш детально.

Аналіз наукових джерел і дисертаційних досліджень свідчить про те, що у другій половині XX ст. питання морального виховання засуджених у вітчизняних виправних колоніях розглядалися в контексті політико-виховної роботи цих закладів.

Наприклад, специфіку організації та проведення політико-виховної роботи з особами, позбавленими волі, з'ясовували у своїх публікаціях відомі радянські юристи М. Беляєв, О. Євграфов, М. Єфимов, І. Кузнецов, В. Куфаєв, І. Ной, А. Ременсон, М. Рибак, Ф. Сандуров, М. Стручков, І. Шмаров.

Зокрема, у публікаціях М. Беляєва наголошується на тому, що в системі виховання будь-якого виду виправно-трудових закладів центральне місце займає політико-виховна робота, яка, на його думку, спрямовується передовсім на формування у засуджених готовності дотримуватися радянських законів, на підвищення політичної свідомості правопорушників, їхніх загальноосвітнього та культурного рівнів; за допомогою розмаїтих засобів і форм сприяє виправленню і перевихованню засуджених, уможливорює їм повернення до чесного життя в умовах свободи. У дослідженні «Цілі покарання і засоби їхнього досягнення у виправно-трудових установах» науковець окремий розділ присвячує організації та проведенню політико-виховної роботи у згаданих закладах (завдання та зміст роботи, характеристика основних її напрямів; форми залучення засуджених до неї; участь громадськості в діяльності виправно-трудових установ тощо).

На думку М. Беляєва, політико-виховна робота забезпечує успішне використання таких засобів виправно-трудового впливу, як суспільно корисна праця та режим, які він ґрунтовно розглянув в окремих розділах своєї монографії [14].

Як твердить науковець, виправлення засудженого як оптимальне завдання політико-виховної роботи ВТК, має відбутися під час виконання покарання і за умов свідомих змін у його психіці, завдяки яким він хоча і не стає активним законослухняним членом суспільства, проте вже не загрожує йому [14, с. 46]. Виправлення як мета покарання полягає у тому, аби через вплив на свідомість злочинця за допомогою заходів переконання і примусу виховати у нього позитивні властивості характеру особистості, притаманні свідомим учасникам комуністичного будівництва [14, с. 41]. Як зауважує М. Беляєв, людина, вихована в дусі комуністичної свідомості, під впливом останньої чинитиме дії, що повністю відповідають вимогам законів і норм моралі. Він наголошує: коли виховання правопорушників відбувається за умов нейтралізації впливу злочинного середовища, які спровокували у характері злочинця конкретні вади, що штовхнули його на шлях злочину, то можна викорінити певні негативні властивості характеру злочинця і замість них виховати позитивні особистісні риси [14, с. 44–45]. Як бачимо, науковець виправлення засуджених тлумачить як обов'язкову першочергову зміну характеру, передовсім у сфері свідомості злочинця, переоцінку колишніх його цінностей тощо.

З'ясуванню особливостей політико-виховної роботи у виправно-трудових колоніях присвячені дослідження М. Стручкова та М. Єфимова. У М. Стручкова відстежуємо визначення згаданого поняття: «Політико-виховна робота – це комплекс заходів ідеологічного, просвітницького, культурно-масового, фізкультурно-спортивного характеру, які проводяться з метою виховання осіб, позбавлених волі, в дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і поваги до правил соціалістичного суспільного співжиття, бережливого ставлення до соціалістичної власності, підвищення свідомості і культурного рівня, розвитку корисної ініціативності» [193, с. 25].

Зі свого боку, М. Єфимов переконаний, що політико-виховна робота є невід'ємною частиною комплексу засобів виправлення і перевиховання. Він зазначав, що її ефективність залежить від творчого застосування вихователем

методів виправно-трудового впливу на засуджених із обов'язковим урахуванням їхніх індивідуальних особливостей [59, с. 127].

Ще один дослідник – Ф. Сандуров – політико-виховну роботу із засудженими трактує як «...сукупність засобів виховного характеру, спрямованих на систематичний та цілеспрямований вплив на психологію засуджених для подолання в їхніх свідомості і поведінці пережитків минулого, негативних навичок і звичок» [174, с. 15]. Виправлення і перевиховання, на його думку, – це особливі педагогічні процеси, які спрямовані на руйнування у засудженого негативних, антисуспільних властивостей і проявів та формування у нього соціально корисних якостей [174, с.15].

Цікавим видається тлумачення науковця О. Євграфова: «Політико-виховна робота – це сукупність ідеологічних, політичних, виробничо-масових, культурно-масових, просвітницьких, фізкультурно-спортивних та інших виховних заходів, спрямованих на систематичний і цілеспрямований вплив на засуджених з метою подолання в їх свідомості і поведінці пережитків минулого, негативних звичок, а також формування у них позитивних якостей радянської людини» 56, с. 4]; [55, с.1.

Ще одне визначення політико-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі пропонує М. Рибак: «...сукупність різнобічної політичної й організаційної діяльності виправно-трудових закладів радянської спільноти, спрямованої на виправлення й перевиховання засуджених у дусі морального Кодексу будівника комунізму [171, с. 16]. У своєму дисертаційному дослідженні «Правові питання політико-виховної роботи з особами, які відбувають покарання у виправно-трудових закладах» науковець розглянув її зміст, мету (виправлення та перевиховання засуджених), стадії, форми, методи й засоби у тогочасних радянських ВТК, а також запропонував шляхи вдосконалення структури і функцій політорганів аналізованих установ [171, с.16].

Як зазначає М. Рибак, «...у тогочасній виправній педагогіці сформувалося переконання, що перевиховання є процесом виховного впливу на засудженого в період відбування ним покарання, а виправлення є результатом такого процесу» [171, с. 16]. Він стверджує, що успішний результат досяжний лише за комплексного підходу в застосуванні до засудженого передбачених виправними педагогікою, психологією і навіть самим покаранням засобів, під впливом яких він зміниться на краще, тобто виправиться [171, с. 37–38].

У навчальному посібнику «Правове регулювання політико-виховної роботи з засудженими» В. Фефелов увиразнює необхідність підвищення ефективності політико-виховної роботи як одного з важливих засобів ідейно-політичного, трудового, морального, правового, культурного, і фізичного виховання засудженого до позбавлення волі. Така робота спрямована на викорінення зі свідомості правопорушників асоціальних поглядів, переконань, інтересів і звичок, на виховання їх у дусі точного виконання законів, чесного ставлення до праці, поваги до норм соціалістичної моралі й моральності, на підвищення їхньої свідомості і культурного рівня, розвиток корисної ініціативи. Науковець з'ясував значення політико-виховної роботи у виправленні та перевихованні засуджених; її правове регулювання; завдання та форми; основні функції політичних органів та політико-виховних частин ВТК; діяльність методичних рад і громадських організацій у ВТК [212, с. 10].

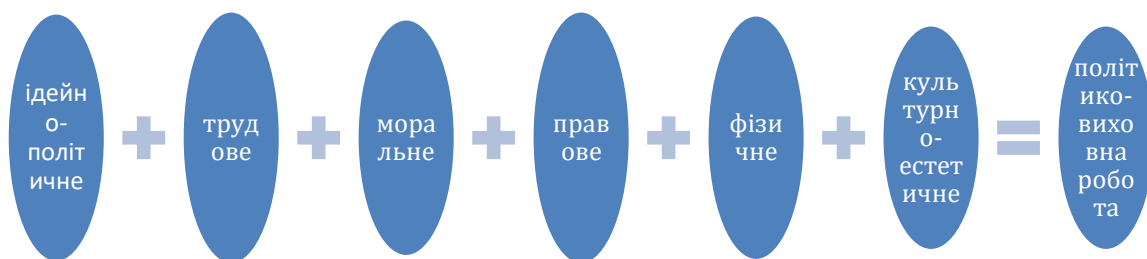

Рис. 1.2. Значення політико-виховної роботи у виправленні та перевихованні засуджених

Джерело: [212, с. 10].

Як наголошує згаданий автор, потрібно реалізовувати диференційований підхід в організації політико-виховної роботи із засудженими, враховуючи характер і ступінь суспільної небезпеки скоєних ними злочинів, а також їхню поведінку і ставлення до праці в період відбування покарання. Окрім того, дослідник виокремив особливості політико-виховної роботи у ВТК, зумовлені обмеженням свободи засуджених, обґрунтував форми й методи впливу, які ґрунтуються на загальних принципах комуністичного виховання, основних засадах радянських психології та педагогіки.

Автор навчального посібника «Питання правового регулювання діяльності виправно-трудових закладів» О. Марцев розглядає види і завдання виправно-трудових закладів, правове регулювання їхньої діяльності. Науковець акцентує, що виправно-трудова вплив на засудженого – значно ширше поняття, ніж виправлення та перевиховання, які в юридичному контексті передбачають насамперед формування у засуджених чесного ставлення до праці, точного виконання законів і поваги до правил соціалістичного співжиття. Натомість процес виправно-трудова впливу сприяє реалізації багатопланових цілей естетичного, фізичного, морального виховання [107, с. 56].

У дисертаційному дослідженні «Засоби заохочення як засіб виховного впливу на засуджених до позбавлення волі та їх правове регулювання» А. Сизий проголошує основним завданням ВТК виховання нової людини, корисної для комуністичного суспільства, а також виокремлює основні засоби виправлення та перевиховання правопорушників (режим відбування покарання, суспільно корисна праця, політико-виховна робота та загальноосвітнє і професійно-технічне навчання). З-поміж способів виховного впливу на засуджених заохочення автор тлумачить як метод забезпечення всього комплексу виховних заходів у ВТК. Заохочення включає такі засоби виховного впливу, за допомогою яких адміністрація ВТК не тільки схвалює хорошу поведінку, чесне ставлення до праці, навчання, а й

винагороджує певний ступінь виправлення і перевиховання засуджених, мотивуючи їх та інших засуджених до подальших зусиль, старань, прояву корисної ініціативи [178].

Дослідник В. Анохн у публікації «Основи організації політико-виховної роботи з особистим складом ВТК. Роль керівника колонії в організації виховної роботи» розглянув завдання ідеологічної роботи у ВТК, базуючись на основних положеннях Програми КПРС та рішень ЦК КПРС; особливості організації політико-виховної роботи, її планування і контролю серед персоналу ВТК; роль керівника колонії в організації політико-виховної роботи у ВТК [5]. Науковець наголошує, що виправлення і перевиховання засуджених передбачає наявність у персоналу ВТК як загальної, так і спеціальної підготовки, вимагає майстерного використання педагогічних методів впливу, жертвних зусиль, великого досвіду. Тому насамперед потрібно проводити політико-виховну роботу із самими працівниками ВТК задля формування у них високих моральних і політичних якостей, відповідно до ленінських принципів ідейно-виховної роботи: єдності теорії і практики; партійності; науковості; масовості й диференційованого підходу. Розглядаючи роль керівника колонії, В. Анохін доходить висновку, що найбільш успішні очільники володіють навичками партійного політичного діяча, високою професійною компетентністю, технічними й економічними знаннями, досвідом організації і функціонування виробництва, комунікативними вміннями, педагогічною майстерністю і педагогічним тактом у спілкуванні з підлеглими, а також поважають інших, приймають і враховують їхню думку, якщо вона конструктивна [5, с. 13].

У навчальному посібнику Г. Хохрякова «Формування правосвідомості у засуджених» розглянуто її особливості у теоретико-правовому, соціологічному, психологічному контекстах, а також вплив деяких якостей особистості на ставлення до скоєного злочину, визнання своєї провини. З огляду на предмет нашого дослідження видається важливим другий розділ посібника, в якому йдеться про передумови формування групової моральної

та нормативної свідомості; власне процес вироблення норм поведінки. До речі, автор групову моральну свідомість засуджених вважає основою перешкодою у формуванні соціалістичної правосвідомості. На його думку, моральна свідомість у колективі засуджених є їхньою специфічною реакцією на ставлення до них із боку суспільства, яке позбавило їх підтримки та волі. І тому за своїм характером колективна свідомість засуджених протилежна до суспільної моралі, яка суворо засуджує аморальні вчинки злочинців.

Під соціалістичною мораллю Г. Хохряков розуміє «...результат творчого засвоєння і розвитку прогресивної спадщини, його переосмислення в контексті нових принципів соціалістичного суспільства (колективізму, гуманізму, ідейності, добросовісної праці для загального суспільного блага, патріотизму) [217, с. 55].

Відтак науковець увиразнює основне завдання персоналу ВТК – спонукати позбавленого волі до переосмислення скоєного ним злочину, його першопричин і наслідків, навчити протистояти аморальному неформальному правопорядку у середовищі засуджених, мотивувати до необхідності дотримання суспільних моральних норм [217, с. 60].

Розкриваючи у своїй публікації роботу політичного відділу ВТК, А. Шевченко окреслює його два основні завдання: по-перше, переконливо розтлумачити засудженим переваги комуністичної ідеології; по-друге, творчо здійснювати комуністичне виховання кожного засудженого, враховуючи його індивідуальні особливості [230].

Дослідники В. Козлович, М. Федоров політико-виховну роботу у ВТК трактують, як «...систему педагогічно обумовлених засобів, які сприяють ідеологічному, правовому, моральному і фізичному розвитку засуджених, правослухняній поведінці після їх звільнення з місць позбавлення волі» [83, с. 18]. Відповідно завданнями політико-виховної роботи науковці вважають: «...формування у засуджених основ комуністичної моралі; сприйняття соціалістичного укладу суспільного життя, поваги до суспільства, людини, праці; підвищення загальноосвітнього та культурного рівнів» [83, с. 20].

Видається слушною позиція О. Ременсона, який у в дослідженнях свого часу зазначив, що «...основним завданням політико-виховної роботи виправно-трудових установ є виправлення та перевиховання засуджених і воно може вважатися досягнутим лише тоді, коли засуджений підготовлений до свідомого і добровільного дотримання елементарних вимог соціалістичного суспільства, коли в ньому вихована міцна звичка до дотримання елементарних суспільних вимог» [164, с. 181–182].

Окрім розглянутих дисертаційних досліджень та навчальної літератури, діяльність радянських виправно-трудових колоній, питання політико-виховної роботи в них висвітлювалися періодичними виданнями. Серед проаналізованих нами: «До нового життя», «Виховання і правопорядок», «Радянська держава і право».

До прикладу, журнал «До нового життя» містив рубрики «Політико-виховна робота», «Педагогіка в колонії», які висвітлювали форми, методи й засоби політико-виховної роботи у ВТК; дієві стимули перевиховання і самовиховання засуджених тощо. Цінним є те, що авторами багатьох публікацій, окрім педагогів-теоретиків, були практики, які безпосередньо висвітлювали досвід щоденної праці із засудженими, ділилися успіхами та невдачами. Саме аналіз їхнього практичного досвіду став основою параграфу 2.1 нашого дослідження, де охарактеризовано організацію виховного процесу у виправно-трудових колоніях України наприкінці ХХ ст.

Як бачимо, за характером інформації, опрацьовані нами публікації можна поділити на дисертаційні дослідження, навчальні посібники і статті в періодичній пресі. Загалом усі вони характеризували проведення політико-виховної роботи у виправно-трудових колоніях, правові норми її організації. Проблеми морального виховання засуджених окремо не увиразнювалися, а розглядалися комплексно, разом з іншими виховними напрямками: ідейно-політичним, трудовим, фізкультурно-спортивним, культурно-масовим. Сутність морального виховання включала формування у засуджених основ комуністичної моралі, усвідомлення необхідності дотримуватися правил

загальновідомого у радянську добу Морального кодексу будівника комунізму.

Щодо публікацій другого періоду, то варто наголосити, що із проголошенням незалежності України у 1991 році було прийнято «Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ» (20.12.1991), де серед основних засобів їхнього виправлення увиразнено виховну роботу, а з набранням чинності 1 січня 2001 р. Кримінального кодексу України до основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених законодавець залічує соціально-виховну роботу.

Необхідно зауважити, що питанням виховної та соціально-виховної роботи із засудженими присвячено низку дисертаційних досліджень та монографій. Коротко проаналізуємо їх.

Автор дисертаційного дослідження «Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі» О. Таволжанський окреслив сучасний стан наукової розробленості теорії та практики організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі; висвітлив її мету і завдання стосовно зазначеної категорії осіб. Основна мета соціально-виховної роботи із засудженими, на його думку, полягає у створенні за допомогою засобів зовнішнього впливу необхідних умов для формування у них основних компетенцій соціально адаптованої особи у сферах самостійної пізнавальної, цивільно-громадської, соціально-трудової, культурно-дозвіллевої діяльності та побутовій сфері.

Науковець також простудіював міжнародні стандарти і зарубіжний досвід соціально-виховної роботи та подібних видів діяльності в інших країнах, а також нормативне регулювання форм та методів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі.

На його думку, для удосконалення соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі її планування має ґрунтуватися на таких принципах: 1) наукової обґрунтованості; 2) законності; 3) актуальності; 4) реальності; 5) конкретності; 6) несуперечливості; 7) субординації; 8) інформативності;

організовуватися в індивідуальних, групових та в окремих випадках – у масових формах на основі психолого-педагогічних засад і методів бесіди, консультування, пояснення, розповіді, лекції, інструктажу тощо [205]. При складанні плану соціально-виховної роботи із засудженими О. Таволжанський, пропонує враховувати дані, отримані під час з'ясування потреб та бажань засудженого, включаючи до плану заходи, що сприятимуть забезпеченню цих потреб. Дослідник також наголошував на важливості постійного моніторингу процесу й оцінки результатів соціально-виховної роботи із засудженим, що відображається у ступені його виправлення, зміні його ціннісних пріоритетів, планів тощо.

У дисертаційному дослідженні О. Шкути наголошено, що соціально-виховна робота у виправних колоніях спрямована на формування і закріплення у засуджених прагнення займатися суспільно корисною діяльністю, сумлінно ставитися до праці, дотримуватися вимог законів і галузевих нормативних актів при відбуванні покарання, що сприятиме законослухняній поведінці в колонії та за її межами. Науковець акцентує, що соціально-виховна робота із засудженими як основний чинник їхніх виправлення і ресоціалізації передбачає комплекс заходів і норм поведінки, обов'язкових для виконання. Водночас ця робота забезпечує корисну зайнятість засуджених; розвиток у них творчих здібностей і професійних навичок; формування правової та моральної поведінки в колонії і за її межами, збереження соціальних зв'язків із родичами та близькими, а також соціальну адаптацію та підготовку до звільнення тощо.

На підставі проведеного дослідження О. Шкута доходить висновку, що соціально-виховна робота серед інших засобів виправлення й ресоціалізації становить 4 %. Поширеність заходів соціально-виховної роботи (тобто покарання й заохочення) відображають такі дані: попередження – 29 %; догана – 24 %; сувора догана – 14 %; призначення на позачергове чергування із прибирання приміщень і території колонії – 7 %; скасування поліпшених

умов утримання – 3 %; поміщення у ДІЗО – 4 %; перебування в карцері – 14 %; переведення до ПКТ – 5 %; серед заходів заохочень – подяка – 78 %.

На підставі наукового аналізу *соціально-виховної роботи* у ВК можемо стверджувати, що вона організується в колонії як цілеспрямована діяльність персоналу та інших соціальних інституцій для досягнення мети покарання в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів та методів [231, с. 10].

Дослідник запропонував задля якісного підвищення стану інформованості суспільства щодо проблем пенітенціарних органів і установ в обласних управліннях державної пенітенціарної служби щоквартально проводити публічні заходи, пресконференції, «круглі столи» із залученням громадськості, журналістів, місцевих засобів масової інформації на засадах рівності та взаємної відповідальності сторін [231, с. 11].

У контексті нашого дослідження важливою видається і дисертація І. Парфанович «Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми». Означена робота розглядається як багаторівнева педагогічна система, яка охоплює: реалізацію змісту виховання на основі врахування специфічних особливостей осіб досліджуваної категорії; системний індивідуально-диференційований підхід до виховного процесу; оптимальне застосування форм і методів виховної роботи, з огляду на специфіку засудження без позбавлення волі; різноспрямовану функціональну діяльність вихователів стосовно запобігання скоєнню правопорушень та злочинів; взаємодію та чіткий розподіл обов'язків багатьох інституцій, причетних до виховного процесу; забезпечення педагогічних умов підвищення ефективності перевиховання умовно засуджених неповнолітніх у всіх сферах їхньої життєдіяльності.

Особливо цінними вважаємо розроблені, теоретично обґрунтовані й експериментально перевірені автором, окрім традиційних (індивідуальна бесіда, обговорення, лекція, приклад, зустрічі з цікавими людьми), нові оптимальні й ефективні засоби, форми і методи виховної роботи з

неповнолітніми засудженими («година психолога», «розвиток сумління», «ситуація успіху», «ситуація випробування»). Актуальною і доцільною видається і запропонована І. Парфанович модель взаємодії різних інститутів, причетних до виховання та перевиховання неповнолітніх засуджених (сім'я, громадськість, позанавчальні виховні заклади, органи державної виконавчої влади й місцевого самоврядування, кримінальна міліція у справах неповнолітніх, служба у справах неповнолітніх, прокуратура, суд тощо) [134].

У дисертаційному дослідженні А. Гусака визначено суть понять «ресоціалізація», «адаптація», «реабілітація»; увиразнено структуру процесу ресоціалізації; виокремлено труднощі її організації й перебігу в умовах позбавлення волі; окреслено напрями її удосконалення. Автор доводить, що соціально-виховна робота із засудженими – це не самостійна стадія ресоціалізації, а засіб досягнення виправлення правопорушників, який полягає у застосуванні складного комплексу заходів трудового, правового, естетичного, фізичного, педагогічного й освітнього характеру [42, с. 7].

Аналізуючи особливості виховання засуджених до альтернативних позбавленню волі видів покарань, напрями його впровадження, а також основні компоненти соціальної роботи як державних, так і недержавних організацій, дослідники С. Чебоненко і В. Дрижак доводять необхідність надання таким засудженим конкретної адресної правової, соціальної, психологічної, медичної та іншої допомоги [224, с. 28].

На жаль, багато проблем соціально-виховної роботи із засудженими сьогодні усе ще потребують розв'язання. Проте недостатня увага до окреслених питань суттєво перешкоджає формуванню системного уявлення про інститут пенітенціарної педагогіки, його цілі та засоби їх досягнення, спричиняючи значні труднощі із практичної реалізації виховної діяльності. Так, науковці відстежили трикомпонентну структуру соціально-виховної роботи серед досліджуваного контингенту: 1) власне виховну діяльність, тобто вплив на духовний і фізичний розвиток засуджених, корекцію їх

поведінки з метою досягнення позитивних змін особистості; 2) соціальну роботу із надання засудженим допомоги у подоланні соціальних проблем, сприяння оновленню й розвитку соціально корисних зв'язків та реінтеграції правопорушників у суспільство; 3) психологічний вплив, а саме психологічна допомога, зниження негативного впливу умов позбавлення волі на особистість, які глибоко травмують її психіку [224, с. 29].

Дослідниця О. Караман докторське дослідження присвятила визначенню філософських засад соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими, розкриттю сутності, принципів та змісту цієї діяльності, виокремленню її недоліків у практиці роботи сучасних виховних колоній України й обґрунтуванню умов їх ефективного усунення.

Суттєво гальмують виховну роботу у колоніях, виокремлені дослідницею такі недоліки, як: а) відсутність системної організації соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими; б) «закритість» пенітенціарних закладів для суспільства; в) фрагментарний характер взаємодії державних і недержавних органів, установ і організацій із пенітенціарними закладами в реалізації соціально-педагогічної роботи; г) відсутність належного науково-методичного забезпечення соціально-педагогічної роботи; д) низький рівень ресоціалізованості особистості неповнолітнього засудженого; е) недостатня готовність персоналу пенітенціарних закладів до соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими.

У результаті проведення дослідницько-експериментальної роботи О. Караман дійшла висновку, що досяжність нормативно проголошеної та соціально зумовленої мети ресоціалізації неповнолітніх засуджених зумовлена використанням низки науково обґрунтованих, розроблених та реалізованих теоретичних і методичних засад соціально-педагогічної роботи як системи, що передбачає: 1) чітке визначення мети, завдань та результату; 2) утворення навколо пенітенціарного закладу т. зв. середовища ресоціалізації залучення його суб'єктів до соціально-педагогічної роботи із

засудженими; 3) розробку та науково-методичне забезпечення змісту й технологій соціально-педагогічної роботи, упровадження їх до практики пенітенціарних закладів; 4) спеціальну підготовку пенітенціаріїв до соціально-педагогічної роботи із засудженими [76, с. 51–57].

Науковець О. Третяк у монографії «Теоретико-методологічні засади проведення соціальної та виховної роботи із засудженими до позбавлення волі» висвітлює особливості організації та проведення соціальної й виховної роботи із такими особами. У ній розкрито технології соціального та виховного впливу на правопорушників, педагогічні, психологічні та кримінально-правові підходи до розуміння процесів виправлення та ресоціалізації різних категорій осіб, які відбувають кримінальні покарання в місцях позбавлення волі. При дослідженні сутності та мети соціальної і виховної роботи із засудженими автор провів аналіз як нормативних актів, що регламентують кримінально-виконавчі правовідносини, так і методів та прийомів впливу на особистість засудженого, що сприяють його успішній адаптації та підготовці до звільнення з місць позбавлення волі. Крім того, пропонує рекомендації щодо удосконалення соціальної та виховної роботи із позбавленими волі [206].

Авторка монографії «Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз» Т. Денисова визначає соціально-виховну роботу у виправних колоніях як «...один з основних заходів трудового, морального, правового, культурного і фізичного виховання засуджених до позбавлення волі, спрямованих на викорінювання зі свідомості правопорушників асоціальних поглядів, переконань, інтересів і звичок, на виховання їх у дусі точного виконання законів, чесного ставлення до праці, поваги до норм моралі і моральності, на підвищення їх свідомості і культурного рівня, розвиток корисної ініціативи, а також дбайливого ставлення до державної власності» [45, с. 238]. На її думку, сутність соціально-виховної роботи полягає у докорінній зміні сформованих антигромадських і антиморальних поглядів, тенденцій, схильностей, звичок

та в одночасному формуванні нової поведінки, що відповідає загальноприйнятним суспільним і моральним вимогам до особистості [45, с. 237].

Питання управління виховно-виправним процесом стали об'єктом дослідження у монографії В. Петкова. Науковець увиразнює важливу роль заступника начальника виправної колонії та начальників відділень (загонів) у цьому процесі. Незмінною умовою їхньої професійної придатності вважає постійні самовдосконалення та розвиток.

Дослідник розробив і запропонував до впровадження у діяльність виправних колоній «Примірне положення про центр соціальної реабілітації», а також сформулював конкретні методичні рекомендації для практичних працівників щодо індивідуальної роботи із засудженими [147].

З огляду на предмет нашого дослідження вважаємо доцільним ознайомлення із дисертаційною роботою П. Вівчар «Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудових колоніях» [29] та монографією науковців П. Вівчара, С. Дем'янчук, П. Лосик «Особливості морально-правового виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній» [30].

Специфіку змісту морального виховання неповнолітніх засуджених розкрив у дисертації П. Вівчар, який експериментально перевіряв педагогічні умови ефективної його реалізації у навчально-виховній діяльності виховно-трудової колонії; висвітлив шляхи активної та плідної взаємодії колонії, сім'ї, церкви і громадськості у моральній підготовці неповнолітніх ув'язнених. Крім того, автор довів, що підвищенню ефективності морального виховання означеного контингенту сприяє така його організація, що передбачає відповідність змісту, форм, методів і засобів цієї роботи специфічним особливостям особистості згаданої категорії неповнолітніх, урахування режимних умов їх утримання і систематичності контактів із батьками, представниками громадськості; узгодження життя і діяльності вихованців із нормами моралі та права.

Враховуючи відхилення у моральній вихованості неповнолітніх засуджених і специфічні умови навчально-виховної діяльності у ВТК, персонал має концентрувати свої педагогічні зусилля на розв'язання таких моральних проблем (П. Вівчар):

«— національні моральні цінності (усвідомлюючи себе громадянином своєї Батьківщини, людина не стане на злочинний шлях);

— загальнолюдські моральні цінності (як своєрідне моральне «гальмо», вони зупинять неповнолітнього при потраплянні на «дорогу зла»);

— виховання несприйнятливості до наркотичних речовин (алкоголю і наркотиків як супутників злочинності);

— моральні питання статевого виховання і підготовки до сімейного життя (переважна більшість неповнолітніх засуджених виховувалася у морально і педагогічно занедбаних неповноцінних сім'ях, була жертвою сексуальних злочинів);

— особливості християнської моралі, що мають особливо важливе значення для морального виховання» [29, с. 13].

Ще одним цінним науковим дослідженням розглядуваної нами проблематики вважаємо монографію авторів П. Вівчара, С. Дем'янчук та П. Лосик «Особливості морально-правового виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній». У ній окреслено теоретичні засади морально-правового виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній; виокремлено специфічні труднощі в організації цього процесу (несприятливе у виховному аспекті середовище з неповнолітніх злочинців, статево однорідне; власне процес морального виховання, його форми і методи суворо регламентуються правовими нормами; ізоляція утримуваних; недостатня часова регламентованість; недостатність можливостей для формування у вихованців досвіду моральної поведінки); визначено засади ефективності морального виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній; розкрито зміст і методику цієї роботи, місце педагогів і батьків у системі морального виховання позбавлених волі [30].

Питанням виховної та соціально-виховної роботи у пенітенціарних закладах присвячені численні праці науковців, розміщені у періодичних виданнях.

Зокрема, С. Лучко, дослідивши співвідношення соціальної та виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань, констатує, що поняття «виховна робота» та «соціально-виховна робота» не є тотожними, соціальна робота не підміняє виховну, так само як і виховна не може замінити соціальну. Відмінності й відносна самостійність соціальної та виховної роботи в установі виконання покарань полягають передовсім у співвідношенні об'єкта і предмета впливу цих видів діяльності, а також у їхній часовій та просторовій характеристиках, специфіці завдань і форм, здійснюваних в умовах позбавлення волі. Автор вважає, що законодавець пішов шляхом дуалізму при врегулюванні питань соціальної та виховної роботи, закріпивши у КВК України (ч. 1 ст. 123) збірне поняття «соціально-виховна робота». Однак це дві різні за своєю сутністю та іншими характеристиками категорії, які мають діяти «в унісон» для досягнення мети виправлення й ресоціалізації засуджених. При цьому соціальну роботу можна визначити як цілеспрямовану, планомірну діяльність пенітенціарного персоналу, а також представників інших соціальних інституцій, яка базується на основі психолого-педагогічних принципів, форм, методів та спрямована на формування й закріплення у засуджених поваги до людини, суспільства, прагнення займатися суспільно корисною діяльністю, сумлінно ставитися до праці, дотримуючись вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищуючи свій загальноосвітній і культурний рівні.

Водночас учений дійшов висновку, що поява нового поняття «соціально-виховна робота» у кримінально-виконавчому законодавстві, безумовно, пов'язана з необхідністю реформування чинної вітчизняної пенітенціарної системи, спрямованого на гуманізацію та соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних актів про права і свободи людини, систему соціальних і

правових гарантій, що забезпечують правовий статус засуджених, узгодження режиму й умов відбування покарання із загальновизнаними міжнародними стандартами. У зв'язку з цим для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та проведення із засудженими соціально-виховної і психологічної роботи були створені відділення соціально-психологічної служби як основна організаційна ланка у структурі установи виконання покарань [102, с. 197].

Зі свого боку, Л. Завацька стверджує, що соціально-виховна діяльність працівників ВК охоплює такі три компоненти: виховна робота – система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених із метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін у їх особистості та усунення особистісних деформацій; соціальна робота – специфічний вид комплексної діяльності з надання соціальної допомоги, спрямований на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення взаємодії повноцінної людської особистості з іншими, формування та збереження корисних навичок і відновлення й розвиток соціальних зв'язків; психологічна робота – професійна діяльність психологів із надання засудженим фахової допомоги стосовно попередження психічних травм в умовах позбавлення волі, розробки і реалізації спільно з персоналом установ виконання покарань індивідуальних програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених [61, с. 180–181].

Різні аспекти виховного процесу у пенітенціарних закладах висвітлюють у своїх статтях О. Невмержицька (проблеми виховання особистості в пенітенціарній педагогіці) [125], Є. Бархаленко (психолого-педагогічні аспекти вдосконалення процесу виховання неповнолітніх засуджених) [9], А. Демченко (особливості виховного процесу із засудженими дівчатами) [44], В. Синьов, А. Федорович (гуманістична спрямованість пенітенціарної педагогіки) [180]; [214], Н. Калашник (освіта як найважливіший чинник

формування світогляду неповнолітніх засуджених) [74], В. Любченко (сутність засобів виховного впливу на засуджених) [103], О. Серова (трудове виховання та професійна підготовка як складові процесу ресоціалізації засуджених) [177], Ю. Сміщук (правова освіта та правове виховання засуджених до позбавлення волі) [190], М. Руденко (психолого-педагогічні аспекти естетичного виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховної колонії) [170], А. Маслюк (вплив релігійних чинників на виховання неповнолітніх засуджених) [108], О. Опанасенко (релігійне виховання засуджених як складова виховного впливу) [132], Г. Білавич (організаційно-педагогічні засади морально-християнського виховання у пенітенціарних закладах) [15] та ін.

У перелічених публікаціях розглядаються закономірності педагогічного процесу (виховання) та особливості їх прояву в рамках виконання кримінального покарання; зміст, напрями, форми, методи й технології педагогічної роботи із засудженими; особливості функціонування колективу засуджених і їхніх самодіяльних організацій; виховання позбавлених волі у навчальній, трудовій та громадській діяльності; педагогічні засади виправлення й ресоціалізації неповнолітніх утримуваних тощо. Також у педагогічній літературі пенітенціарний заклад представлений як цілісна соціально-виховна система.

Однак, попри таке зацікавлення означеною проблематикою, вказані автори здебільшого досліджували її у контексті кримінального права, поверхово розкриваючи власне педагогічні аспекти аналізованих питань. Проблеми морального виховання, зокрема стосовно роботи з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях, висвітлено у дисертаційному дослідженні П. Вівчара та у монографії науковців П. Вівчара, С. Дем'янчук, П. Лосика. Окремі його аспекти, які стосуються завдань працівників пенітенціарної служби щодо морального виховання неповнолітніх засуджених досліджували науковці М. Галів та А. Федорович, трудової діяльності як засобу морального виховання неповнолітніх засуджених в умовах виправної установи – О. Петренко, Г. Пустовіт, О. Олексюк та І. Поліщук.

1.3. Зміст, завдання морального виховання засуджених в українських виправних колоніях

В Україні питання, пов'язані з ресоціалізацією засуджених, набуває щораз більшої актуальності. У цьому контексті на перший план виокремлюється проблема морального виховання, що спрямоване на формування в осіб, позбавлених волі, системи моральних цінностей, відповідних поглядів, поведінкових установок, які сприяють їхній успішній інтеграції у суспільство після звільнення. Відповідно важливе місце у виправних колоніях посідає робота, спрямована на формування в осіб, позбавлених волі, усвідомленого ставлення до норм моралі, розвиток самосвідомості, формування вмінь критично оцінювати власну поведінку, нести відповідальність за свої вчинки, прагнути до самовдосконалення. Це складний процес, позаяк передбачає кардинальну зміну моральних установок особи, що скоїла злочин. Тому моральне виховання є складником масштабної соціально-педагогічної роботи, яку здійснюють у виправних колоніях. Її регламентує відповідна нормативно-правова база, зокрема Кримінально-виконавчий кодекс України [94], 6 стаття якого під назвою «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби» передбачає проведення соціально-виховної роботи, під якою ми розуміємо і здійснення морального виховання, оскільки без позитивних змін в особистості засудженого неможливо досягти його готовності до правослукняної поведінки, що усвідомлюється як виправлення особи, відповідно без цих змін неможлива ресоціалізація засудженого, а саме – абсолютно свідоме його відновлення як повноправного члена суспільства в соціумі, повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Стаття 65 Кримінально-виконавчого кодексу України регламентує проведення соціально-виховної роботи із засудженими (рис. 1.3.)

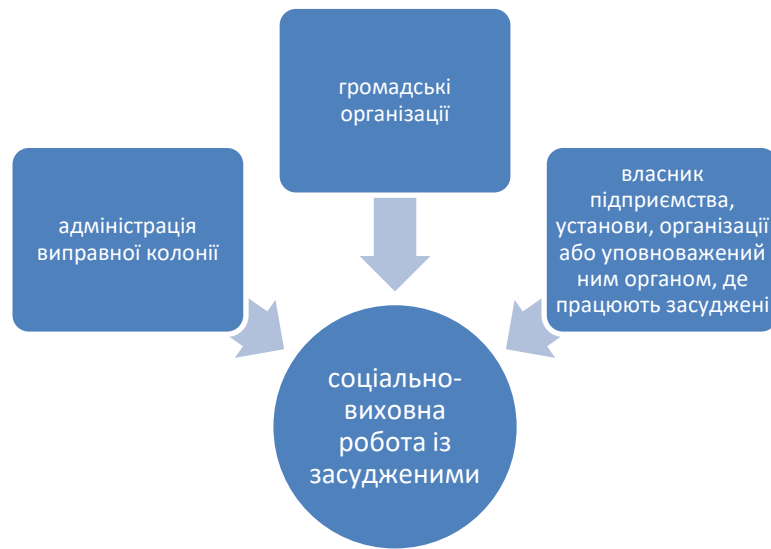

Рис. 1.3. Чинники, які здійснюють соціально-виховну роботу із засудженими, згідно зі статтею 65 Кримінально-виконавчого кодексу України

Джерело: [94].

У статті 65 зазначено, що така активна участь осіб, позбавлених волі, у виховних заходах виправного центру заохочується та враховується у процесі визначення ступеня їхнього виправлення [94].

Однак, як видно з тексту статті 6 «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби» Кримінально-виконавчого кодексу України, зміст соціально-виховної роботи не деталізовано, не виокремлено важливості здійснення морального виховання в системі виправлення і ресоціалізації особи, що скоїла злочин.

Таку саму ситуацію простежуємо і в іншому важливому документі – Законі України «Про пробачення» [63], де в статті 11 «Пенітенціарна пробачення», з одного боку, зазначено важливість підготовки засуджених осіб до звільнення задля їх трудового й побутового влаштування після звільнення за обраним ними місцем проживання, з іншого боку, не прописано механізми цієї підготовки.

Між тим, моральність засуджених (рис. 1.4) – це те мірило, що визначає їхню поведінку, ставлення до людей, соціуму, суспільства, містить внутрішню потребу засудженої особи до здійснення моральних дій і вчинків, урешті, готовність особи до самокерованої правослухняної поведінки, визначає ступінь її виправлення й готовності повернутися до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

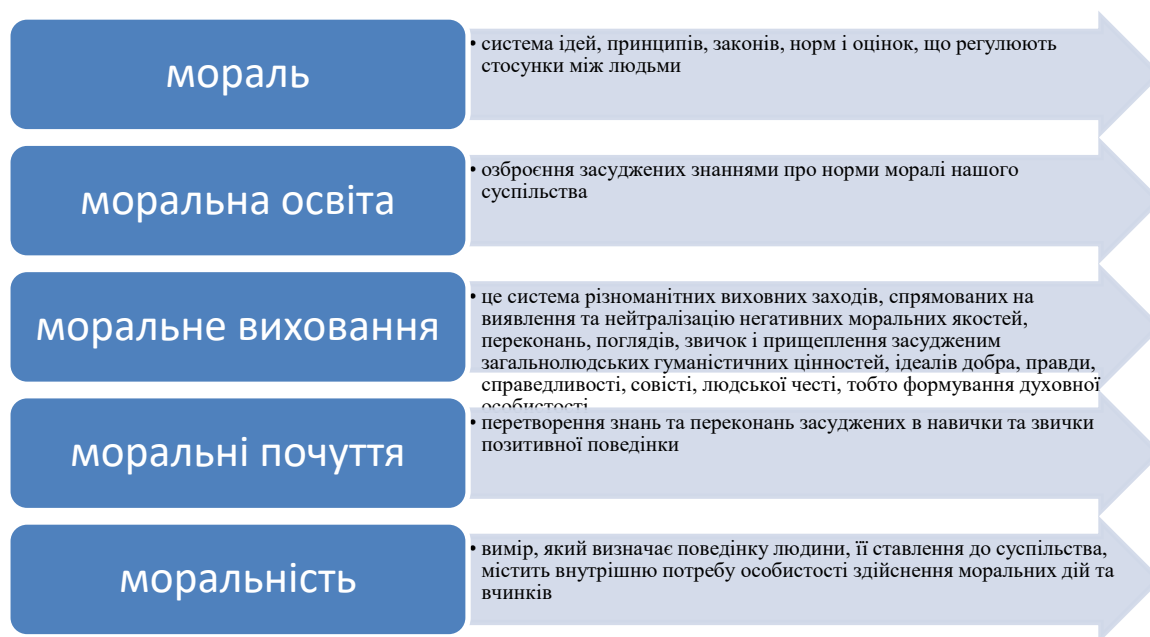

Рис. 1.4. Моральне виховання засуджених у системі пенітенціарної педагогіки

Отже, як бачимо (рис. 1.4), моральне виховання засуджених виконує надважливе завдання у процесі виправлення та ресоціалізації осіб, позбавлених волі, позаяк забезпечує систему заходів, які спрямовані, по-перше, на виявлення й нейтралізацію негативних моральних якостей засуджених, їхніх поглядів, переконань, звичок, по-друге, спрямоване на прищеплення цим особам високоморальних, абсолютних загальнолюдських гуманістичних цінностей, ідеалів: добра, совісті, правди, чесності, сумлінності, гідності, милосердя, справедливості, людської честі. Інакше кажучи, ідеться про формування високоморальної духовної особистості.

Стаття 123 «Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі» розкриває зміст соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі (рис. 1.5)

Рис. 1.5. Зміст соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, згідно зі статтею 123 Кримінально-виконавчого кодексу України

Джерело: [94].

Як бачимо з рис. 1.5, про моральне виховання в цій статті Кримінально-виконавчого кодексу України не зазначено, однак ми розуміємо, що, коли йдеться про «дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки», розуміється насамперед моральність засуджених. Наступна 124 стаття Кримінально-виконавчого кодексу України [94], окреслює основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі (рис. 1.6), де на першій позиції – моральне виховання засуджених, що в комплексі з правовим, трудовим, естетичним, фізичним, санітарно-гігієнічним, а також іншими його видами сприяє

становленню засуджених на життєву позицію, що відповідає правовим нормам та вимогам суспільно корисної діяльності.

Рис. 1.6. Основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, згідно зі статтею 124 Кримінально-виконавчого кодексу України [94].

Ця ж стаття регламентує форми соціально-виховної роботи із засудженими: індивідуальні, групові й масові, які використовують на основі психолого-педагогічних принципів і методів [94]. Саме їх застосовують, здійснюючи моральне виховання в колоніях. Участь у різноманітних заходах такого спрямування враховується під час визначення ступеня виправлення засуджених, у процесі застосування заходів заохочення та стягнення. У колоніях передбачено виховні заходи, участь у яких для засуджених є обов'язковою.

Отже, робимо проміжний висновок: в основі правослухняної поведінки засуджених лежить їхня моральність, а стимулюють її за допомогою програм диференційованого виховного впливу, ураховуючи при цьому поведінку засудженого, його психічний стан, ступінь соціальної занедбаності.

У Кримінально-виконавчому кодексі України визначено низку чинників, які впливають на моральне виховання засуджених: загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, заходи заохочення і стягнення, участь у самодіяльних структурах засуджених, громадських, релігійних, благодійних інституціях, залучення засуджених до самовиховання тощо, що дає підстави стверджувати про комплексний і диференційований виховний вплив на

засуджених, урахування можливостей виховної функції режиму відбування покарання тощо [94].

Скористаємося результатами дослідження І. Пахомова та А. Григоренко [135] щодо напрямів соціально-виховної роботи працівників відділення соціально-психологічної служби (далі – відділення СПС) із засудженими, відповідно до яких довідуємося про персонал, який здійснює моральне виховання засуджених (рис. 1.7), про контингент (за гендерною ознакою), з яким він працює (рис. 1.8), про вік засуджених (рис. 1.9), щодо виду кримінального покарання засуджених (рис. 1.10) тощо.

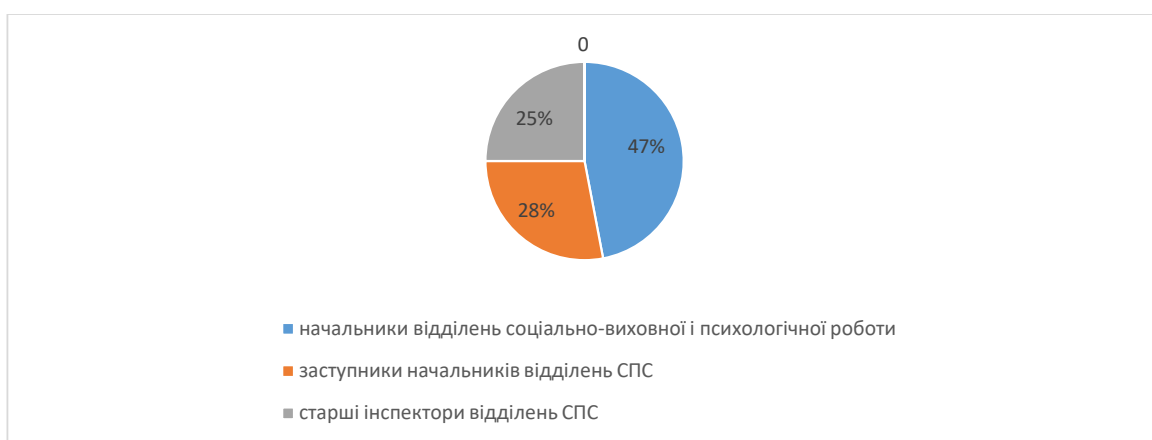

Рис. 1.7. Результати проведеного опитування 219 осіб відділень СПС, які здійснюють моральне виховання засуджених Джерело: [135, с. 47].

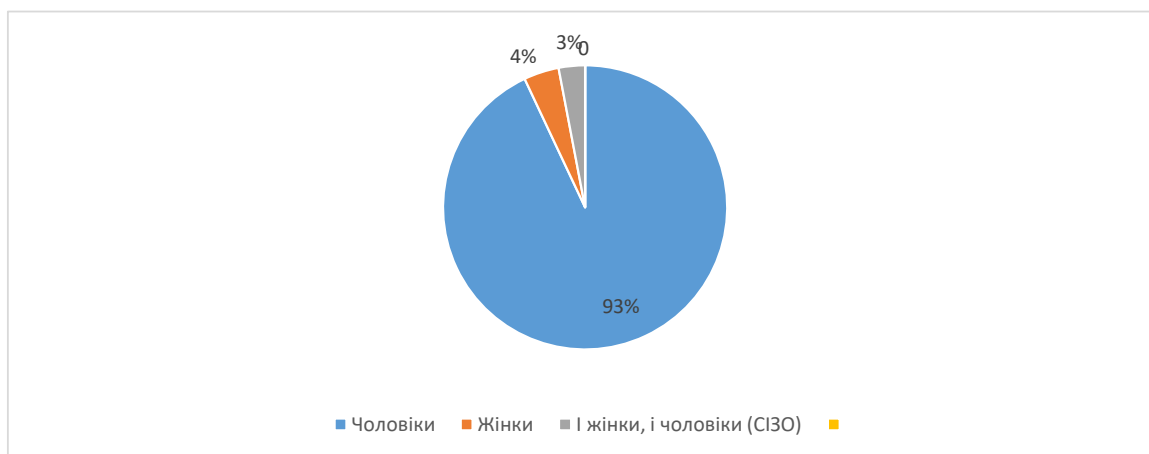

Рис. 1.8 Здійснення морального виховання працівниками відділень СПС засуджених за статевою ознакою

Джерело: [135, с. 47].

Рис. 1.9. Здійснення морального виховання працівниками відділень СПС засуджених за віковою ознакою

Джерело: [135, с. 47].

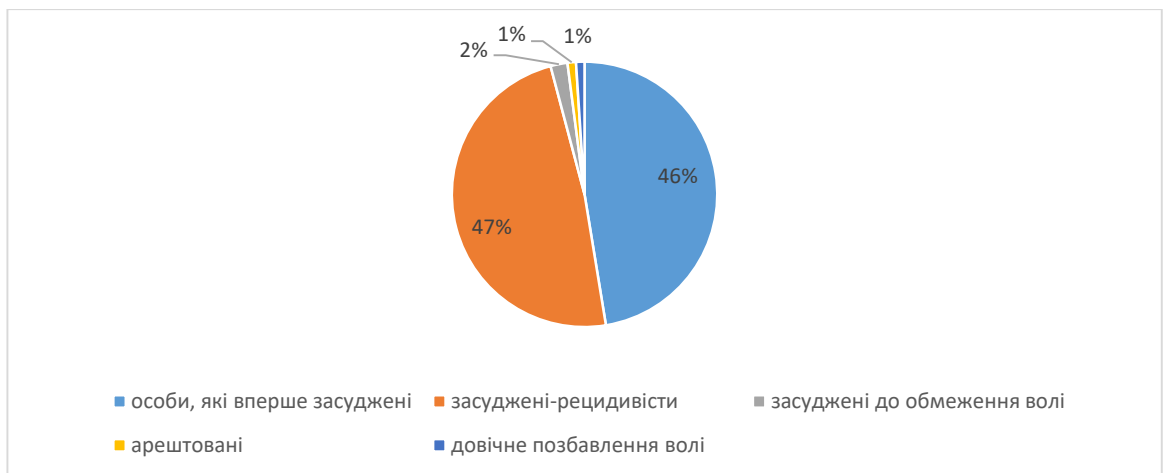

Рис. 1.10. Здійснення морального виховання працівниками відділень СПС з урахуванням виду кримінального покарання засуджених

Джерело: [45, с. 48].

Аналіз результатів проведеного І. Пахомовим та А. Григоренко [135] опитування 219 працівників відділень СПС України, дає підстави зробити деякі висновки щодо особливостей здійснення морального виховання засуджених у колоніях. Насамперед зазначимо: процес морального виховання засуджених у колоніях забезпечують начальники відділень соціально-виховної та психологічної роботи СПС (47 %) та їхні заступники (47 %), старші інспектори (25 %), які зазвичай працюють із чоловіками (93 %), рідше – із жінками (4 %), 96 % засуджених – це повнолітні особи, з-

поміж яких практично однаковий відсоток становлять ті, хто вперше потрапив до колонії (46 %) та є засудженим-рецидивістом (46 %), що підкреслює, з одного боку, важливість здійснення морального виховання засуджених, по-друге, увиразнює неефективність соціально-виховної роботи в царині морального виховання, якщо практично половина засуджених – особи, які не змогли ресоціалізуватися, не виправилися. Це спонукає замислитися над удосконалення змісту, методів та форм морального виховання засуджених, проблемою підвищення рівня підготовки працівників відділень СПС до роботи, спрямованої на формування моральності осіб позбавлених волі, а також здійснення пенітенціарної пробації.

Ключові напрями, за якими здійснюється соціально-виховна робота в колоніях з особами, позбавленими волі, корелюють із численними положеннями, зазначеними в наказі № 1418/5 «Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених» від 16.05.2016 р. [123], зокрема «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Освіта»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Професія»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Правопросвітництво»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Духовне відродження»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Творчість»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Фізкультура і спорт»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Подолання алкогольної залежності»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Подолання наркотичної залежності»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Формування життєвих навичок у повнолітніх засуджених»», «Положення

про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Формування життєвих навичок у неповнолітніх засуджених»», «Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення ветеранів війни, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції / операції Об'єднаних сил»».

Як бачимо, близько десяти програм спрямовані на здійснення диференційованого виховного впливу на засуджених, утім, «тематичну» виховну програму наказ не передбачає, невелика кількість програм охоплює моральний контент. У цьому вбачаємо чергову суперечність: між декларуванням морального виховання як основного напрямку виховної роботи із засудженими, з одного боку, та відсутністю спеціальної програми, спрямованої на формування моральності з-поміж осіб, позбавлених волі, з іншого. Практично такі ж проблеми і в ділянці санітарно-гігієнічного виховання, частково – трудового.

Водночас аналіз статистичних даних Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Державної кримінально-виконавчої служби України щодо участі засуджених у соціально-виховній роботі в колоніях станом на 2018 р. [46] засвідчує, що засуджені охоче беруть участь у програмах, дотичних до морального виховання, отже, мають потребу у формуванні моральних цінностей, моральному самовдосконаленні (рис. 1.11).

Як видно з рис. 1.11, із майже 40 000 засуджених, що взяли участь у численних програмах диференційованого виховного впливу (а це 72 % від загальної кількості осіб, позбавлених волі), майже 29 000 завершили навчання за тими чи тими програмами (зокрема, «Духовне відродження» (21 %), «Правова просвіта» (19 %) та ін.), що засвідчує розширення програм виховного спрямування та створення цільової програми, що визначає метою моральне виховання засуджених.

Рис. 1.11. Участь засуджених у соціально-виховній роботі в колоніях станом на 2018 р.

Джерело: [46].

Як засвідчує аналіз джерельної бази [51], [216], традиційними є такі аспекти морального виховання, як культурно-масові заходи морально-етичного та духовного змісту, перегляд телепередач та відеофільмів, тематичні бесіди, лекції, диспути на морально-етичну тематику (рис. 1.12).

Рис. 1.12. Заходи морального виховання, які практикують у колоніях для засуджених

Задля актуалізації важливості форм морального виховання з-поміж засуджених (рис. 1.12) знову скористаємося результатами дослідження І. Пахомова та А. Григоренко [135], яким було охоплено 219 працівників відділень СПС.

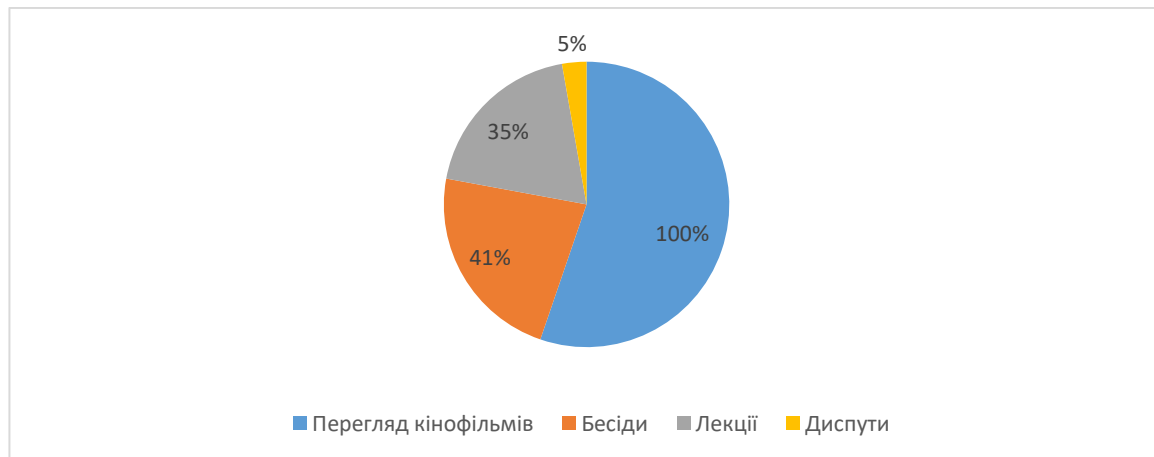

Рис. 1.13. Участь засуджених у заходах морально-етичного виховання, за результатами опитування 219 працівників відділень СПС.

Джерело: [135, с. 49].

Як бачимо з рис. 1.13, засуджені віддають перевагу перегляду кінофільмів морального-етичного змісту (100 %), а також індивідуальним та колективним формам морального виховання – бесідам (41 %), лекціям (35 %). Важливо наголосити, що, як стверджують автори І. Пахомов та А. Григоренко, ці заходи відбуваються систематично (рис. 1.14)

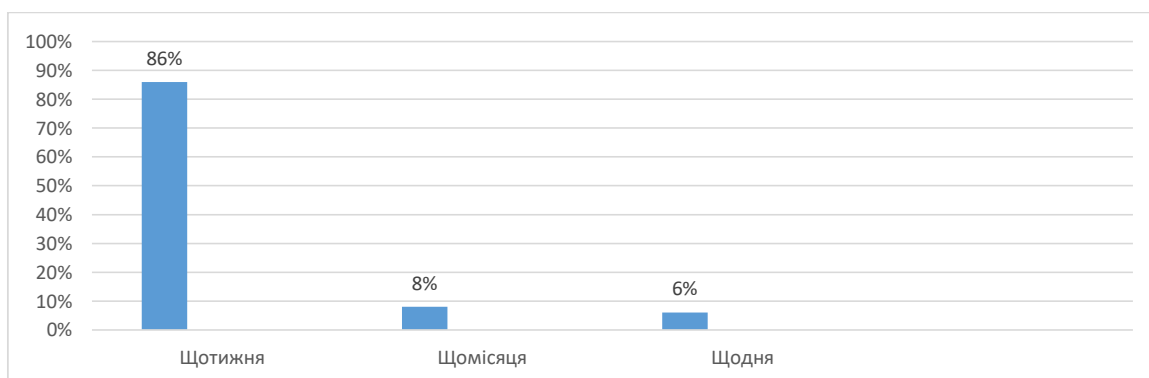

Рис. 1.14. Відповіді працівників СПС на запитання про те, як часто вони проводять заходи морально-етичного виховання

Джерело: [135, с. 49].

Отже, більшість працівників СПС (86 %) заходи морально-етичного спрямування організовують щотижня, щомісяця їх проводять 8 % працівників СПС, щодня – 6 %.

Подібні результати ми отримали, провівши задля з'ясування реального стану організації соціально-виховної роботи в сучасних виправних колоніях анкетування засуджених (віком від 20 до 45 років) різних рівнів освіти (неповної середньої, середньої, середньої-спеціальної, вищої), а також різних термінів покарання в різних режимах обмеження волі, та тих, хто безпосередньо відповідає за цю ділянку роботи у ВК. Опитування здійснили в державній установі «Дрогобицька виправна колонія (№ 40)» (анкету вміщено в Додатку Д), що засвідчує з-поміж іншого про усталеність виховної практики щодо формування моральних цінностей засуджених.

Прокоментуймо окремі результати.

Так, з-посеред найбільш поширених форм соціально-виховної роботи засуджені назвали групові та індивідуальні, серед їх різновидів – лекції, конференції, вечори запитань і відповідей, бесіди. До речі, начальники відділень виокремили аналогічні форми соціально-виховної роботи, доповнивши їх масовими різновидами. Максимально ефективними методами і прийомами соціально-виховної роботи у ВК засуджені вважають індивідуальні бесіди, а також методи прикладу, заохочення, створення виховних ситуацій. Начальники відділень, окрім перелічених методів, визначили ще педагогічну вимогу, вправління (привчання) і доручення. Щодо виховного напрямку, якому надається перевага у соціально-виховній роботі ВК, то, на думку засуджених, – це моральний і трудовий, хоча в окремих анкетах згадувалися й естетичне та правове виховання. Начальники відділень, окрім названих напрямів, виділяли ще й екологічний та фізичний.

Відповідь на п'яте запитання анкети підтвердила, що засуджені не розуміють сутності таких моральних понять, як «мораль», «моральна поведінка», «моральна свідомість», обмежуючи мораль «правильним розумінням цінностей у соціумі», моральну поведінку ототожнюючи із

«пристойною поведінкою людини в суспільстві», а моральну свідомість тлумачачи як «дотримання норм і вимог, у супереч власним бажанням, без примусу», «усвідомлення того, що ти зробив помилку у своєму житті». Натомість начальники відділень поняття «мораль» трактують як «систему поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей»; «моральну поведінку» визначають як усвідомлені дії суб'єкта з метою активного утвердження певних моральних цінностей суспільства; «моральну свідомість» розуміють як форму духовної культури, яка ґрунтується на загальнозживаних моральних нормах та цінностях, ідеалах і принципах, поняттях добра і зла, совісті й гідності, справедливості та відповідальності.

Серед відомих їм моральних якостей засуджені назвали: чесність, справедливість, доброту, сміливість, вірність, чуйність, повагу, милосердя, гідність, правдолюбство, ввічливість. Начальники відділень доповнили цей перелік ще такими якостями, як відповідальність, працелюбність, обов'язковість, гуманність, толерантність, доброзичливість, порядність.

На питання «Під впливом яких чинників Ви набули позитивних моральних якостей?» засуджені назвали чотири чинники: 1) виховні заходи; 2) релігію; 3) приклад працівників ВК; 4) вимоги режиму. Аналогічно засуджені відповіли на наступне запитання анкети: «Під впливом яких чинників Ви позбулися негативних моральних якостей?». Начальники відділень назвали ті самі фактори

Щодо запитання: «Яких заходів морального спрямування недостатньо у виховній роботі ВК?» засуджені вважають використовувані заходи достатніми, високо оцінивши роботу відділення соціально-виховної роботи ВК. Тільки в поодиноких анкетах відстежено побажання, аби обговорень кінофільмів, передач і публікацій на морально-етичну тематику було більше.

У начальників відділень за допомогою анкети ми з'ясовували характер труднощів, із якими вони стикаються під час організації та проведення виховної роботи із засудженими. Хоча більшість опитаних заперечували наявність таких труднощів, усе ж деякі вказали, що зазнають постійних

стресів через роботу із засудженими різних режимів, і скаржилися на низький соціальний статус працівників ВК. Деякі начальники відділень виправної колонії долають наявні труднощі у виховній роботі із ув'язненими, реалізуючи індивідуальний підхід до останніх.

На питання «Чи змінилось Ваше ставлення до моралі після ув'язнення?» отримано такі відповіді: «ні» (більше половини опитаних), інші – «так», тому що «з'явився режим», «є нагляд».

Стосовно планів на майбутнє після відбування покарання, то вони у всіх опитаних оптимістичні: «працевлаштуватися», «знайти гарну роботу», «створити свій бізнес», «створити сім'ю», «здобути вищу освіту».

Начальників відділень ми запитували, чи відстежують вони подальшу долю засуджених свого відділення після звільнення, на що більшість із них дали негативну відповідь. Тільки деякі зазначили, що цікавилися «вибірково». Вони й навели приклади виправлення засуджених (які пропонуємо далі), безпосередньо пов'язані з ефективністю виховної роботи у ВК, особливо її моральної складової.

1. Засуджений Л. за статтями 289, 185 КК України до 5 р. 2 міс. позбавлення волі. В установі відбував покарання з 13.02.2016 р. Звільнений умовно-достроково 18.06.2020 р. Із початком повномасштабного вторгнення РФ став на захист України. Сьогодні продовжує службу у Збройних силах України на східному рубежі.

2. Засуджений М. за ч.1 статті 115 КК України до 12 р. позбавлення волі. В установі відбував покарання з 01.12.2022 р. Звільнений умовно-достроково для проходження військової служби 05.11.2024 р. Загинув у боях 11.01.2025 р. на харківському напрямку.

3. Засуджений С. за ч.2 ст. 185, ч.3 187 КК України до 7 р. позбавлення волі. В установі відбував покарання з 27.04.2017 р. Звільнений після закінчення терміну відбування покарання 16.03.2024 р. Займається волонтерською діяльністю, допомагає Збройним силам України.

Вивчаючи досвід здійснення морального виховання засуджених у колоніях, ми виокремили ще такий напрям роботи, як вплив книги на формування їхнього духовного світу. Так, задля забезпечення культурного дозвілля засуджених та задоволення їхніх потреб інформаційно-просвітницького змісту у державній установі «Дрогобицька виправна колонія (№ 40)» функціонує бібліотека, фонд якої налічує приблизно 1 350 книг (художня, науково-технічна, юридична й довідкова література), серед яких переважають твори художньої, класичної літератури. Фахівці наголошують на потребі збільшити кількість юридичної, технічної та зарубіжної літератури.

Крім того, ув'язнені мають можливість читати електронні книги (наявні три примірники) та слухати аудіозаписи книг на відповідному пристрої.

Обслуговує читачів бібліотекар із середовища засуджених позитивної спрямованості.

Відвідування бібліотеки утримуваними здійснюється відповідно до встановленого розпорядку дня установи та затвердженого графіка. До речі, графік укладено так, аби засуджені різних рівнів безпеки, які утримуються в установі, могли відвідувати бібліотеку у визначені для кожної категорії дні й години.

Якщо в ув'язнених виникає потреба почерпнути певну конкретну інформацію або прочитати книгу, відсутню в бібліотеці, то вони залишають заявку у бібліотекаря. Потім ці заявки передаються працівникам установи, які зазначену інформацію перевіряють на предмет відповідності вимогам кримінально-виконавчого законодавства (чи не пропагує вона насилля, міжнаціональної ворожнечі, чи порнографічного змісту) та узагальнюють, а потім надають їй формату електронної книги.

За офіційними даними адміністрації Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Державної кримінально-виконавчої служби України [46], бібліотечний фонд установ виконання покарань (УВП) та

слідчих ізоляторів (СІЗО) станом на 2019 р. становив близько 1 млн примірників художньої й публіцистичної літератури, це означає, що майже 18 книг припадає на одного засудженого; читачам-засудженим було видано понад 150 тис. книг. За 2018 рік періодичні видання передплатили понад 18 тис. засуджених осіб [46].

За твердженням І. Пахомова та А. Григоренко, в УВП та СІЗО систематично проводяться тематичні заходи, що присвячені державним святкам, визначним історичним подіям у житті України (відзначають День Соборності України, День пам'яті героїв Крут, День пам'яті жертв Голокосту, День Героїв Небесної Сотні, Міжнародний День рідної мови, Міжнародний день пам'яті Чорнобиля, День Конституції України, День Державного прапора України, День Незалежності України, День захисника України), а також важливі релігійні свята (Великдень) та ін. [135, с. 50]. ХХ розділ наказу № 2823/5 від 28.08.2018 р. «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» регламентує здійснення соціально-виховної роботи із засудженими, зокрема морального виховання [124].

Здійснення морального виховання засуджених у виправних колоніях засобами літератури, радіо-, телепередач тощо має низку особливостей. Назвемо окремі з них. Хоча в закладах виконання покарань різних рівнів безпеки задля виправлення й ресоціалізації засуджених щотижня безкоштовно демонструють художні фільми, проте ці обмеження не поширюються на навчальні, документальні й науково-популярні фільми, що мають виховний зміст, також додаткові покази дозволено у святкові дні. А засудженим у дисциплінарних ізоляторах (ДІЗО), приміщеннях камерного типу (одиначних камерах) ПКТ (ОК), ПКТ виправних колоній (секторів) максимального рівня безпеки, у карцерах колоній, а також тим, хто відбуває довічне ув'язнення, кіносеанси не проводяться. Отже, ця категорія засуджених осіб позбавлена переглядів фільмів, зокрема й тих, які мають моральний зміст.

Виховний вплив на засуджених здійснюється засобами радіо. Його можемо віднести до універсального чинника формування моральності осіб, позбавлених волі, адже житлові приміщення, бібліотеки, клуби, кімнати для виховної роботи, карцери, лікарняні палати забезпечуються радіофікацією (у приміщеннях можуть бути телевізори, гучність трансляцій має бути помірною, час радіотрансляції та перегляду телепередач визначено розпорядком дня колонії). Згідно зі згаданим вище наказом № 2823/5 від 28.08.2018 [124], засуджені не можуть відмовитися від прослуховування певних передач, оскільки радіотрансляція здійснюється централізовано. Телемережі можуть бути кабельними. Центри радіо- і телетрансляцій розташовуються поза межами доступу засуджених.

Таким самим загальнодоступним засобом морального виховання та самовиховання засуджених є література в бібліотеках виправних закладів і періодичні видання. Фонд бібліотек формується з розрахунку мінімум п'ять книжок на одного засудженого. Певні обмеження є щодо обміну книг та отримання газет. Так, обмін книг здійснюють один раз на 10 днів у ПКТ (ОК) установ, у ПКТ виправних колоній (секторів) максимального рівня безпеки, дільницях посиленого контролю. Засуджені, які перебувають у гуртожитках, мають право отримувати пресу з розрахунку одна газета на 50 засуджених осіб, на одну камеру передбачено по одній газеті, додатково надається ще одна газета, якщо в камері утримується понад 20 засуджених. Особам, які мають проблеми зору, надається література шрифтом Брайля, збільшувальне скло. Кількість газет і журналів не обмежується, але заборонено зберігати видання, що пропагують насильство, ворожнечу чи містять порнографію. Індивідуальна передплата здійснюється добровільно, за погодженням з адміністрацією.

Обов'язковий книжковий фонд становлять нормативно-правові акти, міжнародні документи, які за дорученням начальника установи виконання покарань систематично (не рідше раз на рік) мають перевірятися й оновлюватися. Сюди належать такі видання: Конституція України,

Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Закон України «Про попереднє ув'язнення», Закон України «Про прокуратуру», Закон України «Про Національну поліцію», Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейські в'язничні правила, Мінімальні стандартні правила ООН поводження із в'язнями, інші акти, що визначають статус і повноваження правоохоронних органів, права й обов'язки засуджених, порядок відшкодування збитків, спричинених неправомірними діями чи бездіяльністю працівників правоохоронних органів та установ виконання покарань. Ця література покликана формувати правослухняну поведінку та високу мораль у засуджених.

Варто зазначити, що, з одного боку, періодичні видання – це ті засоби морального виховання, які не обмежуються нормативними документами: кількість періодичних видань (газет, часописів), які засуджені можуть мати при собі, не лімітована, вони можуть здійснювати індивідуальну передплату періодичних видань, а за дозволом адміністрації колонії її можна провести за рахунок родичів засудженого. З іншого боку, особи, позбавлені волі, можуть мати при собі не більше десяти примірників книг, водночас засуджені, які здобувають освіту, можуть користуватися необхідними навчальними посібниками, підручниками без обмежень та без урахування художніх книг. Понаднормову літературу (понад 10 книг) засуджені повинні віддати на склад для зберігання (за бажанням можна передати до бібліотеки колонії, віддати з дозволу адміністрації родичам). Засудженим заборонено мати при собі книги, періодичні видання, що пропагують насилля, міжнаціональну ворожнечу, видання порнографічного змісту. На нашу думку, варто переглянути обмеження засуджених в доступі до художньої літератури,

перегляді продуктів кіномистецтва духовного морального та національно-патріотичного змісту, оскільки в такий спосіб засуджені ще більше дистанціюються від процесу виправлення і ресоціалізації.

Отож варто ширше залучати осіб, позбавлених волі, до перегляду тематичних фільмів та доступу до художньої літератури, зокрема новочасної, які висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за свою незалежність, сучасні фільми про російсько-українську війну, про героїв України, добу козацтва, національно-визвольних змагань початку ХХ ст., січове стрілецтво, героїв Крут, голодомор, героїв УПА, героїку українських патріотів, які стали жертвами ГУЛАГу, «розстріляне відродження», шістдесятників, твори Івана Багряного «Тигролови», «Сад Гетсиманський», цикл творів Б. Антоненка-Давидовича «Сибірські новели», твори про героїв БАМЛАГУ, «Листи до сина» В. Стуса, книгу Д. Стуса «Василь Стус: життя як творчість», книги Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертників, «З часів неволі» та ін., твори про подвиг українців у Другій світовій війні, депортації українців до Сибіру (Л. Білавич «Сибірська Голгофа Західної України у ХХ сторіччі» та ін.), ув'язнення та заслання духовних лідерів України («Спомини» Йосипа Сліпого та ін.), твори про кіборгів, героїв Небесної Сотні, кримських татар, які дотепер не змирилися з російською окупацією Криму, захисників Азовсталі тощо, а також книги та фільми духовного змісту про доброчинців, апостолів, філантропів, лікарів, волонтерів, тих, хто пожертвував своє життя за Україну, людей тощо, які уможливають глибше збагнути сутність і ціну людського життя, усвідомити велич духовної краси людини, яка присвятила своє життя (навіть пожертвувала його) служінню Україні, рідній землі, родині.

Процес виправлення та ресоціалізації засуджених, як засвідчують результати нашого опитування осіб, позбавлених волі, відбувається більш активно завдяки задоволенню їхніх релігійних потреб, що здійснюється відповідно до чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [63]. Згідно зі статтею 21 «Релігійні обряди і церемонії»,

богослужіння, релігійні обряди, церемонії, процесії безперешкодно проводяться і в місцях попереднього ув'язнення, відбування покарання на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій, відповідно адміністрація цих виправних закладів повинна сприяти цьому, брати участь у визначенні часу, інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії. Ці релігійні заходи, що мають високодуховний зміст, формують абсолютні цінності, моральні якості, дозволені лише в межах, передбачених законодавством. Пропагування релігій дозволяється лише за згодою засудженого. На нашу думку, участь засуджених у службі Божій, Тайні сповіді, Тайні Євхаристії тощо слугує ефективному процесові виправлення та ресоціалізації.

Отже, моральне виховання засуджених є необхідним складником процесу їхнього виправлення та ресоціалізації. Однак на сьогодні ця царина соціально-виховної роботи із засудженими потребує оновлення та вдосконалення. Ефективність реалізації морального виховного впливу на осіб, позбавлених волі, передбачає комплексний підхід, осучаснення нормативної бази, урахування сучасних викликів, урешті, перегляду чинних «Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань», суспільного обговорення, використання міжнародного досвіду виправлення засуджених, залучення суспільства до цього процесу.

Успіх цієї діяльності значною мірою визначає безпеку суспільства та рівень рецидиву злочинів. До ключових завдань морального виховання у виправних колоніях, що виконує комплекс складних завдань, з огляду на виклики сьогодення та російську агресію, належать: виправлення своєї раніше асоціальної поведінки сприяння усвідомленню провини та каяття, виховання таких почуттів, як милосердя, гуманізм, честь, формування поваги до прав і свобод інших людей, виховання почуття відповідальності за власні вчинки, за скоєний злочин, формування готовності до правослухняного способу життя та ресоціалізації, розвиток критичного мислення, навичок саморефлексії, сприяння формуванню громадянської позиції, правової

культури, патріотичних почуттів, державницької позиції, формуванню в собі якостей волонтера, що сприяє перемозі над ворогом, виховання якостей, які після звільнення допоможуть стати добрим сім'янином, бути доброчинцем (опікуватися сиротинцем, госпісом, геріатричним центром, реабілітаційним центром тощо), волонтером ЗСУ та ін. Моральне виховання здійснюється через індивідуальні та групові заходи етичного змісту.

Висновки до першого розділу

У розділі визначено й охарактеризовано базові поняття роботи («мораль», «моральність», «моральне виховання», «моральна вихованість»), проаналізовано ступінь дослідженості проблеми виховної роботи у виправно-трудових колоніях і морального виховання як її складової в історичній ретроспективі та розкрито сутність, зміст і завдання морального виховання засуджених у системі виправних закладів України.

З'ясовано, що радянська педагогіка досліджуваної доби трактувала моральне виховання як цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів, вироблення звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології (у той час – комуністичної й буржуазної). Метою комуністичного морального виховання проголошувалося формування у вихованців якостей, які відповідають вимогам комуністичного ідеалу, Морального кодексу будівника комунізму.

Аналіз опрацьованих наукових джерел дає нам підстави стверджувати, що сучасні науковці розглядають моральне виховання як у широкому розумінні (засвоєння молодими поколіннями моральних цінностей, переконань, норм, принципів, правил, звичок, традицій, що в сукупності становлять моральну культуру суспільства, в якому живуть діти), так і в більш вузькому (безперервний процес, що починається з народження людини і триває все життя, спрямований на опанування моральних правил та норм поведінки).

Дослідження джерельної бази було здійснено у межах двох періодів: радянського (70-і рр. – початок 90-х рр. ХХ ст.), для якого характерним було домінування комуністичної ідеології у висвітленні особливостей проведення політико-виховної роботи у виправно-трудових колоніях (М. Бєляєв, О. Євграфов, М. Єфимов, І. Кузнєцов, В. Куфаєв, І. Ной, А. Ременсон, М. Рибак, Ф. Сандуров, М. Стручков, І. Шмаров та ін.); періоду незалежної України, що характеризується наявністю ґрунтовних досліджень організації та проведення соціально-виховної роботи у виправних колоніях в умовах держави, що розбудовує правове громадянське суспільство на засадах демократії, гуманізму, визнання пріоритетності моральних цінностей (Є. Бархаленко, П. Вівчар, А. Гусак, А. Демченко, С. Дем'янчук, Н. Калашник, О. Караман, П. Лосик, С. Лучко, В. Любченко, А. Маслюк, О. Опанасенко, І. Парфанович, В. Петков, М. Руденко, О. Сєров, В. Синьов, Ю. Сміщук, О. Таволжанський, О. Третьак, О. Шкута та ін.).

На підставі ґрунтовного аналізу теоретичного підґрунтя сутності, змісту та завдань морального виховання засуджених у виправних колоніях України нами розроблено періодизацію формування організаційно-педагогічних умов його реалізації:

І період – 1970–1991 рр. – період розбудови системи політико-виховної роботи у ВК в умовах радянської пенітенціарної системи з наголосом на комуністичну індоктринацію. У його межах виокремлюємо два етапи:

1) 1970–1975 рр. – переосмислення вітчизняного і закордонного досвіду, розробка методики політико-виховної роботи;

2) 1975–1991 рр. – затвердження і впровадження в життя низки методик та інструкцій виховної роботи з засудженими;

ІІ період – 1991–2017 рр. – період формування системи морального виховання засуджених в умовах функціонування української пенітенціарної системи. У його межах теж виокремлюємо два етапи:

1) 1991–2003 рр. – становлення законодавчо-нормативної бази соціально-виховної роботи з засудженими на тлі завдань щодо подолання радянських практик виховання позбавлених волі осіб;

2) 2003–2017 рр. – розробка ефективних технологій реалізації завдань морального виховання як складової соціально-виховної роботи виправних колоній.

Основні положення цього розділу відображено у таких публікаціях автора:

1. Купець О.М. Завдання морального виховання засуджених у системі виправних закладів України. *Молодь і ринок*. 2021. № 9 (195). С. 150–154. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2021_9_31

2. Купець О.М. Сутнісні характеристики морального виховання засуджених у виправних закладах України II половини XX – початку XXI ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2022. № 89. С. 87–92. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2022_89_20

3. Купець О.М., Івах С.М. Особливості морального виховання засуджених у виправних колоніях України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2023. № 4. С. 101–108. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2023_4_15

4. Купець О.М., Івах С.М. Основні напрями виховної роботи з засудженими у виправних закладах України. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works / edited by M. Zhurba*. 2021. Issue 8 (13). С. 51–53.

5. Купець О.М. Мета та завдання виховної роботи із засудженими у виправних колоніях України (II половина XX – початок XXI ст.). *Пріоритетні напрями модернізації освіти: досвід, реалії, перспективи* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 7–8 квітня 2022 року) / за ред. М. Чепіль, А. Федорович. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2022. С. 29–31.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ (кінець XX – початок XXI ст.)

2.1. Організація виховного процесу у виправно-трудових колоніях України наприкінці XX ст.

На початку досліджуваного нами періоду кінця XX ст. організація виховного процесу у вітчизняних виправно-трудових колоніях відбувалася згідно з основними положеннями Виправно-трудового кодексу УРСР, який був прийнятий у 1970 р. та набув чинності з 1.06.1971 р. У його 1 Статті визначено головну мету виконання покарання – виправлення і перевиховання засуджених [27, с. 5]. Найважливішими засобами, чи, так би мовити, «трьома китами», реалізації означеної мети тодішні теоретики і практики пенітенціарної педагогіки вважали режим суворої дисципліни, суспільно корисну працю та політико-виховну роботу. Остання включала систему різноманітних заходів і прийомів задля досягнення цілей виправлення й ресоціалізації засуджених у виправно-трудових колоніях.

Зазначимо, що політико-виховна робота у радянських виправно-трудових колоніях аналізованого нами періоду базувалася на основних ідеологічних засадах тодішнього соціалістичного суспільства. Згідно з програмою КПРС, пріоритетом будь-якого різновиду виховання вважалося формування у характері громадян високої ідейності й відданості ідеалам комунізму. Вироблення такої свідомості, зі свого боку, в той час охоплювало утвердження наукового світогляду, прищеплення комуністичного ставлення до праці, комуністичної моралі, ідеалів пролетарського інтернаціоналізму й соціалістичного патріотизму, подолання пережитків капіталізму у свідомості й поведінці радянських громадян, а також викриття буржуазної ідеології.

Власне, на основі перелічених засад і організовувалася політико-виховна робота у тодішніх виправно-трудових колоніях. Як засіб виправно-трудового впливу, вона формувала у засудженого правильний світогляд, на засадах якого і відбувалося все подальше виховання його особистості. «Ми не можемо просто виховувати людину, – писав А. Макаренко, – ... не маємо права проводити роботу виховання без урахування відповідної політичної цілі» [105, т.5, с.109].

Суспільно корисна праця і режим суворої дисципліни, на думку вже цитованого М. Стручкова, суттєво сприяли формуванню особистості, однак унеможливлювали позитивні результати без політичного виховання засудженого, без вироблення у нього комуністичної свідомості.

Політико-виховна робота у виправно-трудових колоніях СРСР наприкінці ХХ ст. здійснювалася диференційовано, з урахуванням особистісної специфіки ув'язненого, характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного ним правопорушення, а також його поведінки і ставлення до праці в період відбування покарання. Форми й методи політико-виховної роботи, що не позиціонувалася як засіб покарання, мали педагогічний виправно-виховний характер і ґрунтувалися на загальних принципах комуністичного виховання, радянської педагогіки і психології. Водночас ця робота у пенітенціарних закладах реалізовувалася у специфічних умовах – місцях позбавлення волі – і з особливою категорією громадян – злочинцями. З огляду на це її головні завдання, форми й методи регламентувалися чинними тодішніми виправно-трудовим законодавством та ухваленими на його основі нормативними актами.

Отож тодішня політико-виховна робота із засудженими у виправно-трудових колоніях базувалася на загальних принципах комуністичного виховання – ідеологічних, правових та педагогічних. Під принципами дослідники радянської пенітенціарної педагогіки розуміли засадничі ідеї та положення, що містять основні вимоги до змісту, організації і проведення

всіх форм виховних заходів із виправлення та перевиховання правопорушників [68, с. 21].

Ідеологічні принципи увиразнювали найважливіші засади політики Комуністичної партії стосовно формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності та відданості радянських громадян ідеалам комунізму. Виокремимо серед них такі три принципи: *комуністичної цілеспрямованості і партійності; комуністичної ідейності й науковості; тісного зв'язку з життям соціалістичного суспільства та практикою комуністичного будівництва*. Стисло з'ясуємо зміст кожного з них.

Сутність *принципу комуністичної цілеспрямованості і партійності* в організації політико-виховної роботи у ВТК полягала у наданні їй усеохопного, винятково цілеспрямованого ідеологічно-партійного характеру. А це означало, що упродовж її проведення всі виправно-трудові колонії керувалися рішеннями партії з питань комуністичного виховання громадян. Крім того, принцип партійності зумовлював необхідність наполегливого впровадження в життя постанов Комуністичної партії й радянського уряду з питань виправно-трудової політики соціалістичної загальнонародної держави, активного пояснення гуманізму радянського виправно-трудового законодавства, викриття реакційності буржуазної пенітенціарної системи, закордонних ідеологічних диверсій та буржуазної пропаганди, що спотворювали суть виправно-трудової політики в СРСР. Персонал виправно-трудових колоній формувався тільки з партійних активістів на ідеологічному фронті боротьби, яких зобов'язували наполегливо й аргументовано провадити політико-виховну роботу із засудженими, орієнтуючись єдино на положення марксистсько-ленінської теорії, програми КПРС, Конституції СРСР, відповідних рішень партії й уряду тощо.

Наступний *принцип політико-виховної роботи* радянської доби кінця ХХ ст. – *комуністичної ідейності і науковості* – передбачав відповідність змісту цієї роботи науковим положенням марксизму-ленінізму, концепціям комуністичного виховання радянських громадян, а також творче

використання теоретичних напрацювань радянської педагогіки під час виправлення й ресоціалізації засуджених. Зокрема, у новій редакції Програми КПРС зазначалося :«Соціалізм забезпечив верховенство в духовному житті радянського суспільства наукового світогляду, основу якого складає марксизм-ленінізм як цілісна і структурована система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів» [68, с. 23]. КПРС постійно спонукала радянських громадян глибоко опановувати марксистсько-ленінське вчення, підвищувати свою політичну культуру. Вся ідейно-виховна робота партії спрямовувалася на формування у громадян комуністичного світогляду, який би визначав їхню свідомість, учинки, щоденну поведінку, ставлення до праці і до вимог радянських законів. Відтак сутність масово-політичної роботи в досліджуваний період полягала у тому, щоб кожному детально розтлумачити політику партії, навчити застосовувати на практиці отримані знання та реалізовувати свій суспільний обов'язок. Тому агітаційно-масову і пропагандистську роботу у радянських ВТК (лекції, доповіді, бесіди, політінформації, політичні заняття) мали проводити на високому ідейно-політичному рівні, що мало сприяти виконанню просвітницьких завдань і формуванню у правопорушників такої системи поглядів, які відповідали б високим нормам соціалістичної моралі.

І третій серед розглянутих принципів – *тісного зв'язку політико-виховної роботи з життям соціалістичного суспільства, практикою комуністичного будівництва* – передбачав використання в роботі із засудженими таких самих форм виховного впливу, як і в соціалістичних трудових колективах. Його дотримання вважалося особливо важливим, оскільки ув'язнені виправляються й ресоціалізуються в умовах ізоляції, відбуваючи покарання в місцях позбавлення волі. Якщо вихователі не увиразнюватимуть запитів життя радянського суспільства і не пов'язуватимуть свою політико-виховну роботу з його вимогами, то після звільнення з ВТК засудженим важко буде адаптуватися до умов життя на свободі, що може призвести до негативних наслідків.

Політико-виховна робота з ув'язненими ґрунтувалася також на суспільно-правових засадах: соціалістичного демократизму, соціалістичної законності, соціалістичного гуманізму, які водночас слугували принципами виправно-трудового права. Стисло з'ясуємо їхню суть.

Принцип соціалістичного демократизму при організації політико-виховної роботи в радянських ВТК проявлявся передовсім у широкому залученні громадськості до виправлення й перевиховання засуджених. Її участь ґрунтувалася на нормах Конституції СРСР та була закріплена у виправно-трудоному законодавстві (ст. 9 Виправно-трудоного кодексу Української РСР). Цей принцип проявляється у тому, що в'язні мають право на: а) працю, освіту та охорону здоров'я; б) користування культурними і спортивними закладами ВТК, періодичною пресою, політичною, художньою, науково-популярною й навчальною літературою; в) підтримку зв'язку з колективами підприємств, організацій та закладів, де вони працювали до позбавлення волі, а також родичами і знайомими в порядку, передбаченому законодавством. Відповідно до засад демократизму, на засуджених у ВТК поширюється положення Конституції СРСР про рівність усіх громадян перед законом, незалежно від походження, соціального й матеріального становища, расової та національної приналежності, статі, освіти, ставлення до релігії, мови спілкування, роду й характеру занять, займаної посади. Це право закріплене у ст. 34 і 36 Конституції СРСР [68, с. 26].

Надання громадянам СРСР рівних прав забезпечувалося політикою усестороннього розвитку і зближення всіх націй та народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою й мовами інших народів СРСР. Будь-яке свідоме чи несвідоме обмеження перелічених прав, виокремлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими й національними ознаками, водночас із будь-якою пропагандою расової чи національної винятковості, ворожості чи зневаги карається законом (ст. 36

Конституції СРСР). Ці положення основного закону СРСР повною мірою поширювалися і на позбавлених волі.

Принцип соціалістичної законності реалізувався насамперед шляхом незаперечного дотримання вимог закону – як працівниками ВТК, так і засудженими (ст. 10 Виправно-трудового кодексу Української РСР) у всіх сферах діяльності пенітенціарних закладів. Керуватися цим принципом зобов'язані були також інші державні органи і громадські організації, чия діяльність безпосередньо чи опосередковано була причетною до функціонування виправно-трудових колоній.

Реалізація принципу законності набувала вельми важливого значення і в місцях позбавлення волі, оскільки одним із найважливіших завдань політико-виховної роботи в них вважалося виховання засуджених у дусі чіткого і безумовного дотримання законів та поваги до правил соціалістичного співжиття.

Використовувані упродовж виправлення та перевиховання правопорушників різноманітні методи, прийоми та засоби педагогічного впливу підпорядковувалися основним положенням і принципам виконання кримінального покарання, регламентованим виправно-трудовим законодавством.

Принцип соціалістичного гуманізму передбачав орієнтованість мети й завдань політико-виховної роботи у ВТК на виправлення та перевиховання засуджених, реалізацію їхнього особистісного потенціалу, а також формування моральних засад, які відповідають нормам соціалістичної моралі.

Інакше кажучи, гуманними поставали як цілі виправно-трудового законодавства, так і завдання політико-виховної роботи із засудженими і засоби їх досягнення й розв'язання.

Як зазначав міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков: «...засуджений відбуває покарання, але не перестає бути радянським громадянином. У ньому потрібно бачити людину, живу частинку держави,

солдата, який має захищати батьківщину, голову сім'ї, громадянина своєї держави. Поставлене завдання повного викорінення злочинності має на меті забезпечити повернення кожного засудженого до лав повноправних громадян, активних і свідомих членів соціалістичного суспільства» [233, с. 4].

Крім того, цей же урядовець (М. Щолоков) наголошував на важливості дотримання в роботі радянських ВТК принципу соціалістичного гуманізму. «Якщо кожен засуджений бачитиме, що ставлення адміністрації до нього ґрунтується на основі принципу соціалістичного гуманізму й законності, що його законне право і людську гідність поважають, а всі дії стосовно нього законні, якщо він постійно відчуватиме гуманне ставлення до себе й бажання адміністрації допомогти йому стати кращим, швидше повернути його повноправним членом суспільства в нормальні умови життя, до сім'ї і друзів, тоді виникне атмосфера поєднання довіри з вимогливістю, необхідна для того, щоб процес перевиховання злочинця відбувався успішно і швидко» [233, с. 5].

Виховуючи у засуджених чесне ставлення до праці, до соціалістичної власності, звичку свідомо й добровільно дотримуватися вимог законів та інших нормативних актів соціального співжиття, підвищуючи інтелектуальний та культурний рівні ув'язнених, розвиваючи їхню корисну ініціативність, працівники ВТК тим самим допомагали правопорушникам зайняти належне місце в суспільстві, колективі, налагодити правильні взаємини з оточенням, відмовитися від злочинної поведінки. У цьому й полягало шляхетне й гуманне увиразнення у політико-виховній роботі працівників ВТК, передовсім у її індивідуальній формі, принципу соціалістичного гуманізму з його величезною увагою до особистості кожного засудженого, з урахуванням особливостей скоєного ним злочину, віку, освіти тощо.

На засадах гуманізму ґрунтувалась і вимога закону (ст. 30 Конституції, с. 43 Виправно-трудового кодексу Української РСР) про те, що участь

засуджених у політико-виховних заходах не тільки заохочується, а й ураховується при визначенні ступеня їхніх виправлення та перевиховання.

Аналізуючи принципи радянського права, на яких базувалася політико-виховна робота з ув'язненими, не можна оминати і т. зв. *індивідуалізацію виконання покарання і виправно-трудового впливу*. Цей принцип був зумовлений вимогами закону про індивідуалізацію призначення покарання й визначення засудженим виду режиму виправно-трудової колонії для відбування терміну покарання залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину, особистості правопорушника й обставин його справи, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність. Тобто законодавець керувався передусім індивідуальним підходом під час здійснення цілей (завдань) виконання покарання. Реалізації завдань виправлення й перевиховання засуджених мали бути підпорядковані всі форми й методи індивідуальної виховної роботи в умовах ВТК.

З огляду на це поставала очевидною необхідність проведення політико-виховної роботи диференційовано, з урахуванням: а) виду виправно-трудової колонії і встановленого в ній режиму перебування (загального, посиленого, строгого, особливого); б) специфіки різних категорій засуджених осіб (які відбувають покарання вперше, повторно, багаторазово; жінок чи чоловіків; дорослих чи неповнолітніх).

Оскільки виховного впливу зазнавала особа педагогічно заплучена, політико-виховна робота у ВТК реалізувалася з урахуванням *принципів радянської педагогіки і виправно-трудової педагогіки*, а саме: 1) виправлення й перевиховання засуджених у праці, активній суспільно корисній діяльності, у колективі і через колектив; 2) диференційованого й індивідуального підходу; 3) опори у виправленні й перевихованні злочинців на позитивне; 4) поєднання вимогливості до ув'язнених із гуманним ставленням до них; 5) цілісності виховного процесу і комплексного педагогічного впливу.

Отож, як бачимо, політико-виховна робота із засудженими у розглядуваний нами період базувалася на загальних ідеологемах

комуністичного виховання, виражених у світоглядних, правових та педагогічних принципах. Зі свого боку, останні, на думку тодішніх теоретиків і практиків-пенітенціаріїв, є підтвердженням того, що Радянська держава вперше в історії розвитку людства взяла на себе завдання виправлення й перевиховання правопорушників, розглядаючи їх як повноправних громадян, котрих потрібно не тільки покарати, а й обов'язково повернути до суспільно корисної діяльності.

У продовження сказаного додаймо, що використання основних принципів комуністичного виховання не означало їхнього механічного перенесення на організацію політико-виховної роботи із засудженими у ВТК, а передбачало їхнє творче коригування з урахуванням особливостей строго регламентованого режиму пенітенціарного закладу, а також проголошених законом правових обмежень для правопорушників у сфері матеріальних, духовних та інших благ. Зазначені обставини визначають сутність завдань, організаційно-правових і педагогічних форм політико-виховної роботи із засудженими у ВТК досліджуваної доби.

Так, у 55 статті Виправно-трудового кодексу УРСР чітко проголошувалися основні завдання політико-виховної роботи з особами, позбавленими волі: «...виховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і поваги до правил соціалістичного співжиття, бережливого ставлення до соціалістичної власності, підвищення свідомості й культурного рівня, розвитку корисної ініціативи ...» [27, с. 33].

Стисло проаналізуємо зміст задекларованих у виправно-трудоному кодексі УРСР завдань політико-виховної роботи виправно-трудових закладів.

Першим із них постає *виховання у засуджених позитивного ставлення до праці*. У пенітенціарній радянській педагогіці пріоритетним чинником формування особистості проголошувалася трудова діяльність. Адже в умовах соціалістичного суспільства сумлінна праця вважалася одним із найбільш почесних конституційних обов'язків кожного працездатного громадянина. Суспільно корисна діяльність, ставлення до неї, її результати визначали в

тодішньому СРСР авторитет і становище людини в соціумі. Згідно зі ст. 14 Конституції СРСР, «...заохочуючи новаторство, творче ставлення до праці, поєднуючи матеріальні та моральні стимули, держава сприяє перетворенню праці на першу життєву потребу кожної радянської людини» [89]. А ст. 60 цього ж документа проголошувала: «...ухилення від суспільно корисної праці несумісне із засадами соціалістичного суспільства» [89]. Вважалося, що тільки участь у спільній трудовій діяльності дає людині можливість відчувати радість праці, свою причетність до творчих справ колективу й суспільства, формує свідоме підпорядкування особистих інтересів громадським. Власне таке ставлення до колективної трудової діяльності, до суспільно корисної праці і культивувалося ідеологами радянської доби.

У літературі того періоду відстежуємо описи наукових досліджень, проведених у ВТК з особами, які скоїли злочини. Результати досліджень підтвердили висновок, що сама собою участь людини у трудовій діяльності, без формування соціально позитивних поглядів на працю як першу життєву потребу ще не запобігає скоєнню правопорушень. Адже більшість засуджених до потрапляння у ВТК працювали. Водночас деяка частина злочинців, які відбували покарання у місцях позбавлення волі, на момент арешту не мали певних занять. До того ж вони ставилися до роботи несумлінно, часто змінювали місце праці, систематично порушували трудову дисципліну, а саме: приходили на роботу в нетверезому стані, прогулювали, розпивали спиртні напої на робочому місці та багато іншого. Серед такої категорії в'язнів найбільше було засуджених за умисне вбивство – 50 %, хуліганство – 37,2 %, грабіж, розбій – 35 %, умисні тяжкі та менш тяжкі тілесні ушкодження – 28 %, зґвалтування – 22,4 %. До ув'язнення вони скоювали на місці праці такі порушення, як поява на роботі в нетверезому стані – 44,9 % від загальної кількості досліджуваних; грубощі й образа інших – 25,1 %; прогули – 20,4 %; запізнення на роботу – 20,1 %; брак у роботі – 7,6 %; несумлінне ставлення до трудових обов'язків – 12,6 %. Схильність до частой зміни місця роботи унеможливлювала на думку фахівців, виховний

вплив колективу на таких осіб. Серед досліджених звільнялися за власним бажанням 40,3 % осіб, за порушення трудової дисципліни – 17,3 %. Зі свого боку, це спричиняло перерви в роботі до 3 місяців – 5,9 % осіб, до 6 місяців – 2,4 %, до 1 року – 1,6 %, понад рік – 1,2 % [59, с. 123–124].

Дослідники дійшли висновку, що у засуджених було слабо виражене почуття колективізму, а також негативне ставлення до трудової діяльності, які проявлялися і під час перебування у ВТК. До прикладу, 27 % обстежених осіб ставилися до роботи несумлінно. Переважно це засуджені за хуліганство (32 %), злочини проти соціалістичної (27,4 %) та особистої власності (30,2 %). А тому важливим завданням політико-виховної роботи у ВТК радянської доби поставало формування у злочинців позитивного ставлення до праці, викорінення небажання трудитися, що включало усвідомлення потреби в суспільно корисній діяльності як свого конституційного обов'язку, соціальної та особистісної цінності, джерела матеріального добробуту суспільства і добробуту особистості, найважливішого чинника, що сприяє вихованню високих моральних якостей, колективізму та подолання індивідуалістичних, споживацьких рис характеру.

Не менш важливо було виховати у засуджених конкретні трудові навички і вміння, професійні якості, виробити звичку свідомо дотримуватися всіх правових вимог та норм, що регламентують суспільно корисну діяльність під час відбування покарання.

Наступним обов'язковим завданням *політико-виховної роботи у ВТК* проголошувалося *прищеплення поваги до законів і правил співжиття у суспільстві*. Власне факт скоєння злочину підтверджував наявність у свідомості та поведінці людини т. зв. криміногенних установок, сформованих унаслідок різних причин і обставин. Тому насамперед необхідно було виховати у засуджених звичку добровільно, свідомо дотримуватися законів та інших правових норм соціалістичного співжиття, вимог моралі тощо.

Усі радянські громадяни були зобов'язані «...додержуватися Конституції СРСР і радянських законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання громадянина СРСР» [89].

Нормальний розвиток радянського суспільства обов'язково передбачав суворе дотримання законів стосовно зміцнення порядку та дисципліни на виробництві та у сфері обслуговування, у громадському житті та побуті, у кожному трудовому осередку, у кожному місті, у кожному селі. Тому важливим виховним завданням ВТК, однією з найголовніших передумов профілактики рецидивної поведінки засуджених після їхнього виходу з місць позбавлення волі було формування вміння узгоджувати свою поведінку з вимогами закону, нормами соціалістичного співжиття.

Працівникам ВТК необхідно було виховувати у злочинців дбайливе ставлення до соціалістичної власності. Упродовж досліджуваного періоду вона вважалася надбанням і гордістю всього радянського народу, а участь кожного громадянина СРСР у боротьбі за її збереження проголошувалася конституційним обов'язком. Зокрема у ст. 61 Конституції СРСР зазначалося: «Громадянин СРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Обов'язок громадянина СРСР – боротися з розкраданнями і марнотратством державного і громадського майна, дбайливо ставитися до народного добра. Особи, які посягають на соціалістичну власність, караються за законом» [89].

Виховання в ув'язнених дбайливого ставлення до соціалістичної власності передбачало насамперед викорінення з їхньої свідомості приватновласницьких установок, утриманських настроїв, марнотратства, безвідповідального, нераціонального використання народного добра. Особливо актуальним це завдання вважалося щодо осіб, які відбували покарання за злочини проти соціалістичної та особистої власності, у сфері народного господарства, у виробничій сфері.

Наступне завдання політико-виховної роботи у радянських ВТК – *підвищення моральної свідомості та культурного рівня засуджених.* У

преамбулі Конституції СРСР з цього приводу зазначалося: «Розвинене суспільство – це суспільство високої організованості, ідейності та моральної свідомості трудящих, у якому створено сприятливі умови для всебічного розвитку особистості. Держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання людей, підвищення їхнього культурного рівня» [89].

Тодішні дослідники проблем злочинності у СРСР увиразнили *основну причину формування криміногенної поведінки злочинців – низький рівень моральної свідомості, безкультур'я, моральна деградація, бездуховність*.

Одним із соціально значущих чинників, що визначають рівень культури і свідомості особистості, ступінь її інтелектуального розвитку, науковці вважають ставлення до підвищення рівня своєї освіти. Результати проведених ними досліджень відобразили низький загальноосвітній рівень значної частини засуджених попри наявність у решти з них середньої, середньої спеціальної, незакінченої вищої та вищої освіти. Однак набуті знання не спонукали цих осіб до формування навичок суспільно корисної діяльності і необхідних морально-вольових установок, не мотивували до духовного самовдосконалення, свідомого виконання вимог законів, оскільки засвоєна інформація не трансформувалася у переконання. Рівень знань цієї категорії засуджених суттєво відставав від рівня розвитку їхньої свідомості. У більшості ув'язнених сформувалося стійке негативне ставлення до освіти як цінності. Проведене опитування засуджених, які не закінчили до скоєння злочину середньої школи, виявило, що 62,1 % осіб полишили навчання самі, 18,6 % – були виключені зі школи через порушення дисципліни або небажання вчитися, 19,3 % – не могли продовжувати навчання через сімейні обставини (зазвичай із неповних родин). Навчалися на «добре» й «відмінно» лише 38,4 % обстежених, більшість (57,4 %) – задовільно, 4,2 % – переважно незадовільно. Серед опитаних 62,3 % осіб залишили школу, не здобувши семирічної освіти, 14,7 % – восьмирічної, 13 % пішли з 9–11 класів. Як бачимо, у більшості обстежених до правопорушення утвердилися негативні

погляди на освіту. Такі особи, як правило, навчалися неохоче, не прагнули здобути освіту й або самі залишали школу, або їх з неї виключали [59, с. 126].

Тому специфічним завданням вихователів у радянських ВТК було *викорінення зі свідомості злочинців неморальних, споживацьких переконань і поглядів на життя, джерела одержання матеріальних благ, ставлення до людей, до праці, освіти, культури, а натомість – формування високої моральної свідомості та моральних якостей.*

Ще одним важливим чинником політико-виховної роботи із засудженими виправно-трудове законодавство радянської доби проголошувало *розвиток їхньої ініціативності у розв'язанні певних корисних для суспільства, їхнього трудового колективу питань, а також бажання брати активну участь у досягненні результатів діяльності.* Реалізація зазначеного завдання передбачала формування у правопорушників таких рис, як ініціативність, сміливість, відповідальність, обов'язковість та організованість. Дослідники зауважили: що активнішими були засуджені у різних формах самодіяльної, творчої роботи, то інтенсивніше вони долали негативні звички і результативніше набували навички соціально корисної діяльності [59, с. 128].

Уважаємо, що основні завдання політико-виховної роботи у радянських ВТК, передбачені тодішнім виправно-трудовим законодавством, доповнювали одне одного, реалізувалися комплексно й підпорядковувалися досягненню єдиної мети – виправленню та перевихованню засудженого, поверненню його до корисної суспільної діяльності після відбування покарання.

Виокремимо основні форми такої роботи з особами, позбавленими волі: *трудове змагання, тлумачення і пояснення законодавства, агітаційна та пропагандистська, культурно-масова й фізкультурно-спортивна діяльність* [69, с. 34].

Таке закріплення у виправно-трудовому законодавстві перелічених форм політико-виховної роботи із засудженими не виключало проведення

інших необхідних заходів, не передбачених виправно-трудовим кодексом, але відповідно до загальних положень і принципів виконання покарання, організації процесів виправлення й перевиховання злочинців у ВТК.

Охарактеризуємо детальніше означені форми політико-виховної роботи, які широко використовувалися у виправних колоніях радянського періоду.

Так, *трудове змагання* – це основна форма реалізації завдань трудового виховання, спрямованого на формування у кожної людини глибокої поваги й готовності до сумлінної праці на загальне благо. Нагадаємо, що в тодішньому СРСР пропагувалося уявлення, що праця є основним джерелом матеріального і духовного багатства суспільства, головним критерієм соціального престижу людини, її священним обов'язком, фундаментом комуністичного виховання особистості.

Дбаючи про всебічне підвищення авторитету чесного, високопродуктивного, ініціативного, творчого працівника, комуністичні ідеологи проголошували трудову діяльність суспільним обов'язком кожного громадянина. Не становили винятку й особи, позбавлені волі. Протягом відбування покарання у виправних колоніях вони були зобов'язані працювати. Залучення до суспільно корисної діяльності відбувалося з урахуванням їхньої працездатності та, за можливості, отриманої на волі спеціальності. Працю ув'язнених організовували в основному на власному виробництві, лише незначна їх частина трудилася на контрактних засадах на підприємствах інших міністерств і відомств. В обох випадках засуджені виконували завдання з виробництва промислової продукції. У виправно-трудовому кодексі закріплено норму, відповідно до якої виробничо-господарська діяльність виправних колоній підпорядковувалася їхньому основному завданню – виправленню й перевихованню ув'язнених. Трудове виховання насамперед передбачало формування у засуджених ставлення до праці як до найголовнішої життєвої потреби, а також спонукало до свідомого, сумлінного виконання трудових обов'язків. На думку дослідників,

участь у виробництві сприяла усвідомленню засудженими своєї причетності до трудової діяльності суспільства, виробленню творчого, новаторського підходу до праці. Однією з основних форм виховання перелічених якостей у засуджених було *трудове змагання* [34, с. 18].

У виправно-трудовах колоніях організовували колективне (між ланками, бригадами, загонами) та індивідуальне (між окремими засудженими) *трудове змагання*. Воно мало на меті насамперед виховання у засуджених сумлінного, чесного ставлення до праці, ініціативи й активності у трудовому процесі, а також спонукало до підвищення продуктивності праці, поліпшення якості виготовлюваної продукції, зміцнення дисципліни, взаємної вимогливості та взаємодопомоги, опанування навичок співробітництва і ділового суперництва, розвитку творчих здібностей та умінь, увиразнюючи почуття гордості за індивідуальний внесок у виробничі справи колективу. Усе це, на думку вчених, створювало передумови для активної участі правопорушників у змаганні за місцем майбутньої роботи після відбування покарання і звільнення [35, с. 180].

У тодішніх ВТК поширеними були т. зв. *трудові змагання* за право отримати звання бригад високопродуктивної праці і зразкової поведінки. Засуджені, які брали у них участь, поступово усвідомлювали важливе значення результатів своєї трудової діяльності як вкладу у досягнення бригади, загону чи загалом колонії. Підсумки змагань між бригадами підбивалися й оголошувалися щомісячно, а між загонами й колоніями – щоквартально. Широко використовувалися для окремих працівників, бригад, а також колоній, які досягли успіхів у трудовому змаганні, численні методи заохочення (у дисциплінарному порядку, матеріальні та моральні тощо). Так, колонії, що виборола звання взірцевої, вручали перехідний червоний прапор і видавали грошову премію. Відповідно взірцевий у згаданому контексті загін нагороджували перехідним вимпелом і грошовою премією. Передовики виробництва серед засуджених заохочувалися ще, крім того, шляхом

оприлюднення їхніх фото і даних про них на спеціальній дошці передовиків [68, с. 174].

Виховне значення *трудового змагання* полягало у тому, що, воно сприяло, по-перше, поступовій зміні поглядів засуджених на працю (праця за обов'язком усвідомлювалася як підстава гордості, слави, доблесті й героїзму), виробленню у них таких високих моральних якостей, як колективізм, товариська взаємодопомога, дружелюбність, наполегливість, стійкість характеру); по-друге, розвитку ініціативності, винахідливості, навичок аналізу й самоаналізу; по-третє, підвищенню їхнього кваліфікаційного та культурно-технічного рівнів.

Із тією ж метою у радянських ВТК широко використовували пропаганду науково-технічних і технічних знань, зустрічі з раціоналізаторами та винахідниками, організацію роботи бюро з винахідництва й раціоналізації, обладнання т. зв. «кутків винахідників і раціоналізаторів», підбір технічної літератури, популяризацію досягнень кращих винахідників і раціоналізаторів [35, с. 192].

Наступною ефективною формою політико-виховної роботи з особами, позбавленими волі, у ВТК було *пояснення, чи тлумачення, радянського законодавства*.

Як відомо, неодмінною й першою умовою виконання обов'язків і вимог закону постає їх знання. Ось чому такого великого значення у радянський період надавалося ознайомленню із законодавством, його трактуванню. Цей процес як частина правового виховання передбачав формування правової культури і стійкої законослухняної поведінкової установки особистості. До речі, під правовою культурою особистості розуміли певну сукупність правосвідомості, правових здібностей, навичок і звичок суворо дотримуватися і точно виконувати закони, діяти відповідно до встановлених норм права [40, с. 21].

Теоретики і практики пенітенціарної педагогіки наголошували на тому, що «...індивідуальна правосвідомість включає сукупність поглядів, уявлень,

установок та почуттів, які виражають ставлення людей до правових явищ. Вона відіграє важливу роль у зміцненні дисципліни, правопорядку в суспільстві та розвитку демократії, є ефективним засобом виховання поваги до законів держави» [69, с. 31].

На їхню думку, «...індивідуальна правосвідомість відображає ступінь і глибину засвоєння особистістю правової ідеології суспільства й містить такі аспекти:

1) оволодіння певними правовими знаннями (засвоєння основних обов'язків і прав громадян, правових принципів, загальних юридичних постанов, законів та нормативних актів, що регламентують поведінку людини в суспільстві);

2) усвідомлення правових норм (їхньої ролі і призначення, необхідності й доцільності, суспільної та особистої значущості тощо);

3) вироблення відповідних переконань і формування установки дотримуватися норм права» [55, с. 16].

Як відомо, правова культура особистості визначається не тільки наявністю глибоких правових знань, а й умінням перетворювати їх на послідовні й неухильні принципи поведінки, завжди і в усьому свідомо узгоджувати свої дії з вимогами закону, а також активно боротися за дотримання правових норм іншими членами суспільства.

Як домінанта правових здібностей людини, правова культура охоплює систему властивостей особистості, що уможливають продуктивне опанування правової ідеології суспільства (світогляд, погляди, переконання), забезпечуючи законослухняну поведінку та запобігаючи скоєнню протиправних дій і вчинків.

Однак зауважимо, що самі собою правові знання та здібності ще не гарантують відсутності порушення норм права. Аби людина в будь-яких життєвих ситуаціях могла контролювати свою поведінку, діяти в межах закону, необхідно сформувати в неї відповідні правові навички та звички. Правові навички – це вміння особистості реалізувати свою поведінку на

основі правових знань і здібностей відповідно до вимог закону. Зі свого боку, правові звички виражаються не тільки в умінні, а й у потребі людини чинити згідно з вимогами закону, послуговуючись правовими знаннями, здібностями й навичками.

Уважаємо, що формування правової культури особистості тісно пов'язане з політичним і моральним вихованням. Адже низька правова культура, поверхове знання сутності кримінально-правових заборон, кримінальної відповідальності за скоєння злочинів у поєднанні зі специфічною негативною спрямованістю особистості (недостатньо стійкими моральними позиціями, слабко розвиненою або неправильно спрямованою волею) є найбільш суттєвими криміногенними факторами, що спричиняють злочинну поведінку особи [171, с. 16].

Повторимо, що така поширена у радянських ВТК форма політико-виховної роботи з особами, позбавленими волі, як *пояснення радянського законодавства*, мала на меті виховання у засуджених поваги до законів, їх точне й неухильне дотримання. Назагал у практиці роботи тодішніх пенітенціарних установ була сформована цілісна система правового виховання. Вона включала: заняття на правову тематику (вивчення Конституції, питань цивільного, трудового, кримінального, виправно-трудоного законодавства, нормативних актів, які регламентували процес відбування засудженими покарання у вигляді позбавлення волі); відповідні лекції та бесіди на юридичні теми; юридичні консультації, вечори запитань і відповідей за участю працівників суду, прокуратури й адвокатури; перегляд чи прослуховування й обговорення передач радіо і телебачення тощо [195, с. 30].

Ефективною формою виховання правової культури засуджених були *диспути на політичні, правові, естетичні, моральні* та інші теми. Дослідники зазначали, що осіб, позбавлених волі, глибоко хвилювали проблеми, пов'язані з їхнім майбутнім життям на волі, з їхнім моральним зростанням, взаємовідносинами з оточенням. Фахівці наводили перелік тем диспутів, які

викликали найбільше зацікавлення у засуджених: «У чому соціальна небезпека злочину?», «Алкоголізм і злочинність», «Чи завжди ти чиниш правильно й чесно?». Для проведення диспутів вихователі використовували літературні твори, статті з журналів і газет, кінофільми на актуальні моральні, правові й етичні теми. Як стверджують практики, під час диспутів нерідко увиразнювалися різноманітні, іноді суперечливі, погляди, переконання, інтереси; виникали проблемні ситуації, що спонукали засуджених шукати відповіді на питання, які їх хвилювали, аргументувати й захищати свої позиції. У цьому й полягав, на думку фахівців, виховний потенціал диспуту, котрий мотивував до пошуків істини [194, с. 67–68].

У поширенні правових знань у радянських ВТК також широко використовували *засоби наочної агітації*. На відповідних стендах і плакатах розміщували інформацію про головні права й обов'язки засуджених, кримінальну відповідальність за злочини, висвітлювали окремі положення основ кримінального та виправно-трудового законодавства.

Для глибшого тлумачення чинного вітчизняного законодавства у радянський період залучали працівників органів внутрішніх справ, суду, прокуратури, адвокатури, членів т. зв. спостережних комісій, юридичних служб підприємств, установ і організацій, а також студентів юридичних вишів і факультетів.

У місцях позбавлення волі перебували багато осіб, які раніше вже відбували кримінальне покарання, кого знання про кримінально-правові заборони не утримували від скоєння нових злочинів. Тому, на думку дослідників, основну увагу у правовому вихованні засуджених необхідно було зосередити на виробленні у них переконань, навичок і звичок неухильного дотримання вимог законів [172, с. 129].

Іншими формами політико-виховної роботи з особами, позбавленими волі, крім уже проаналізованих нами трудового змагання і пояснення законодавства, були *агітаційна, пропагандистська, культурно-масова й фізкультурно-спортивна*. Стисло охарактеризуємо їх.

Проведення агітаційно-пропагандистської роботи у виправно-трудових колоніях базувалося на таких вимогах Програми КППРС і Постанови ЦК КППРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», як:

1. Висока ідейність роботи, тобто наукове пояснення всіх питань відповідно до марксистсько-ленінської теорії та рішень Комуністичної партії й Радянського уряду.

Основне завдання партійної пропаганди полягало у тому, щоб глибоко й усебічно пояснити ідеї марксизму-ленінізму, увиразнити їхнє успішне втілення в життя упродовж боротьби партії за перемогу соціалізму й комунізму в СРСР; навчити використовувати у практичній діяльності і творчо розвивати теоретичний ідеологічний потенціал, нагромаджений партією; мотивувати радянських громадян до реалізації політики партії в життя; виховувати стійких і активних комуністів.

2. Органічний зв'язок агітаційно-пропагандистської роботи з життям і практикою комуністичного будівництва, з конкретними завданнями, які розв'язує кожен конкретний трудовий колектив.

3. Залучення всіх без винятку засуджених до агітаційно-пропагандистської роботи.

4. Зрозумілість, доступність політичної агітації через практику диференційованого підходу до її організації.

5. Бойовий наступальний характер політичної пропаганди.

6. Правдивість означеної роботи.

7. Неперервність агітаційно-пропагандистської роботи [115, с. 35].

Організація *агітаційно-пропагандистської роботи* у ВТК, як і всієї політико-виховної роботи, покладалася на політоргани. Активними її учасниками були місцеві партійні й комсомольські організації, які набирали агітаторів із-посеред кращих комуністів і комсомольців, створювали місцеві лекторські групи. До аналізованої роботи широко залучали також громадськість.

Зазвичай найпоширенішим засобом агітаційної та пропагандистської роботи із засудженими у радянський період були *політичні заняття*, спрямовані на прищеплення ув'язненим комуністичної ідеології. Їх здебільшого організовували у загонах у вільний від роботи й навчання час, а проведення доручали найбільш фахово підготовленим працівникам виправно-трудових установ, завданням яких було ґрунтовно й доступно пояснити засудженим вчення В. Леніна, питання внутрішньої та зовнішньої політики партії, її керівну роль у радянському суспільстві, успіхи радянського народу у виконанні рішень з'їздів КПРС і постанов пленумів ЦК КПРС, Конституцію СРСР, основи комуністичної моралі, гуманізм радянської виправно-трудової політики.

Обласні політичні частини ВТК великого значення надавали поліпшенню навчально-матеріальної бази для організації політзанять. Для пропагандистів, які проводили політичні заняття у ВТК, випускали багато навчальних та методичних посібників, політичних карт, діаграм, фільмоскопів та діафільмів. Як зазначає інструктор політвідділу ВТК МВС СРСР Д. Коньков: «...кожен начальник загону має фільмоскоп із набором діафільмів, які висвітлюють рішення з'їздів КПРС, Конституції СРСР, основи комуністичної моралі і економічних знань. У всіх підрозділах ВТК є клуби, обладнані й наочно оформлені методичні кабінети для підготовки політгруповодів до занять, у кожному загоні – окрема кімната політико-виховної роботи. У ній вміщено тематичні кутки, бібліотеки, стенди, які висвітлюють питання правового виховання, трудових змагань, роботи самодіяльних організацій. У більшості загонів такі кімнати обладнані телевізорами, кіноапаратурою типу «Школяр», програвачами та іншими технічними засобами» [40, с. 21].

Крім згаданих політзанять, у всіх виправно-трудових колоніях радянської доби щодня проводили ще й т. зв. політгодини, на яких засуджених інформували про поточні події всередині країни і за кордоном.

Ідеологічне виховання ув'язнених у радянський період здійснювали і в інших формах: шляхом організації *вечорів запитань і відповідей, диспутів, конференцій, клубів цікавих зустрічей*. Ідеологічна робота в місцях позбавлення волі проводилася з урахуванням морально-психологічних особливостей контингенту, мала безкомпромісний, безальтернативний характер [35, с. 149].

Важливим інструментарієм трудового, морального та естетичного виховання засуджених у радянських ВТК вважалася *культурно-масова робота* силами клубних та бібліотечних працівників, що передбачала *організацію художньої самодіяльності правопорушників, пропагування книг, проведення диспутів, тематичних вечорів, демонстрацію фільмів та їх обговорення*.

Як зазначають практики, *художню самодіяльність* засуджених організовували при клубах виправних колоній, де створювали хоріві, інструментальні, танцювальні, вокальні та інші гуртки (залежно від наявності керівників, здатних організувати роботу). Як правило, виступи художньої самодіяльності відбувалися у межах пенітенціарної установи.

Засуджених спонукали користуватися *художньою, політичною, науково-технічною, навчальною та довідковою літературою у бібліотеках виправних колоній*. Фонди бібліотек щороку оновлювали: за необхідності купували потрібні брошури та підручники, виписували центральні й обласні газети і журнали. Крім того, ув'язненим дозволяли понад суми, встановлені на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, за кошти на їхніх рахунках купувати без обмеження через книготорговельну мережу літературу, письмове приладдя [35, с. 150].

До речі, житлові приміщення, бібліотеки, кімнати політико-виховної роботи у тодішніх виправних колоніях були радіофіковані.

Важливу роль у культурно-масовій роботі засуджених відігравало *кіномистецтво*. Демонстрували художні фільми (крім колоній-поселень) безкоштовно. При їх виборі працівники ВК керувалися насамперед виховною

метою. Велику користь приносили обговорення кінофільмів, проведення кінофестивалів, присвячених визначним датам.

Перспективним засобом ідейного, морального, правового й естетичного виховання засуджених під час культурно-масової роботи було *телебачення*, яке у виховних цілях використовували у радянських виправних колоніях, у колоніях загального, посиленого, суворого режиму, у колоніях-поселеннях усіх видів. Як правило, організовували перегляд телепередач про шкоду пияцтва, алкоголізму, злочинності. Великий виховний ефект мали передачі на моральні й естетичні теми. Перегляд телевізійних екскурсій виставковими залами та музеями країни, історичними пам'ятками сприяв естетичному вихованню засуджених [176, с. 48].

Як бачимо, культурно-масова робота мала на меті підвищення загальної культури ув'язнених, формування їхньої комуністичної свідомості, а також виправлення та перевиховання. Усі поширені форми згаданої роботи вважалися не просто різновидом дозвілля, а засобом активного впливу на свідомість правопорушника задля його виправлення й перевиховання.

Практики наголошували на важливості цілеспрямованої культурно-масової роботи, вмілого використання вихователями усіх засобів масової інформації, художньої літератури, кіно з метою спонукання засуджених якнайшвидше стати на шлях виправлення [55, с. 16].

І насамкінець висвітлимо специфіку поширеної у ВТК радянської доби *фізкультурно-спортивної роботи*. Як один із основних засобів фізичного виховання засуджених, вона мала на меті зміцнення їхнього здоров'я, формування у них навичок особистої гігієни, розвиток фізичної сили та морально-вольових якостей.

У радянських виправних колоніях забезпечували умови для фізкультурно-спортивної роботи: обладнували спеціальні майданчики з комплексами спортивних споруд, засудженим надавали спортивний інвентар тощо.

Фізкультурно-спортивна робота серед позбавлених волі в радянський період організовувалася на основі директивних вказівок МВС СРСР (Міністерства внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік). Вона включала проведення фізичної зарядки, занять у спортивних секціях, змагань та товариських зустрічей між загонами засуджених, а також стройової підготовки і стройових оглядів. Як зазначають практики, у виправних колоніях того часу діяли фізкультурно-спортивні секції, організовували змагання з різних видів спорту (гімнастики, легкої атлетики, волейболу тощо), змагання між загонами на краще виконання комплексу вправ ранкової фізичної зарядки тощо [35, с. 160].

Радянські педагоги та практики тодішніх виправно-трудоваих колоній пропонували велику кількість різноманітних *методів і засобів* для політико-виховної роботи. Серед них *методи: покарання, примусу, переконання, привчання, заохочення, прикладу, довіри* [69, с. 47]. Коротко проаналізуємо їх.

Так, *метод покарання* у ВТК використовувався, з одного боку, для усвідомлення засудженим наслідків скоєного ним проступку, а з іншого, – для своєрідного попередження іншим в'язням, для застереження їх від повторних негативних учинків. Практики наголошували на дотриманні певних умов для ефективного використання методу покарання. По-перше, воно мало бути справедливим, а це передбачало розуміння виховниками мотивів неправильної поведінки засудженого, його внутрішнього психологічного стану та ролі зовнішніх факторів, які спричинили порушення норми. По-друге – гуманним, тобто не принижувати людську гідність правопорушника. Для цього рекомендувалося обмежуватись такими прийомами методу покарання, як *зауваження та попередження*, а лише в особливо складних випадках вдаватися до наказу. *Наказ*, зрозуміло, сприяє зміцненню дисципліни не тільки окремого засудженого, до якого він застосовується, а й усього колективу загону. Крім того, його застосування уможливорює запобігання скоєнню окремих негативних вчинків, а також закріплення форм правомірної поведінки. Однак треба пам'ятати:

зловживання *наказом* може призвести до небажаних результатів: вольові засуджені стають упертими і схильними до постійної протидії виховникові; слабохарактерні втрачають внутрішню стійкість, ініціативність, креативність [176, с. 47].

Практики вважають ефективним ще й такий засіб покарання, як *сатиричні аркуші* (т. зв. «Блискавки»), які в радянський період випускали в загонах із приводу будь-якого проступку самі засуджені: одні писали текстову частину, інші – оформляли. У сатиричному аркуші в яскравій художній формі відображали характерні порушення режиму виправно-трудоної колонії, висміювали проступки окремих ув'язнених. «Блискавка» як оперативна реакція на ту чи ту подію завжди була актуальною. Персональні дані найбільш злісних порушників фіксувалися на т. зв. «дошці ганьби», яку поміщали на видному місці, апелюючи до громадської думки як одного з регуляторів поведінки провинника [176, с. 48].

Також у радянських ВТК із метою покарання широко застосовували і наряди на позачергове прибирання, позбавлення побачення із близькими чи рідними, тимчасову відмову в отриманні посилки чи передачі і як надзвичайний захід – утримання у штрафному ізоляторі [176, с. 48].

Не менш важливим і поширеним у радянських ВТК методом покарання був *примус*. Його сутність полягала у змушенні засудженого усупереч своїй волі вчиняти відповідні дії й утримуватися від певних проступків. У практиці діяльності виховних колоній примус реалізувався у формах *прямої вимоги* або *покарання*. *Пряма вимога* передбачала точну вказівку на те, що і як має виконати засуджений (наприклад: «Під час зустрічі із представником адміністрації засуджений зобов'язаний привітатися»; «Ходити територією колонії дозволяється тільки строем»). Більшість прямих вимог, використовуваних у радянських ВТК, мали позитивне спрямування: вихователь не просто щось забороняв, а, навпаки, фіксував увагу правопорушника на позитивних аспектах очікуваних від нього дій [176, с. 47].

Застосування *методу переконання* мало сприяти утвердженню у свідомості засуджених правил суспільно прийнятної поведінки, розумінню наслідків своїх протизаконних дій. Вдаючись до переконання, вихователь ставив перед собою мету закарбувати у свідомості правопорушників як колективні, так загалом і особистісні прерогативи чесного ставлення до праці, зразкової поведінки. Педагогічний сенс переконання полягав у тому, щоб ув'язнені зрозуміли свою провину перед державою і справедливість покарання, яке їх спіткало [136, с. 152].

Великий виховний потенціал *методу заохочення* включав як моральні, так і матеріальні засоби. Незважаючи на традиційність, він сприяв закріпленню позитивних норм поведінки в ув'язнених, досягненню значних успіхів у певній діяльності. Викликаючи позитивні емоції, *заохочення* розвиває у людини почуття особистої гідності, зміцнює віру у свої сили, пробуджує бажання поводитися краще, досягати більш високих результатів у праці, навчанні, суспільно корисній діяльності. Крім того, цей метод виконує ще одну важливу функцію – своєрідного важеля коригування поведінки важковиховуваних осіб, спонукає їх до виправлення і значних позитивних змін у поведінці. У ВТК практикують численні методичні прийоми заохочення: позитивні відгуки про ув'язненого у присутності інших членів загону; конструктивне схвалення його конкретних дій у стінгазеті загону; довіра у виконанні певних важливих доручень [136, с. 153].

Метод привчання передбачав послідовне повторення позитивної дії на основі усвідомлення її значущості і у радянських ВТК реалізовувався через певні методичні прийоми: непрямі вимоги, показ позитивної дії, контроль і самоконтроль. Зі свого боку, непрямі вимоги включали: вимогу-прохання, вимогу-довіру, вимогу-схвалення, вимогу-пораду, вимогу-натяк, вимогу-засудження тощо. До речі, всі перелічені різновиди педагогічних вимог детально висвітлені в педагогічній літературі радянської доби. Як бачимо, вимоги ув'язненим ставилися у формі поради, побажання, схвалення або засудження дій правопорушника, що спонукали його або знову скоїти певний

проступок, або утриматися від нього, коригуючи власну поведінку. Непрямі вимоги зазвичай давали змогу усунути напруженість у стосунках, послабити негативні реакції засуджених [35, с. 173].

Особливістю використання *методу прикладу* для морального виховання засуджених постає спеціальний підбір фактичного матеріалу (зазвичай це приклади високоморальних якостей і учинків відомих діячів Комуністичної партії і Радянського Союзу, а також Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, вчених, заслужених працівників промисловості та сільського господарства, а також героїв літературних творів і кінофільмів). Неабиякі педагогічні такт і майстерність необхідно виявляти при схваленні моральних учинків самих засуджених. До того ж не забуваймо, яке велике значення для них має особистий приклад працівників виправно-трудових закладів [35, с. 174].

Наголосимо, що описані нами основні форми політико-виховної роботи у радянських ВТК (*трудове змагання, пояснення законодавства, агітаційно-пропагандистська, культурно-масова, фізкультурно-спортивна робота*) та її методи (*покарання, примусу, переконання, привчання, заохочення, прикладу, довіри*) тісно взаємопов'язані і мали на меті ідейно-політичне, правове, моральне, трудове та фізичне виховання засуджених, що відображено у відповідних планах політико-виховної роботи зазначених установ. У Додатках ми вмістили місячний план роботи начальника загону (Див. Додаток Е).

Наголосимо, що у всіх радянських виправно-трудових колоніях функціонували політичні відділи, які курували політико-виховну роботу. Для забезпечення її ефективності політичними відділами видавалися методичні рекомендації з різних напрямів роботи із засудженими, з-поміж іншого – і з морального виховання (до прикладу, Методичні рекомендації з комплексного планування виховної роботи із засудженими (1975), Методичні рекомендації з організації позакласної виховної роботи з учнями-засудженими у загальноосвітніх школах (1976), Методичні рекомендації з організації роботи

з особами, які відмовляються від суспільно корисної праці у виправно-трудових установах (1976), Методичні рекомендації з організації морального виховання засуджених до позбавлення волі (1977), Методичні рекомендації з диференційованого підходу до засуджених молодіжного віку при організації їх перевиховання (1977), Методичні рекомендації з вивчення малих груп засуджених (1978) та багато інших) [34]). Для унаочнення змісту тогочасних методичних рекомендацій, одні з них ми вмістили у додатках (див. Додаток Є).

Ба більше, задля вдосконалення політико-виховної роботи у кожній колонії були створені методичні ради в підрозділах і ради вихователів у загонах. Це були постійні дорадчі органи, своєрідні науково-методичні лабораторії, яким удавалося творчо поєднувати практичний досвід керівників загонів і теоретичний педагогічний потенціал працівників закладів вищої освіти, суспільно-політичний та юридичний кругозір членів спостережувальної комісії, життєву мудрість і робітничий гарт представників підприємств, які опікувалися виправно-трудовими колоніями. На засіданнях цих рад систематично аналізувався й узагальнювався практичний досвід кожного вихованця, активно тривали пошуки більш ефективних форм та методів виховного впливу на засуджених щодо формування у них соціалістичної моралі [40, с. 20].

Робота методичних рад суворо контролювалася й ретельно досліджувалася політичним відділом виправно-трудової колонії. Так, у виступі заступника керівника політвідділу В. Мяснікова на одній із методичних конференцій, організованих ВТУ МВС Української РСР, відстежуємо критику формальної і неефективної роботи деяких методичних рад. Скажімо, позбавленою практичного спрямування посадовець вважав проблематику окремих її засідань на кшталт «Звіт про стан дисципліни засуджених», «Роль політичних занять у виховній роботі із засудженими» тощо, а також малоефективними – рекомендації рад на зразок: «...керівникам загонів глибше з'ясувати причини злочинності», «...глибше вивчати кожного

засудженого, зміни вносити в їх індивідуальні картки» тощо. Натомість В.І. Мясніков великого значення надає підготовчій роботі методичної ради та пропонує, до прикладу, конкретні поради щодо її проведення: «Спочатку необхідно проаналізувати склад засуджених стосовно їхнього минулого (сімейного становища, професійної діяльності, середовища, в якому вони виховувалися й отримали освіту); потім з'ясувати, якій категорії засуджених притаманні ті чи ті злочини; далі налагодити встановити зв'язки з політичними відділами організацій чи підприємств, на яких працювали засуджені, щоб увиразнити більш детально причини скоєння ними правопорушень» [34, с. 42]. Власне, така підготовча робота, на його думку, уможливить уникнення формалізму в роботі методичних рад, підвищить ефективність їхніх зусиль у пошуку оптимальних, методів та прийомів виховної роботи із засудженими з метою формування в них соціалістичної моралі. Серед безпосередніх чинників виховного впливу В. Мясніков виокремив: 1) склад і атмосферу загону, в якому перебуває позбавлений волі; 2) ставлення до нього колективу загону; 3) наявність в ув'язненого мотивації до виправлення та ефективність особистісного педагогічного фахового інструментарію вихователя загону. При цьому головну роль серед перелічених факторів надавав діяльності вихователя як «найближчого та найдоступнішого взірця моральності для засудженого в умовах його перебування у виправно-трудовій колонії» [34, с. 43].

Визначальний вплив вихователя загону у формуванні в засуджених соціалістичної моральності підкреслювали й інші працівники виправно-трудових колоній Української РСР (керівники політвідділів та керівники загонів) С. Брагінський, М. Михайлов, О. Хайлак, Г. Шейко, Ю. Шутов та ін. Так, С. Брагінський наголошує на необхідності налагодження його особистісної взаємодії із засудженим шляхом довірливих взаємин, сутність яких аж ніяк не означає лібералізму та вседозволеності. Ідеться про доброзичливе ставлення з його боку, яке мотивувало б правопорушника до виправлення, до визнання моральних цінностей пріоритетними у своєму

житті. На думку посадовця, якщо вихователь переконає засудженого у щирості свого зацікавлення його виправленням, то виховний процес можна вважати успішним [34, с. 12].

Аналогічні погляди виражав і О. Хайлак, котрий зауважував: «...не тільки вихователі вивчають своїх вихованців (у наведеному контексті – засуджених), а й вони прискіпливо приглядаються до виховників, тобто вони є об'єктами їх щоденного вивчення. Тому тут важливі всі деталі: як вони одягнені, манери їхньої комунікації з колегами, із засудженими, наявність шкідливих звичок тощо» [34, с. 28].

Наголосимо, що згадані працівники виправно-трудових колоній у своїх публікаціях згадували про роботу методичних рад як органу професійного вдосконалення персоналу. До їхньої діяльності тоді широко залучали викладачів інститутів, працівників юридичних установ, промислових підприємств, представників місцевих партійних органів, які відповідали за виправлення й перевиховання засуджених. У загонах також були обладнані методичні кабінети та кутки з виховної роботи, що містили відповідну методичну літературу.

Політичний відділ систематично проводив семінари та наради з вихователями; обговорення відповідних публікацій (журнал «До нового життя», газета «Зірка»); крім того, випускалися плакати («Передовий досвід – усім»); брошури «Слово вихователя», в яких описували передовий досвід виховної роботи найкращих вихователів та керівників загонів. Також велике значення мало проведення всесоюзних та всеукраїнських наукових конференцій, завдяки яким розширювався науковий кругозір працівників виправних колоній, поповнювалися їхні знання новинками психолого-педагогічної науки й технологіями виховної роботи щодо формування у засуджених соціалістичної моралі [55, с. 17].

Уважаємо, що основою всього педагогічного впливу у радянських ВТК було моральне виховання, оскільки тільки воно системно та цілеспрямовано забезпечувало усвідомлення засудженими власної людської гідності,

самоцінності, розуміння переваг моральних цінностей, визнання їх основою соціально прийнятних норм поведінки, якими необхідно керуватися у життєдіяльності після виходу на волю.

Як обов'язкова складова політико-виховної роботи виправно-трудових колоній, моральне виховання ґрунтувалося на тих самих принципах, розв'язувало ті самі завдання, що й означена робота загалом, а упродовж його реалізації персонал використовував аналогічні форми, методи й засоби педагогічного впливу. Однак у контексті нашого дослідження вважаємо доцільним виокремити особливості морального виховання в розглядуваний у цьому параграфі радянський період.

Як відомо, важливою складовою освітньої політики у СРСР було моральне виховання. Партійні ідеологи постійно наголошували на пріоритеті комуністичної моралі у вихованні, навчанні й освіті молодого покоління. І це не випадково: адже сформовані моральні переконання і звички визначають щоденну поведінку людини, успіх її практичної діяльності [176, с. 48].

У Програмі КПРС наголошується, що упродовж побудови комунізму все більше зростає роль моральних засад у житті суспільства, розширюється сфера дії моральних чинників, а комуністична мораль постійно збагачується новими принципами і новим змістом. Розроблений і сформульований у Програмі КПРС т. зв. Моральний кодекс будівника комунізму – один із найбільш дієвих засобів подальшого виховання нової людини в дусі комуністичної моралі, єдина система взаємопов'язаних етичних норм, звичок, переконань, правил поведінки, інструкцій. Усі його принципи загалом і кожний із них зокрема увиразнювали напрями морального виховання засуджених, оскільки саме порушення засад Морального кодексу і спричинило у них виникнення й розвиток таких вад, як: дармоїдство, паразитизм, індивідуалізм, злодійство, брехливість, зневагу до оточення тощо. У параграфі 1.1. ми вже детально проаналізували цей важливий для комуністичного виховання документ.

У контексті нашого дисертаційного дослідження проаналізуємо роль

морального виховання упродовж виправно-трудового впливу на засуджених у радянський період. Великий потенціал взаємозв'язку радянського права і комуністичної моралі в їх органічному взаємозв'язку успішно використовувався у практиці пенітенціаріїв. У партійній пресі постійно увиразнювалася важливість «...вміло пов'язувати правове виховання з вихованням моральності як воістину великі резерви в боротьбі з антисуспільними діями, правопорушеннями, злочинами» [212, с. 7].

У виправно-трудовій педагогіці моральне виховання злочинців розглядалося як обов'язкове підґрунтя виправлення й перевиховання. Як слушно зазначав дослідник М. Рибак, «...комуністична мораль, як і соціалістичне право, регулювали поведінку радянських людей, скеровували її в бажаному для комуністичного суспільства напрямку. Тому вважалось, що норми моралі підкріплюють і посилюють дію норм права на поведінку людей. До прикладу, нормі права «красти заборонено під загрозою покарання» протиставлялася норма моралі «красти заборонено під загрозою громадського осуду». Аби закріпити вказану норму права у свідомості засудженого, одного тільки правового примусу і правового виховання буває недостатньо» [172].

Звісно, норми права спираються на примусову силу держави, а норми моралі – тільки на суспільну думку. Проте у низці випадків моральні директиви і вплив суспільної думки можуть забезпечити набагато ефективніший результат, ніж державний примус (це вже, так би мовити, своєрідний суспільний феномен).

Теоретики і практики радянської пенітенціарної системи вважали морально-психологічний вплив норм моралі особливо важливим для зупинення й викорінення зі свідомості засуджених небезпечних поглядів і звичок та їх заміни суспільно корисними, а також для успішного виконання виправно-трудовими закладами завдань суспільного попередження антиморальної поведінки. Профілактична дія морального засудження, засудження суспільною думкою часто виявлялася набагато сильнішою від

загрози обмежень і позбавлення волі внаслідок кримінального покарання [172].

Водночас закономірне посилення морального чинника упродовж виправлення й перевиховання засуджених, усвідомлення ними моральних норм як регулятора їхньої поведінки в радянський період відбувалися в умовах специфічної діяльності виправно-трудових закладів.

По-перше, вважалося, що норми моралі у ВТК аж ніяк не могли послаблювати роль правових, а вимоги морального виховання – ні порушувати, ні послаблювати дію норм кримінального і виправно-трудового права. При організації морального виховання засуджених важливо було розуміти, що деякі принципи моралі, зафіксовані в нормах виправно-трудового права, мають як моральну, так і правову силу. Багато з них, що були загальними нормами моралі для всіх громадян соціалістичного суспільства, для засуджених ставали правовими. Скажімо, такі норми моралі, як добросовісне ставлення до праці, бездоганна поведінка, бережливе ставлення до суспільного майна, чесність і правдивість, відмова від алкоголю й азартних ігор, дотримання правил соціалістичного співжиття, для засуджених були правовими нормами, порушення яких могло спричинити не тільки дисциплінарні стягнення, а й правові наслідки (перевід із виправно-трудової колонії у в'язницю, відмову в умовно-достроковому звільненні тощо) [136, с. 210].

При визначенні змісту морального виховання засуджених враховували той факт, що панівна в Радянському Союзі комуністична мораль була єдиною для всіх громадян. Утілюючи основні загальнолюдські норми, вироблені народними масами протягом тисячолітньої боротьби із соціальним гнітом, революційну мораль робітничого класу, моральні норми будівників соціалізму й комунізму, комуністична мораль була основою морального виправлення й перевиховання засуджених.

Практикам пенітенціарної педагогіки необхідно було виховувати у засуджених не тільки моральні якості, послаблення яких спричинило скоєння

злочинів, а й відданість ідеалам комунізму, любов до соціалістичної батьківщини, до країн соціалізму, соціалістичний інтернаціоналізм.

Не менш важливо було усунути зі свідомості засуджених колишні негативні погляди, які безпосередньо призвели до скоєння злочину, а також т. зв. релігійні пережитки. Боротьба з релігійним світоглядом проголошувалася обов'язковим завданням тодішнього морального виховання засуджених. Така атеїстична робота широко практикувалась у радянських ВТК. Окреслимо вимоги до її проведення: системність, цілеспрямованість, змістовність та органічне включення до плану роботи начальника загону. Як зазначає З. Рогушина, «...належні результати дало проведення таких заходів, як вечори запитань і відповідей, перегляди художніх та науково-популярних фільмів, лекції, бесіди, диспути, конференції, випуск стінгазет, оформлення «Кутка атеїста» (містив такі розділи, як «Новини науки», «Із історії наукових відкриттів», «З історії боротьби науки та релігії», «Справжня суть православної церкви», «Хто такі сектанти», «Новинки атеїстичної літератури», укомплектовані залежно від підбраного матеріалу). Організовували виставки картин «Художники про релігію», фотодокументів – «Правда про релігію», випускали стінгазету «Голос атеїста». Актуальною темою для обговорення тоді вважалася «Мораль комуністична й мораль релігійна». Дослідниця З. Рогушина рекомендувала під час її розкриття не обмежуватися тільки викриттям реакційної сутності релігійної моралі, а й увиразнювати переваги комуністичної моралі, глибину й гуманізм моральних норм будівника комунізму, специфіку його духовного багатства. Відповідні бесіди і диспути на морально-етичну проблематику давали змогу з'ясувати сутність релігійного та комуністичного розуміння таких категорій, як добро і зло, совість і честь, обов'язок і щастя [166, с. 31].

Узагальнюючи, зазначимо, що досягнення непростих задекларованих у законодавчій та нормативно-правовій базі діяльності радянських ВТК завдань – виправлення та ресоціалізації засуджених – обов'язково передбачало здійснення системного, цілеспрямованого і правильно

організованого морально-виховного впливу на них, тісну взаємодію вихователів та засуджених в умовах ВТК, а також спонукання правопорушників до розвитку системи ставлень до навколишньої дійсності й самих себе відповідно до принципів та норм комуністичної моралі.

2.2. Організація морально-виховного впливу на засуджених за політичні правопорушення

Здійснення морального виховання політичних засуджених, яких радянська система кваліфікувала як «класових ворогів» у колоніях другої половини ХХ ст. – проблема, яка практично не висвітлена в науковій літературі.

Це особлива сторінка в історії українських національно-визвольних змагань ХХ ст. Цей період характеризуємо як політично-репресивний / антигуманний / терористичний / геноцидний щодо українців, які були політично засуджені за те, що не мирилися з репресивним режимом, говорили правду про комуністичний режим, обстоювали право української мови як мови навчання в Україні, виступали проти русифікації за розширення прав українців розвивати рідну мову, культуру тощо. Інакше кажучи, їхній злочин полягав у тому, що вони висловлювали свою любов до України, були її патріотами.

Моральне виховання для таких «класових ворогів» мало особливі мету, завдання, методи, ґрунтувалося на особливих принципах, в основі яких були антигуманність, терор, підкуп, шантаж, «виховання» голодом, карцером, примусовим «лікуванням» у «психушці», етапування, фізичне побиття, додавання терміну ув'язнення, заборона отримувати й читати літературу, заборона побачень, перехоплення листів тощо. Унаслідок здійснення «морального виховання» загублено життя сотень політичних в'язнів, які були моральним обличчям української нації (О. Тихий, В. Стус та ін.), учинено звірства – червоний терор проти людяності як породження ідеї комунізму, експортованої в Україну більшовиками унаслідок якої тисячі українських

патріотів було ув'язнено, етаповано до колоній різного режиму, фізично знищено.

Моральне виховання політичних засуджених у радянських колоніях відбувалося в межах загальної карально-виправної системи, яка почала формуватися після встановлення радянської влади. «Новацією» стало створення «таборів примусової праці», що розпочалося з ухвалення постанови РНК РРФСР від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор», де йшлося про необхідність ізоляції «класових ворогів» у концентраційних таборах. Відтоді радянська влада офіційно запровадила політику масових репресій, спрямовану на боротьбу з контрреволюцією. Відповідно до цього документа, «класових ворогів» почали масово ізолювати у концентраційних таборах, а осіб, яких підозрювали у зв'язках із білогвардійськими організаціями, змовами чи заколотами, фізично знищували, згодом – депортовували [16]; [71]; [17].

Для реалізації завдань постанови РНК РРФСР від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор» створено робітничо-селянські революційні трибунали та Надзвичайну комісію з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ЧК), які отримали необмежені повноваження у виявленні та знищенні ворогів режиму. Насправді цей декрет лише закріпив практики насильства, до яких більшовики вдавалися з перших днів захоплення влади. Керівники революції відкрито закликали до безжального терору та вбивств «зрадників, які виступають проти робітничо-селянської влади». Насильство й терор стали ключовими інструментами утвердження радянської влади в Україні. Цей політичний курс створив підґрунтя для здійснення морального виховання класових ворогів – політичних засуджених у колоніях доби, яку розглядаємо, мета якого полягала у «перевихованні» осіб, позбавлених волі, хоча офіційно політика терору була скасована, на практиці вона продовжувалася й надалі: у 1930-х, 1940-х, 1960-х, а також у 1970–1980-х рр., змінювалися, однак, методи й форми репресій.

Особливістю розвитку пенітенціарної системи в Україні за радянської доби стало те, що органи внутрішніх справ (НКВС) здійснювали над нею беззаперечний контроль. Проект Пенітенціарного кодексу УРСР спирався на новітні досягнення пенітенціарної науки, проте залишався у межах ідеології класової боротьби. Він був прогресивнішим за Виправно-трудоий кодекс УРСР 1925 р., що базувався на аналогічному документі РРФСР 1924 р. Подальший розвиток каральної системи забезпечила постанова ЦВК і РНК СРСР від 6 листопада 1929 р., яка ввела нову міру покарання – позбавлення волі у віддалених виправно-трудоих таборах. До них відправляли засуджених на термін від 3 до 10 років, тоді як особи з меншими строками каралися у виправно-трудоих колоніях. Перший такий табір розпочав роботу у квітні 1929 р., а 7 квітня 1930 р. було прийнято «Положення про виправно-трудоі табори ОДПУ СРСР». Того ж року стартував п'ятирічний план розвитку лісової промисловості північних регіонів СРСР, що супроводжувався створенням УЛАГ, який у 1931 р. перетворили на ГУЛАГ. З 1930-х рр. НКВС повністю перебрав на себе контроль над каральною політикою, навіть попри короткочасну передачу тюрем у підпорядкування НКЮ союзних республік. Основна увага надавалася створенню спеціалізованих установ у віддалених регіонах (Північ, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія), де праця в'язнів використовувалася як найдешевший ресурс. Після смерті Й. Сталіна й оголошення масштабної амністії 27 березня 1953 р. зробили спробу передати виправно-трудоу систему Міністерству юстиції, але вже в січні 1954 р. її знову повернули у відання органів внутрішніх справ [71].

1969 р. уперше в історії СРСР ухвалено кодифікований нормативний акт у сфері виконання покарань – Основи виправно-трудоого законодавства СРСР та союзних республік. Вони включали V розділів та 49 статей, що регулювали порядок виконання покарань, умови звільнення, соціальну допомогу та нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі. На основі цього документа 1970 р. ухвалено Виправно-трудоий кодекс УРСР,

що діяв до 1 січня 2004 р., коли його замінив Кримінально-виконавчий кодекс України. За радянської доби установи виконання покарань зазвичай перебували в підпорядкуванні МВС, зокрема Головного управління з питань виконання покарань. 1989 р. цю структуру реформували в Головне управління виконання покарань МВС України. Із проголошенням незалежності України розпочався новий етап реформування виправної системи. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88, розроблено стратегічний план реформ, спрямованих на гуманізацію умов відбування покарання та гармонізацію української системи з міжнародними стандартами [72].

Цю історичну довідку наведено з тим, щоб схарактеризувати особливості морального виховання політичних засуджених українців у колоніях другої половини ХХ ст.

Джерельною базою стали щоденники ув'язнених, спогадова література жертв червоного терору, публіцистичні твори, художні твори, твори самвидаву, епістолярій тих, хто у 1950–1980-х рр. був кваліфікований як ворог народу та відбував покарання в колоніях СРСР. У нашому історико-педагогічному дослідженні такі джерела доповнюють корпус актуалізованої літератури. Зокрема, щоденники, листи українських дисидентів в'язничного періоду, їхні спогади про перебування в колоніях, відомості чи спогади про них їхніх «колег» по колонії, публіцистичні та художні твори періоду ув'язнення, щоденники, листи тощо пізнішого періоду, оприлюднені як у друкованому вигляді, так і збережені в рукописах (продукції самвидаву) або в усній формі (інтерв'ю Л. Лук'яненка, В. Чорновола, Ю. Шухевича, Н. Строкатої, О. Мешко та ін.), – усі ці матеріали дають змогу виявити інформацію про засудженого в рукописному варіанті або ж зафіксувати її безпосередньо зі слів носія (мемуариста).

Ми використали джерела як писемні (опубліковані, друковані, рукописні чи машинописні), так і усні. З огляду на міждисциплінарний характер нашого дослідження – з опорою на історико-педагогічний,

літературознавчий, історико-літературний – вважаємо доцільним доповнити джерельний корпус публіцистичними та художніми творами «табірної тематики». Це окремий пласт джерельної бази, досі належно не актуалізованої як наукове джерело складної й багатовимірної проблеми освіти, виховання і перевиховання засуджених у колоніях радянської доби.

Насамперед ідеться про публіцистичні та художні твори українських письменників, які пройшли табори ГУЛАГУ, БАМЛАГу, на собі відчули червоний терор та практичний бік комуністичного «морального виховання». У художньо-публіцистичній формі, дотримуючись принципів історичної правди й об'єктивності, автори відобразили не тільки комуністичні репресії в Україні у ХХ ст., показали «голу» правду життя засуджених, представили справжній бік «морального виховання» політичних засуджених, а й в образах осіб, позбавлених волі, показали ідеал високоморальної людини, українського патріота, незламного борця за правду та національні ідеали, сповненої людської гідності, мужності, людини честі, совісті, людяності, великої й невичерпної душевної сили, яка навіть за умов комуністичного терору, цькування, фізичного насилля, шантажу, знущань залишається людиною, не втрачає людської та національної самоповаги, особистісного самовдосконалення (про це свідчать романи «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» І. Багряного, «Сибірські новели» Б. Антоненка-Давидовича, поетичні твори В. Стуса, І. Калинець, З. Красівського, І. Сенік, Є. Сверстюка та ін. [197]; [196], їхні листи [98], публіцистичні твори В. Чорновола [99], «Життєпис» Л. Лук'яненка та його спогади та твори періоду ув'язнення та заслання [100]. В. Мороза [119], спогади Йосифа Сліпого [185], Юрія Шухевича [235]. Ніни Строкатої (Караванської) [244], Миколи Руденка [243], публіцистичні твори, листи, матеріали судових справ, документи про діяльність О. Тихого [130]; [131] та інші художньо-публіцистичні джерела, в основі яких – спогади репресованих українців – жертв червоного терору в другій половині ХХ ст. [16], а також інтерв'ю з політичними засудженими-«вісімдесятниками», які відбували покарання за умов табору особливого режиму ВС-389/36 селища

Кучино Чусовського району Пермської області, листування Є. Сверстюка [101]; [67, с. 268–282]; [133], В. Марченка [106] та ін.

Предметом нашого розгляду є не тільки специфіка здійснення морального виховання політичних засуджених у виправно-трудових колоніях СРСР, так звані Пермські табори, Дубравлаг, Озерлаг, Воркутлаг та ін., а й загалом розвиток політичної пенітенціарної системи, яка фактично розвивалася паралельно з кримінальною. Розглянемо стисло основні етапи історії розвитку політтаборів досліджуваного періоду, що прийшли еволюцію від зародження наприкінці 20-х рр. XX ст. як концентраційних до виправно-трудових особливого режиму з кінця 40-х рр. XX ст.

Дубравне табірне управління (Дубравлаг), створене в поселенні Явас Zubovo-Polyansky район (Мордовська АР) (за різних періодів мало назви «Дубравний табір», «Особливий табір № 3», «Особлаг № 3», «Дубравний ВТТ», а також кодову назву ЖХ-385 [50, с. 118], охоплював низку виправних закладів, відділень і пунктів Дубравного управління виправно-трудових таборів МВС РРФСР, де до 1987 р. утримували політичних в'язнів. Дубравлаг створено 1948 р. на базі Темниківського виправно-трудового табору (існував від 1929 р.), мав статус Особливого табору ГУЛАГу (Особлаг № 3) до 1954 р. Загальна проектна вмістимість становила 20 000 засуджених. Дубравлаг складався із 19 відділень, які були розташовані в радіусі до 36 км від центрального управління. Близько 90 % ув'язнених були засуджені за політичними статтями як особливо небезпечні державні злочинці. Дубравлаг включав табір для військовополонених, ВТТ і спеціальний табір (скринька № 395 – його поштова адреса). Засуджених залучали до праці здебільшого в галузях торфвидобутку, лісозаготівлі, а також сільському господарстві, швейному виробництві. З-поміж в'язнів було чимало осіб з інвалідністю, обмежено працездатних [118].

Політично засудженими Дубравлагу були митрополит Галицький та архієпископ Львівський Йосип Сліпий, педагог, мовознавець, правозахисник, один із засновників Української гельсінської групи Олекса Тихий

(засуджений до 7 років ув'язнення, звільнений 15 лютого 1964 р.), священник Української греко-католицької церкви Роман Чайковський, поет, діяч ОУН, засновник підпільної мережі «ОУН-Північ» у таборах Михайло Сорока (помер у таборі 16 червня 1971 р.; загалом провів у радянських концтаборах 34 роки), полковник УПА, командир військової округи «Буг» (ВО-2) Василь Левкович (провів у таборах 25 років, звільнений 7 грудня 1971 р.), полковник Армії УНР Микола Сіпко, ув'язнений у 1946–1956 рр., перекладач, літературний критик Ростислав Доценко (ув'язнений у 1953–1963 рр., у Мордовських таборах перебував у 1960–1963 рр.), Святослав Караванський – мовознавець, поет, публіцист, автор самвидавної літератури, дружина Нестора Махна Галина Кузьменко, зв'язкова Української повстанської армії, членкиня ОУН Ольга Горошко (псевдо «Троянда»; провела 10 років у неволі, звільнена 15 липня 1956 р.), літературознавець, публіцист, громадський активіст Юрій Бадзьо, єпископ незареєстрованої церкви п'ятидесятників Опанас Бідаш, відбув десятирічне покарання; вийшов на волю 20 січня 1967 р., організатори нелегальної організації «Український національний фронт» з Івано-Франківщини активіст ОУН, письменник Зеновій Красівський, автор написаної у Владимирському централі збірки поезій «Невольницькі плачі» [90], учитель Дмитро Квецько, учитель, поет Ярослав Лесів, капітан міліції Михайло Дяк [118].

Із моменту заснування й до 1954 р. табірний комплекс Дубравлаг функціонував як концтабір, зокрема мав відділення особливого режиму, де утримували політичних в'язнів. У 1960–1980-х рр. до складу системи входили окремі колонії, призначені для засуджених за «політичними» статтями [54]; [50]. У період від 1961 до 1972 р. Дубравлаг залишався єдиним табором у СРСР, де утримували засуджених з усіх радянських республік, звинувачених у зраді Батьківщини, антирадянській агітації та пропаганді, а також участі в антирадянських організаціях. У спеціально відокремлених табірних зонах таких осіб тримали ізольовано від інших категорій ув'язнених як таких, що вчинили «особливо небезпечні державні злочини». Згідно з

даними Прокуратури РРФСР, 1965 р. з-поміж 10 000 засуджених 3816 були класифіковані як особливо небезпечні. У середині 1970-х рр. їхня кількість зменшилася до приблизно 500 осіб, з яких чи не половину становили українці.

У 1960–1980-х рр. більшість засуджених за антирадянську агітацію й пропаганду становили дисиденти, автори та ті, які поширювали самвидав, учасники нелегальних політичних груп, національних рухів, лідери заборонених релігійних громад, а також особи, не пов'язані з організованою опозицією, але які відкрито виявляли свою незгоду з режимом. У першій половині 1960-х рр. у Дубравлазі утримувалися чимало кримінальних злочинців, які повторно були засуджені за антирадянські висловлювання, хоча із часом їхня кількість значно зменшилася. Немало частину політв'язнів, засуджених за зраду Батьківщини, становили українські повстанці та учасники збройного опору радянській владі в Україні та країнах Балтії, арештовані в 1944–1955 рр. Частину таких ув'язнених також становили радянські громадяни, які намагалися втекти за кордон або залишилися за межами СРСР під час поїздок, але згодом повернулися й були репресовані.

У період 1960–1970-х рр. у таборі утримували також осіб, засуджених за військові злочини (поліцаї, колишні співробітники допоміжних підрозділів німецької армії та окупаційної адміністрації, група колишніх співробітників НКВС, які потрапили під репресії після арешту Л. Берії у 1953–1956 рр. Серед в'язнів були й ті, кого звинуватили у справжньому шпигунстві на користь іноземних держав. Для іноземних громадян, засуджених у СРСР, діяла окрема ізольована зона. Після створення у 1972 р. мережі політичних таборів на Уралі (так званих Пермських таборів), значну частину політичних в'язнів було переведено туди. Водночас кілька мордовських зон продовжували функціонувати як «політичні»: до серпня 1976 р. – табір ЖХ-385/17-А у селищі Озерне; до березня 1980 р. – табір особливого режиму ЖХ-385/1 у селищі Сосновка Zubovo-Полянського району; до 1986–1987 рр. – табори суворого режиму ЖХ-385-3/5, який мав єдине в СРСР жіноче

політичне відділення 3/4 у селищі Барашево, у якому перебували Ніна Строката (Караванська), Ірина Стасів-Калинець, Надія Світлична, Ірина Сеник, Дарія Гусяк, Стефанія Шабатура, Катерина Зарицька, Ірина Калинець, Оксана Попович та ін. [244]; [62], а також табір ЖХ-385/19 у селищі Лесной Теньгушовського району. Останніх політичних в'язнів звільнили з мордовських таборів у період перебудови, за часів правління М. Горбачова [54]; [50].

Виправно-трудова колонія в селі Кучино Чусовського району Пермської області (Передуралля) засновано 1946 р. Вона отримала назву «ВТК-36» (згодом поширилася назва «Пермь-36»). На початковому етапі ув'язнені виконували лісозаготівельні роботи, однак з 1954 р. їх почали залучати до інших видів праці, до 1972 р. сюди направляли засуджених працівників радянських правоохоронних органів. Для запобігання втечам в'язнів, оскільки вони добре орієнтувалися у системі охорони місць позбавлення волі, територію ВТК-36 додатково укріпили парканами. Від 1972 р. ВТК-36, а також розташовані поруч у басейні р. Чусова колонії ВС-389/35 і ВС-389/37. почала приймати засуджених за особливо небезпечні державні злочини (політичних в'язнів), яких раніше утримували в колоніях Мордовської АРСР [118].

Відтоді заклад отримав офіційне позначення «Установа ВС-389/36», яке використовували при листуванні з ув'язненими. Саме під цією назвою колонія стала відома як «Пермь-36». Поряд, у басейні р. Чусова, також розташовувалися колонії ВС-389/35 і ВС-389/37 [242]. Засуджених осіб за «особливо небезпечні державні злочини» (статті 56–65 КК УРСР) у пермських таборах утримували окремо. У період 1970–1980-х рр. це були переважно засуджені за «антирадянську агітацію і пропаганду», а також так звані «довгостроковики», які відбували 15–25-річні строки, винесені ще в 1950–1960-х рр. 1972 р. для розміщення політичних в'язнів були спеціально обладнані табірні зони в селищах Всесвятське (табір № 35) і Кучино (табір № 36), куди в липні прибув перший етап в'язнів із мордовських політичних

таборів. За даними матеріалів, уміщених на сайті Віртуального музею «Дисидентський рух в Україні» [50], восени 1974 р. у таборі № 35 перебували близько 100 осіб, у таборі № 36 – приблизно 150. У вересні 1975 р. створено ще один політичний табір – № 37 – у селищі Половинка, де утримували близько 50 в'язнів. Загалом через пермські політичні табори (ППТ) пройшли 995 осіб. 1 березня 1980 р. поблизу кучинського табору відкрили так звану дільницю особливого режиму, куди перевели 32 засуджених із табору особливого режиму № 1 Дубравлагу (селище Сосновка, Мордовська АРСР), один із них помер у дорозі. Ця дільниця була призначена для утримання в надзвичайно суворих умовах в'язнів, яких визнали «особливо небезпечними рецидивістами», тобто осіб, повторно засуджених за «особливо небезпечні державні злочини».

Саме через цю ізольовану особливу дільницю пройшли 57 осіб, семеро з яких, зокрема, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко та Василь Стус, загинули в ув'язненні [144]. Близько 18 % «небезпечних злочинців» звинувачено в участі в націоналістичних рухах, за участь в антирадянських організаціях і зраду Батьківщини, за терористичну діяльність (приблизно 8 %), більшість ув'язнених становили так звані бандерівці, тут відбували покарання «сімдесятники» Валерій Марченко (загинув у колонії), Василь Стус (загинув у колонії), Левко Лук'яненко, Євген Сверстюк, Семен Глузман та ін. 1980 р. у приміщенні колишнього лісопереробного цеху облаштовано ділянку особливого режиму для рецидивістів, яких утримували в закритих камерах. До остаточно закриття 1988 р. в «установі ВС-389/36» утримувалися «особливо небезпечні» для радянського режиму злочинці, тому й методи комуністичного морального виховання, як побачимо далі, були теж особливі, де важка фізична праця – не єдиний засіб перевиховання засуджених [50].

Як політичні табори, в другій половині 1950-х рр. функціонували в КОМІ АРСР Воркутлаг, в Іркутську – Тайшетський табір (Озерлаг), де відбував покарання архієпископ УГКЦ Йосип Сліпий, поетеса, дисидент, член Української Гельсінської групи Ірина Сенік, командир ВО

«Тютюнник», командир Східної ВО (З'єднаних груп «44») Федір Воробець (псевдо «Верещака»), який помер у таборі у вересні 1959 р., письменник Яків Майстренко, а також жіноча зона в селищі Суслово Кемеровської області (ліквідовані до початку 1961 р.). В Озерлаз одночасно перебували до 40 000 засуджених, які працювали не тільки на тайгових лісозаготівлях, деревопереробці, виробництві й постачанні пиломатеріалів, шпал та збірних дерев'яних будинків, а й на будівництві дільниці Байкало-Амурської магістралі Братськ – Тайшет і далі до Усть-Кута [57].

Отже, на підставі вищезазначеного стверджуємо: у СРСР за досліджуваного періоду значну кількість «особливо небезпечних злочинців» становили українські політичні в'язні, які відбували покарання в концентраційних таборах / колоніях особливого режиму Дубравлагу, Озерлагу, пермських таборах та ін. Вони ілюструють не тільки масштаби червоного терору, який здійснювала Москва в Україні засобами каральних органів, а й репрезентують історію політичної пенітенціарної системи, жертвами якої стали десятки тисяч українців, злочин яких полягав у «любові до України», статті за яку не було в тогочасному КК, тому любов до України була кваліфікована як «антирадянська діяльність», «зрада Батьківщині» та под. Українські політв'язні – люди з великої літери, як стверджує Л. Лук'яненко [100, с. 131]. Як покажемо далі, ці засуджені, а деякі з них були політичними рецидивістами, як-от Сергій Бабич, Юрій Шухевич, Зеновій Красівський (за словами Л. Лук'яненка, «один із кращих синів сучасної України» ([100, с. 24], Іван Сокульський [127], В. Чорновіл [99], Оксана Мешко, Ірина Сеник, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Марченко, Святослав Караванський, О. Тихий та ін., – це особи високого рівня моральності (тобто всього, що включає в себе це поняття, чесності, жертвності заради рідного народу, честі гідності, самоповаги тощо. Програмний вірш В. Стуса «Як добре те, що смерті не боюсь я...», написаний на восьмий день його першого арешту 20 січня 1972 р. (увійшов до створеної в камері попереднього ув'язнення Київського республіканського КДБ збірки «Час творчості /

Dichtenszeit»), – це своєрідна моральна концепція, громадянське гасло, духовні заповіді, моральний кодекс усіх політичних в'язнів. Автор глибоко осмислює власну долю, демонструє незламність духу, вірність ідеалам свободи та гуманізму, турботу про долю рідного народу і віру в його єдність. У ній звучить рішуче прийняття неминучого і подолання страху смерті як прояв найвищої внутрішньої свободи. За умов постійної загрози смерті українські політв'язні формували внутрішній імунітет проти страху, і символом цієї стійкості стала філософська декларація Стуса: «Як добре те, що смерті не боюсь я...». Ці поетичні рядки, написані В. Стусом, символізують духовні висоти, моральну велич, відданість своєму призначенню, сприймалися побратимами по ув'язненню як моральна мантра, що допомагала долати людський страх за умов перебування у камері смертників, дошкульного фізичного болю, цькування, знущань, «виховання» голодом, карцером, непосильною працею, примусовим лікуванням під час голодувань, у радянських психушках чи відмовою в наданні необхідної медичної допомоги тощо.

На основі вивчення численних праць українських дисидентів [16; 17; 50; 54; 62; 67; 98; 99; 100; 127] можемо схарактеризувати типовий портрет політичного в'язня радянської доби. Українські в'язні, чимало з яких були політичними рецидивістами, засуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду», – це, за слушними визначеннями В. Мороза, Л. Лук'яненка, В. Чорновола, С. Караванського, В. Овсієнка, О. Тихого, В. Стуса та інших авторів спогадів, «інакомислячі», «просто мислячі» люди, люди із «самостійницькою свідомістю», які не змирилися з роллю коня у взаєминах росіянина і українця («вершника і коня», де «вершник» – росіянин, «кінь» – українець), люди високих моральних принципів, лицарі національно-визвольного руху, чий «духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів», ці політично засуджені скористалися правами, які проголошені в радянській конституції, підняли голос проти порушень конституційних прав, «проти ганебного засилля КДБ», це засуджені, які

відмовляються «засвоювати рабську мудрість з подвійним дном», що «велить слова конституції «право на вихід України з Союзу РСР» читати «мовчи, поки живий». Тому радянська виправна система ставить завдання – виховати людину, яка «опустилась до рівня споживача харчів», «гвинтиків» системи, «головне зусилля спрямоване на те, щоб вбити людське в людині – тільки тоді вона стає тістом, з якого можна ліпити що завгодно», людина без «Я», яка «стає автоматом, який все виконає, але нічого не породить», яка являє собою «духовний імпотент, угноєння для прогресу, але не мотор його», людину-безбожника, людину-донощика.

Проте у виправно-трудових колоніях Дубравлагу, Воркутлагу, Озерлагу, пермських таборах кримінальна система зіткнулася з проблемою, яку неможливо було розв'язати бюрократичними засобами, – це духовний світ засудженого, «смертельний для деспотичної цвілі», який залишається з ним навіть за умов фізичних знущань, «виховання» голодом, карцером, ШІЗО, відбирання літератури, заборони займатися мистецтвом, творчістю, спалення всіх книг, «крім офіційного талмуду», тощо.

У книзі «Репортаж із заповідника імені Берії» В. Мороз із цього приводу зазначає: «Капітан КДБ Казаков, присланий з Івано-Франківська у Мордовію перевірити, наскільки я «перевоспитався» (тобто деградував як особистість), чистосердечно відкрився мені: «Ми, на жаль, не можемо заглянути, що у вас в голові. От коли б можна було це зробити і викинути (!!!) все, що заважає вам бути нормальною радянською людиною, не потрібно було б стільки розмовляти» [119, с. 19].

На основі вивчення актуалізованих джерел – численних спогадів політичних засуджених виокремлено найбільш поширені засоби морального «виховання» (насправді тиску) політичних засуджених у виправно-трудових колоніях досліджуваного періоду (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1. Найбільш поширені засоби морального «виховання» політичних засуджених у виправно-трудових колоніях досліджуваного періоду

Політично засудженим ставили за взірць осіб, які виправилися, це ті, «які отримують посилки й наркотики від кагебістів», збірний гурт яких можна побачити на сцені під час святкових концертів напередодні радянських свят 1 травня та 7 листопада, це, за оцінкою В. Мороза, «рідкісна колекція фізіономій, поораних всіма можливими пороками, букет злочинців всіх мастей, що ніби спеціально зійшли з сторінок підручника криміналістики», з-поміж «взірцево перевихованих» - усі злочинці воєнного часу, на совісті яких «тисячі і тисячі єврейських дітей», також «представники всіх статевих збочень, наркомани, які вводять собі у вени навіть котячу кров, коли нема під рукою чогось іншого». Ці «перевиховані» злочинці носять нашивки на рукаві, на які написано СВП (Секция внутреннего порядка – Секція внутрішнього порядку), по-іншому «допоміжна поліція»). Політичні засуджені цю аббревіатуру розшифровують як Союз военных преступников

(Союз воєнних злочинців) [119, с. 37]. В. Мороз у «Репортажі із заповідника імені Берії» наводить приклад осетина Федора Бязрова, який був злодієм, далі, ставши єговістом, перестав красти. Отже, відбулося виправлення, моральне очищення в'язня, який вважав себе морально очищеним. Однак «виховники» не були задоволені таким результатом. Ф. Бязров урешті спитав: «Чого ви від мене хочете? Я вже не краду і нічого злого не роблю. А в бога вірити нікому не заборонено». Засуджений у відповідь почув: «Краще б ти крав». Багатьом політв'язням говорили, вказуючи на кримінальних злочинців: «Вони злодії, але вони – наші люди». А ви – вороги». Таким чином злочинців, бандитів захищають кагебісти, відповідно «морально розкладена людина – це стихія, в якій вони почувають себе, як риба в воді» [119, с. 37].

Бандит – своя людина. І кагебіст знає, як з ним говорити, «це – готовий донощик за порцію наркотиків», у ньому, на відміну від політично засуджених, не потрібно «вбивати таку незрозумілу, але могутню силу, як гідність» [119, с. 37–38]. Таких звироднілих із погляду загальнолюдської моралі у виправно-трудових колоніях радянської доби КГБ використовувало не тільки для підслуховування, доносів, а й для залякування, цькування, фізичної та моральної наруги над політичними в'язнями. Засуджений «Лашук був відомий як агент КГБ», про це знав увесь тайшетський табір № 11, 1958 р. засуджені відібрали з рук Лашука написаний ним донос. У квітні 1964 р. у мордовському таборі № 7 Лашук здійснив злочин – поранив ножом засудженого «у справі юристів» лів'янина Степана Віруна (С. Вірун заарештований 21 січня 1961 р. разом із Іваном Кандибою, Василем Луцьківим, Олександром Лібовичем, Левком Лук'яненком). Коли С. Вірун після повернення з лікарні про це говорив із капітаном Крутем, той безцеремонно відповів: «І голову знесуть, якщо не порозумнішаєш» [210].

Окрім фізичного насилля, залякування, доносів кримінальних елементів та нацистських злочинців, методами морального «виховання» політичних засуджених стали обов'язкова надмірна непосильна праця та

виховання голодом. Щодо обов'язкової праці для політичних в'язнів, то вона була порушенням Конвенції ООН про заборону примусової праці. Зрештою, самі працівники колоній визнавали, що «праця розглядається ними як метод тиску» (поширеною була теза: «Нам не потрібна твоя праця, нам потрібно, щоб ти виправився»), поширеною була праця на шкідливих підприємствах [99, с. 127]., яка підривала здоров'я засуджених. Цей «виховний» алгоритм працював так: засудженого, якого потрібно було відправити до карцеру (скажімо, за голодування, акції протесту проти зловживань керівництва колонії, на підтримку політв'язнів, яких безпідставно цькують, побили, чинять тиск, позбавляють побачень, не лікують, не дають листів, книг тощо), переводили на важку роботу, де виконати норму було неможливо. З огляду на це його карали за невиконання норми. Відповідно права в'язнів розглядали «як привілеї, яких можна позбавити». Так, Л. Лук'яненко та Михайла Гориня у 1967 р. позбавили побачення з родиною [119, с. 39], хоча, згідно з КК, це було їхнє право – одне побачення на рік (аж ніяк не привілей якого можна позбавити).

Безпрецедентною стала система виховання голодом [99, с. 96], [119, с. 39]; [98, с. 122], відпрацьована каральною радянською системою десятиріччями. Українським політичним в'язням дозволялося лише два продуктові пакунки на рік (за умови «хорошої поведінки» після відбуття половини терміну). Водночас організація ФАО при ЮНЕСКО визначає мінімальну денну норму калорій для людини – 2700, а межа голодування – 2400 калорій. Нижче цього рівня організм починає деградувати (як фізично, так і розумово) [99, с. 96], [119, с. 39]. Деякі політичні в'язні залишили спогади про антигуманний засіб «перевоспитання» у колоніях – «виховання голодом». Так, наприклад, В. Мороз зазначав, що в карцері, де він перебувавав, навіть «підвищена» норма становить лише 2090 калорій, проте буває й гірше: є знижена норма – усього 1324 калорії. Отже, упродовж десятиліть чинили щодо засуджених злочин. Автор книги «Репортаж із заповідника імені Берії» пише із цього приводу, що варто пам'ятати, що в

Нюрнберзі судили не тільки за масові вбивства, а й за вбивства через голод. І порушує запитання: чи зверне український Червоний Хрест увагу на ці злочини в Мордовії, як це робить щодо Африки? Таке низькокалорійне харчування робило половину в'язнів хворими [119, с. 39].

Наступним (не менш дієвим) засобом морального виховання ставала «табірна медицина» [119, с. 40]; [99, с. 86; с. 89]; [98; с. 25]; [196]; [105] та ін. Ідеться не тільки про професійний рівень персоналу. Щоб бути фельдшером чи лікарем, не обов'язково мати медичну освіту. Так, у ВТК № 7 мордовських таборів фельдшером працював колишній німецький поліцай Малихін, винний у численних смертях. Медичної освіти він не мав, але служив КДБ. «Лікував» також естонець Браун, який раніше працював водієм швидкої допомоги [119, с. 40].

Досі до кінця не проаналізовано та не пролито світло на факт смерті В. Стуса 4 вересня 1985 р. у таборі ВС-389/36-1 (Кучино, Пермські табори). Табірна адміністрація знищила збірку В. Стуса «Птах душі», що містила близько 300 його поезій. У відповідь на жорстоке ставлення до політичних в'язнів В. Стус неодноразово оголошував голодування. За спробу передати на волю зошит із віршами у січні 1983 р. політв'язня кинули на рік до одиночної камери. Покарання карцером та виховання «табірною медициною» – поширені засоби «перевиховання» В. Стуса, а також Л. Лук'яненка, коли його свідомо підселяли до в'язнів з відкритою формою туберкульозу, інфекційного захворювання жовтяниці [98, с. 122], 28 серпня 1985 р. його вкотре покарали карцером за те, що, читаючи книгу, сперся ліктем на нари. Хоча така поведінка не суперечила табірним правилам, офіційною причиною стала, імовірно, вигадана провина. На знак протесту він оголосив безстрокове сухе голодування («до кінця») [127], [100, с. 74; с. 86; с. 89]. У ніч проти 4 вересня політичний рецидивіст В. Стус помер (імовірно, через переохолодження, офіційна версія – раптова зупинка серця). Український дисидент, побратим по ув'язненню припускає, що причиною смерті поета

могла стати травма, завдана карцерними нарами, що цілком могло бути результатом умисних дій з боку наглядачів [127].

Жертвою репресивної каральної системи став Валерій Марченко, політичний рецидивіст, якого 21 жовтня 1983 року, незважаючи на дуже поганий стан здоров'я, заарештували. Судовий розгляд справи відбувся 13–14 березня 1984 р. у Київському міському суді під головуванням заступника голови суду Григорія Івановича Зубця, який виніс суворий вирок хворому В. Марченку як особливо небезпечному рецидивістові – 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання. Для засудженого вирок – тюрма суворого режиму в Передураллі – фактично був смертним. Політичний в'язень, хворий на хронічний нефрит та гіпертонію, під час судового засідання прямо заявив: «Можна було дати і менше, я стільки не проживу» [106].

Через 33 роки, 6 жовтня 2017 р., той, хто ухвалив страшний вирок українському дисидентові, Григорій Іванович Зубець, був нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня Указом Президента України Петра Порошенка [50]. Під час судового процесу В. Марченко своєї провини не визнав. У своєму останньому слові він наголосив, що вірить у Бога й у людське добро, завжди прагнув чинити благо та заявив, що держава неодноразово порушувала права своїх громадян, і він продовжуватиме протестувати проти цього до кінця життя. 2 квітня 1984 р. українського дисидента етапували, далі були 55 виснажливих діб у пересильних тюрмах, перевезення в «столипінських» вагонах. Попри висновок Медичного управління МВС СРСР, у якому йшлося про необхідність звільнення В. Марченка через невиліковну хворобу, його все ж доправили до пермських таборів. Під тиском міжнародної громадськості його перевели до тюремної лікарні в місті Перм, а згодом – до лєнінградської лікарні, де стан різко погіршився: відмовили нирки і 5 жовтня 1984 р. він помер. Смерть В. Марченка викликала хвилю голодувань українських політичних в'язнів, а також знайшла відгомін у світі: із заявами виступили президент США

Рональд Рейган та Державний департамент США. Попри такий міжнародний резонанс, тіло Валерія з великими труднощами його мати змогла повернути в Україну. Після посмертної реабілітації 1991 р. на могилі встановлено пам'ятник з викарбуваними словами Р. Рейгана: «Його життя назавжди лишиться прикладом для всіх тих, кого глибоко хвилюють права українського народу» [50].

Правила КК передбачали, що навіть у карцері в'язні мали право на медичну допомогу. Утім медперсонал ВТК відкрито заявляв: «Спочатку ми чекісти, а потім уже медики» [99, с. 28, с. 122].

Табірна медицина мала багато «методів» морального виховання, зокрема, примусове психіатричне лікування. Ця методика знищення психічного, фізичного, морального, соціального здоров'я політичних в'язнів була особливо згубною, про що засвідчують спогади Л. Лук'яненка [99, с. 25], О. Мешко [114]; [184], В. Чорновола [99], Н. Строкатої (Караванської) [244]; [127]; [61].

Отже, за досліджуваного періоду в Україні склалася неофіційна система морального виховання політичних засуджених, людей, які були кваліфіковані як особливо небезпечні злочинці. Здійснення морального виховання політичних засуджених, яких радянська система кваліфікувала як «класових ворогів» у колоніях другої половини ХХ ст. – проблема, яка практично не висвітлена в науковій літературі. Це особлива сторінка в історії українських національно-визвольних змагань ХХ ст. Цей період характеризуємо як політично-репресивний / антигуманний / терористичний / геноцидний щодо українців, які були політично засуджені за те, що не мирилися з репресивним режимом, говорили правду про комуністичний режим, обстоювали право української мови як мови навчання в Україні, виступали проти русифікації за розширення прав українців розвивати рідну мову, культуру тощо. Інакше кажучи, їхній злочин полягав у тому, що вони виявляли свою любов до України, були її патріотами. Моральне виховання для таких «класових ворогів» мало особливі мету, завдання, методи,

ґрунтувалося на особливих принципах, в основі яких були антигуманність, терор, підкуп, шантаж, «виховання» голодом, карцером, примусовим «лікуванням» у «психушці», етапування, фізичне побиття, додавання терміну ув'язнення, заборона отримувати й читати літературу, заборона побачень, перехоплення листів тощо.

2.3. Прикладні аспекти реалізації завдань морального виховання засуджених у виправних колоніях України початку ХХІ ст.

Проголошення незалежної України започаткувало зміни в діяльності вітчизняних виправно-трудова колоній. Реформи стосувалися: а) видів покарань (у 1992 р. було скасовано такі з них, як заслання й вислання); б) збільшення кількості статей Кримінального кодексу, за які призначається покарання у колонії-поселенні; а також в) поліпшення умов відбування покарань (згідно з ухваленими Законом про попереднє ув'язнення від 30 червня 1993 р. та Законом «Про внесення змін у законодавчі акти України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання» від 27 серпня 1994 р. введено відтермінування покарання для вагітних жінок; передбачено відпустки для жінок із дітьми; дозволено телефонні розмови; платні медичні консультації; грошові витрати деяким засудженим, отримані за переказами тощо).

На початку ХХІ ст. у 2001 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс України. У ньому відстежуємо відсутність покарання у вигляді смертної кари; а також увиразнення основних принципів демократії та гуманізму, визнання людини найвищою цінністю; уведення нових видів покарань, а саме громадських робіт, арешту, обмеження волі (останні два покарання – як альтернатива звичайному позбавленню волі); значне зменшення кількості статей, за які призначають конфіскацію майна. Через три роки, 1 січня 2004 р., було прийнято Кримінально-виконавчий кодекс України. До цього часу діяльність вітчизняних виправних установ регулювалася Виправно-трудова кодексом Української РСР 1971 р. Саме у

цьому документі зафіксовано зміну традиційної назви «виправно-трудова колонія» на «виправна колонія».

Із набуттям Україною незалежності суттєво змінилися й підходи до організації виховної роботи серед засуджених у виправних колоніях. Звісно, це передовсім пов'язано із соціальними реформами, пріоритетами розвитку суверенної держави та пошуком моделі побудови суспільних взаємин на засадах демократії й гуманізму. Згідно з ними, кожна людина як найвища цінність заслуговує гуманного ставлення до себе. Тому виховну роботу у вітчизняних виправних колоніях було переорієнтовано на визнання пріоритетності загальних прав і свобод кожного громадянина та реалізацію індивідуально-особистісного підходу до засуджених. Власне ці аспекти й зафіксовані у нормативно-правовій базі діяльності установ виконання покарань. Вихідним положенням відповідних численних трансформацій стала зміна у виправно-трудовавому законодавстві використовуваного у радянський період терміна «політико-виховна робота» у грудні 1992 р. на «виховну роботу», що засвідчує орієнтацію педагогічних зусиль на потреби демократичного українського суспільства усупереч комуністичній радянській ідеології, зосередження основної уваги на особистості.

Наголосимо, що у ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України серед основних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених виокремлено: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Як бачимо, кількість таких засобів суттєво зросла. Пригадаємо, що у попередньому Виправно-трудовавому кодексі Української РСР їх налічувалося менше: режим, суспільно корисна праця, політико-виховна робота та навчання. І, що важливо в контексті нашого дослідження, термін «політико-виховна робота» змінено на «соціально-виховну». Зазначимо, що у наказах та постановах Міністерства юстиції України при застосуванні правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ 2001–2002 рр. ішлося

окремо про виховну та соціальну роботу. У додатках наводимо типові розпорядки дня засуджених у виправних колоніях 2001 і 2004 рр. (див. Додаток Ж). Відстежуємо не тільки об'єднання виховної та соціальної роботи у соціально-виховну, а й відповідне зменшення обсягу останньої з 2 годин до 1 у розпорядку дня засудженого.

Як відомо, головним завданням виправних колоній, прерогативою їх соціально-виховної діяльності є не тільки створення належних умов перебування для осіб, які скоїли злочин, а й підготовка їх до успішної інтеграції в соціум. Адже завдяки ефективно налагодженій соціально-виховній роботі засуджені отримують змогу переглянути й переосмислити свої життєві орієнтири, систему цінностей, ставлення до навколишньої дійсності.

У ст. 123 Кримінально-виконавчого кодексу України наводиться таке визначення *соціально-виховної роботи*: «...цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення й ресоціалізації засуджених. Вона спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів» [94].

Зазначмо, що соціально-виховна робота у виправних закладах як цілісна система реалізується в певних напрямках. У ст. 124 Кримінально-виконавчого кодексу України серед останніх виокремлено виховання *моральне, релігійне, правове, трудове, естетичне, фізичне, валео-екологічне* тощо. Коротко схарактеризуємо кожен із перелічених різновидів.

Основою серед названих виховних напрямів вважаємо *моральне виховання*, тобто систему різноманітних засобів впливу, яка спонукає засуджених до переосмислення власних поглядів, учинків, особистих цінностей. Але спочатку правопорушники мають обов'язково визнати свої негативні моральні якості, відчути бажання їх усунути та надалі

дотримуватися у своїй життєдіяльності етичних переконань, поглядів і звичок, згідно із загальнолюдськими гуманістичними цінностями, ідеалами добра, правди, справедливості, совісті, людської честі.

Тісно переплітається з означеним напрямом *релігійне виховання*, під яким розуміємо опанування засудженими основ християнської моралі, розуміння її основоположних принципів, формування потреби керуватись у своєму житті її засадничими ідеями та цінностями (а це милосердя, співпереживання, добропорядність, увічливе ставлення до інших тощо). У виправних закладах реалізується програма «Духовне відродження» (2016) [151], мета якої – формувати в засуджених зрілу морально-етичну свідомість, каяття в скоєному злочині, що передбачає підвищення значення духовних традицій і християнської культури в моральному вихованні, розвиток корисної ініціативи та творчих здібностей, запобігання морально-психологічній деформації, пов'язаній із позбавленням волі. Вона передбачена для різних категорій засуджених (тих, які відбувають покарання в приміщеннях камерного типу колоній максимального рівня безпеки та дільницях посиленого контролю виправних колоній, з обмеженнями, визначеними встановленим порядком виконання і відбування покарання). Різноманітні також форми участі засуджених у програмі «Духовне відродження» – масові, групові та індивідуальні. Заходи з реалізації передбачають місце проведення: приміщення та кімнати виховної роботи гуртожитків відділень соціально-психологічної служби, клуб, бібліотека, молитовна кімната та культові споруди (церква, каплиця). У вільний від роботи і навчання час та згідно з розпорядком дня засуджені відвідують богослужіння та інші релігійні заходи, які проводять священнослужителі, беруть участь у заходах пізнавальної спрямованості, навчаються в школі духовної просвіти, переглядають кіно-, відеофільми, телевізійні передачі, прослуховують радіопередачі релігійного характеру, знайомляться з релігійною пресою (передбачено організацію передплати на відповідні періодичні видання), відвідують бібліотеку для читання духовної літератури,

долучаються до добровільного упорядкування культових приміщень, прилеглих до них територій, реалізують себе в художньо-прикладній і літературній творчості. Через участь у богослужіннях, здійсненні релігійних обрядів, сповідь, лекції, бесіди духовно-просвітницького змісту, перегляд кіно- та відеофільмів, телепередачі, прослуховування радіопередач на релігійну тематику тощо в засуджених формується зріла морально-етична свідомість і досягається кінцевого результату – духовного збагачення, усвідомлення норм християнської моралі, каяття у вчиненому злочині.

Найбільше різнопланових заходів такого плану за тісної співпраці з керівництвом колоній відбувається під час Новорічно-Різдвяних та Великодніх свят, що мають на меті влаштування корисного й змістовного дозвілля засуджених, задоволення їхніх потреб у духовному розвитку, моральному самовдосконаленні, а також підвищення значення духовних традицій і української звичаєвої культури, формування потреби в здоровому способі життя (моральне, духовне, соціальне, фізичне здоров'я). До засуджених у колоніях приходять священники, представники релігійних організацій, тут святково облаштовують приміщення, устанавлюють ялинки, прикрашають їх іграшками та гірляндами, проводять святкові богослужіння, організовують різдвяні вертепи, виставки та конкурси новорічних малюнків, влаштовують перегляд тематичних телепередач і фільмів, фізкультурно-оздоровчі заходи (змагання з шахів та шашок, турніри з настільного тенісу тощо). Так, 21 квітня 2017 р., у п'ятницю Світлої седмиці, голова єпархіального відділу у справах сім'ї прот. Михайл Коник із пастирським візитом відвідав Виправну колонію № 40 м. Дрогобич, де з керівництвом закладу обговорив питання щодо духовного розвитку засуджених. У храмі на честь 40-ка Севастійських мучеників, що діє при виправній колонії, священник звершив Пасхальний молебень і прочитав молитву на роздроблення Артосу [38].

Під час Новорічних та Різдвяних свят 2021 р. у культурно-масових заходах узяли участь майже 27 000 засуджених. До привітань, проведення

різноманітних святкових заходів у колоніях долучилися 333 представники громадських і релігійних організацій. Окрім того, на суму близько 324 тисяч гривень засуджені отримали гуманітарну допомогу від релігійних, громадських, благодійних організацій [126].

Традиційно в установи виконання покарань представники Всеукраїнської скаутської організації «Пласт» передають Вифлеємський вогонь. У такий спосіб пенітенціарні заклади України долучаються до міжнародної щорічної скаутської благодійницької акції «Вифлеємський Вогонь Миру», започаткованої 1986 р., значення якої – поширення символічного вогню, запаленого на місці народження Ісуса Христа, для підтримки людей, які святкують Різдво Христове поза межами рідної оселі. Символіка цієї акції має велике морально-духовне значення: вогник – символ світла, тепла, миру, злагоди, жертвовності, душевного спокою, любові до людей, усього світу, символ дому [156].

Поширеною є практика співпраці працівників пенітенціарних закладів, релігійних та громадських активістів у галузі морального виховання засуджених. Ідеться про тісні контакти з капеланами, які забезпечують і засудженим, і працівникам пенітенціарної системи належну моральну підтримку, надають допомогу. Прикладом може слугувати діяльність громадського формування «Капеланський патруль». Варто зазначити, що українська пенітенціарна система досі не мала сталої практики залучення капеланів до роботи з персоналом та засудженими. Водночас у багатьох країнах світу така діяльність є усталеною нормою, для України впровадження аналогічного підходу до морального виховання засуджених лише починається, і це вже дає позитивні результати. Ключова місія капелана – не релігійна проповідь, а надання душпастирської підтримки та психологічної допомоги. Ідеться про підтримку емоційної рівноваги, духовну опору, зміцнення внутрішнього ресурсу людини. Ще 2018 р. запущено капеланський патруль для працівників правоохоронних органів м. Маріуполь [74]. Невдовзі пілотний проєкт з підготовки засуджених до

звільнення за умов COVID-19 стартував у Житомирській ВК (№ 4) [148] та інших колоніях. У межах цієї ініціативи впроваджено нову модель морально-психологічного супроводу співробітників, організовано взаємодію між капеланами та персоналом колоній, а також проведення спеціальних заходів як під час служби, так і в позаробочий час. Важливо зазначити, що працівники установ виконання покарань майже щодня мають справу з критичними ситуаціями за участі осіб, які скоїли злочини. Їм доводиться протистояти проявам асоціальної та протиправної поведінки, а також витримувати негативний вплив специфічних умов служби, що позначається на їхньому психічному стані та загальному здоров'ї. Тривалий контакт із засудженими, які мають кримінальне мислення, несе в собі загрозу морального зараження. Така робота потребує значної стійкості – і витримують її не всі: трапляються випадки суїциду, відхилення у поведінці, розвиток деструктивних особистісних змін. Ці явища є наслідками професійної деформації, однак це у жодному разі не зменшує високого рівня особистої, соціальної та правової відповідальності, яка покладена на таких фахівців.

Розуміння того, що результати від такої співпраці не з'являться миттєво, є дуже важливим. Робота з емоційним і психологічним станом працівників вимагає тривалого часу. Водночас повне ігнорування проблеми є неприпустимим. Адже мова йде не лише про умови праці окремих людей у закритих установах, а й про загальний рівень безпеки суспільства. Співробітники установ виконання покарань мають сім'ї, друзів, колег – і проблеми, які виникають у професійному середовищі, здатні відлунювати і в особистому житті. Якщо існує можливість зменшити ризики професійного вигорання, конфліктів, психологічних розладів або навіть самогубств – цю можливість необхідно використати [148].

8 липня 2021 р. у м. Маріуполь відбувся другий випуск капеланів, які проходили навчання за програмою «Капеланство для правоохоронців» у межах спільного проєкту громадського формування «Капеланський патруль»

та правоохоронних структур під назвою «Капеланська академія». На захід були запрошені представники Департаменту з питань виконання кримінальних покарань, Управління патрульної поліції м. Маріуполь (Донецька область), Департаменту захисту інтересів суспільства і держави Національної поліції України, Служби судової охорони, а також інші партнери та запрошені гості. Після завершення навчального курсу та отримання відповідних сертифікатів, капелани приступлять до практичної роботи з працівниками правоохоронних органів, зокрема і з персоналом слідчих ізоляторів та установ виконання покарань у структурі ДКВС України. Основні завдання капеланів полягають у наданні морально-психологічної підтримки та духовної опіки співробітникам, запобіганні особистісним і міжособистісним конфліктам, проявам професійної деформації, емоційного вигорання та іншим деструктивним тенденціям у поведінці персоналу. Вони також допомагатимуть працівникам у процесі самопізнання, адаптації до специфіки професійного середовища, формуванні ціннісних орієнтирів, подоланні криз, зміцненні емоційної стабільності, а також у досягненні особистісного зростання як на службі, так і в побутовому житті [53]. У довгостроковій перспективі така модель взаємодії має поширитися на всі установи Державної кримінально-виконавчої служби України: слідчі ізолятори, виправні колонії, тюрми, а також міжрегіональні управління й сам Департамент з питань виконання кримінальних покарань. Це, безумовно, сприятиме підвищенню ефективності роботи персоналу та загальному процесу ресоціалізації засуджених.

Повсякденне життя засуджених впливає на стан їхньої моральності та розвитку духовності. У рамках реформування пенітенціарної системи в Державній установі «Дрогобицька виправна колонія (№ 40)» станом на 2018 р. завершено облаштування спеціального сектору для утримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, окреслено перспективи реконструкції для них окремого приміщення. Зазначений сектор відповідає міжнародним стандартам: тут облаштовано камери, розраховані на

проживання максимум 12 осіб, прогулянкові дворики, сучасні санітарно-гігієнічні вузли та душові, окрім того, у колонії завершено ремонт приміщення під арештний дім, де утримуватимуться особи, засуджені за нетяжкі злочини. Для кожного передбачено окремий холодильник, з огляду на можливість прийому відвідувачів. Передбачене й окреме приміщення для персоналу, який обслуговуватиме цей сектор.

Отже, як узагальнення викладеного вище можна ствердити, що у колонії створено умови для якнайповнішої реалізації духовних потреб засуджених (у колонії перебувало близько 500 осіб). За потреби до засуджених приходить капелан для надання моральної та духовної підтримки [78].

Започатковані за досліджуваного періоду (2017) реформування пенітенціарної системи в контексті впровадження інноваційних форм і методів морального виховання засуджених активно розвиваються за умов сьогодення, що засвідчує дієвість та ефективність діяльності, спрямованої на виправлення та ресоціалізацію засуджених. Наведемо окремі приклади.

Так, 2020 р. була започаткована міжнародна програма *«Шлях ув'язненого»* (через неї пройшли майже 500 000 ув'язнених у 40 країнах світу). Успішно функціонувала вона і в пенітенціарних закладах України та охоплювала різні аспекти реінтеграції засуджених у суспільство, включно з налагодженням стосунків із сім'ями, примирення з потерпілими та участь у житті релігійних громад [75]. Наприклад, 4 серпня 2023 р. Християнська місія «Духовна та благодійна опіка в місцях позбавлення волі» у співпраці з Благодійним фондом «Підтримка для України» розпочала впровадження нових програм, спрямованих на духовну підтримку та ресоціалізацію осіб, які відбувають покарання. Зокрема, ідеться про програми *«Слухати, щоб вірити»* та *«Шлях ув'язненого»*. Програма *«Слухати, щоб вірити»*, зокрема, реалізується у форматі інтерактивного тренінгу, в межах якого учасники переглядають фільм, а потім у груповій дискусії аналізують ситуації, наближені до реального життя. Такий формат дає змогу поглибити розуміння

моральних і життєвих цінностей, позбутися емоційної упередженості, сформувати спільні орієнтири, розвинути навички комунікації, аргументації, емпатії та самовираження.

Програма «*Шлях ув'язненого*», створена Міжнародною асоціацією тюремного служіння, є інтерактивною освітньою ініціативою, що базується на заняттях у малих групах під керівництвом волонтерів, сприяє глибокому внутрішньому переосмисленню, що позитивно впливає на поведінку ув'язнених: підвищується дисципліна, знижується рівень агресії, зростає відкритість до співпраці. Вона також допомагає формувати довготривалі взаємини між засудженими та їхніми наставниками, що надалі полегшує інтеграцію в релігійну громаду та суспільство. Директор тюремної місії в Україні В. Когут представив ці програми на презентації для представників ДКВС України та установ виконання покарань. Надалі планується інформування про результати впровадження програм в установах системи [167]. Завдяки активній участі християнських спільнот, програма демонструє вагомі результати: поліпшення поведінки засуджених, зниження агресії, зміцнення дисципліни та мотивації до змін. Значна частина учасників встановлюють міцні стосунки з наставниками-волонтерами та долучається до церковних спільнот.

Одним із ключових напрямів Стратегії реформування пенітенціарної системи України до 2026 р. визначено вдосконалення методів ресоціалізації засуджених. У межах цього напрямку Департамент з питань виконання кримінальних покарань спільно з експертами проєкту SURGe (Support to Ukraine's Reforms for Governance) розробив *Курс підготовки засуджених до звільнення*, який включає вісім тематичних модулів: «Життя після звільнення: важливі навички», «Емоції та почуття», «Ефективне спілкування», «Сім'я та стосунки», «Житло, навчання та працевлаштування», «Збереження та зміцнення здоров'я», «Зменшення шкоди від вживання психоактивних речовин», «Цілепокладання та позитивна життєва перспектива». Для впровадження курсу в установи виконання покарань передано 2000

посібників для ведучих і 12000 робочих зошитів для учасників. Навчання спрямоване на підготовку засуджених до повернення в суспільство, розвиток життєвих навичок, вирішення побутових проблем та підвищення освітнього рівня [129].

Ще один виховний напрям – *правове виховання* – тлумачимо як комплекс виховних заходів, спрямований на формування у засуджених основ правової культури, що охоплює розуміння призначення й сутності законів, стійкого переконання в необхідності їх дотримання, правомірної поведінки ув'язнених у період відбування покарання та після звільнення [76, с. 52].

Трудове виховання засуджених шляхом залучення їх до трудової діяльності, суспільно корисної праці сприяє формуванню у них моральної готовності працювати не тільки для забезпечення особистих потреб та потреб своєї сім'ї, родини, а й на благо суспільства чи інших людей. Такі виховні впливи мотивують позбавлених волі цікавитися громадським життям, вносити свій вклад у матеріальний добробут суспільства, пробуджують інтерес до здобуття певної професії під час перебування у виправному закладі тощо. Трудове виховання в умовах виправних колоній реалізується під час продуктивної праці у сфері матеріального виробництва, суспільно корисної праці на території виправного закладу, що передбачає участь у його облаштуванні, ремонті житлових та службових приміщень, школи, професійно-технічного училища, у господарському обслуговуванні й самообслуговуванні тощо. Трудова діяльність у виправній колонії сприяє формуванню у засуджених таких важливих моральних якостей, як сумлінність, відповідальність, колективізм, активність, ощадливість, працелюбство, ініціативність [65, с. 51].

Ще одним важливим напрямом соціально-виховної роботи у виправних закладах є *естетичне виховання*, спрямоване на вироблення у засуджених умінь бачити, сприймати та розуміти прекрасне в навколишньому оточенні. Акцент надається пізнавальній активності правопорушників у вивченні природного та суспільного довкілля, залученню ув'язнених до художньо-

естетичної діяльності та перетворення навколишнього середовища за законами краси й гармонії.

І останній різновид виховного впливу – фізичне виховання – передбачає систему фізкультурно-спортивних та оздоровчих заходів, які проводяться із засудженими з метою зміцнення здоров'я, розвитку фізичних сил і морально-вольових якостей, підтримки здорового способу життя, а також профілактики захворювань [65, с. 97].

Фізичне виховання як виховний напрям за своєю сутністю тісно пов'язане з валео-екологічним. Останнє включає сукупність виховних заходів задля підвищення валео-екологічної культури осіб, позбавлених волі, прищеплення їм відповідних санітарно-гігієнічних навичок у побуті, на виробництві, а також попередження захворювань [65, с. 99].

Аналіз напрямів виховної роботи із засудженими у вітчизняних виправних колоніях підтверджує їхній тісний взаємозв'язок, змістове взаємодоповнення у структурі однієї цілісної виховної системи, завданням якої є підготовка ув'язнених до успішної інтеграції у соціум, комплексний вплив на успішність їхнього виправлення та ресоціалізації через зміст конкретних заходів і форм впливу, технологій їх реалізації в умовах конкретного соціального середовища.

Наголосимо, що демократична трансформація і гуманізація усіх сфер пенітенціарної системи передбачає чітко визначений науковий підхід до змісту виховної роботи в усіх її закладах, з-поміж іншого, і у виправних колоніях.

Серед основних засад виховного впливу на засуджених у ВК сучасної України пріоритетним постає *принцип гуманізму*. Зазначимо, що його змістові характеристики зумовлені передовсім нормами кримінально-виконавчого законодавства, які визначають правовий статус засуджених та увиразнюють їхні уявлення про гуманізм як любов до людей, милосердя, людяність та чуйність. Ці норми забезпечують гуманістичне підґрунтя діяльності правової системи, органів та установ виконання покарань. Саме у

такий спосіб гуманне, людяне ставлення до осіб, позбавлених волі, набуває вищої правової сили і гарантується авторитетом закону. Втілення принципу гуманізму як вимоги застосування покарання на засадах поваги до людської гідності засуджених сприяє глибшому розумінню громадянами суті державної політики щодо правопорушників. У контексті такого бачення видаються доволі сумнівними поширені уявлення про те, що страждання (моральні, фізичні та будь-які) обов'язково необхідні для виправлення засуджених, набуття ними якісно іншого духовного стану [146, с. 10].

Принцип гуманізму проявляється у заходах виправного психолого-педагогічного впливу, суспільно корисної праці, професійної підготовки і загальноосвітнього навчання поряд із жорсткими режимними вимогами, що забезпечують дисципліну й порядок відбування покарання в місцях позбавлення волі, максимального дотримання прав засуджених.

Не менш важливо при вихованні останніх застосовувати *принципи законності, диференціації та індивідуалізації*, які передбачають врахування особливостей кожної категорії ув'язнених, формування у них морального обов'язку керуватися нормами і правилами поведінки, навичками особистої дисципліни.

Зокрема, *принцип диференціації й індивідуалізації* соціально-виховної роботи забезпечує її реалізацію на основі всебічного вивчення кожного засудженого шляхом різних психолого-педагогічних методів та прийомів, які сприяють корекції його свідомості та формуванню готовності до самокерованої правослухняної поведінки. Практикуючи означений підхід, вихователі отримують змогу глибше з'ясувати особистісні якості кожного правопорушника, визначити найбільш доцільні методи і прийоми психолого-педагогічного впливу на нього, укласти індивідуальні програми соціально-психологічної роботи та диференційованого виховного впливу на кожного засудженого [44, с. 85]. Реалізація принципу диференціації й індивідуалізації у соціально-виховній роботі уможливорює не тільки планування допомоги, а і

її практичне надання через оптимальну взаємодію фахівців (консультування, соціальна терапія, психосоціальна реабілітація тощо).

Так, наприклад, за даними Департаменту кримінально-виконавчої служби України [165], лише за останні два місяці 2020 р. презентовано якісні і кількісні результати виконання Управлінням ресоціалізації та соціальної реабілітації, відділом з питань дотримання прав засуджених та осіб, узятих під варту, пріоритетних завдань розвитку соціально-виховної та психологічної роботи, зокрема морального виховання, увагу було зосереджено на дотриманні прав засуджених і осіб, узятих під варту в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; забезпеченню доступу до Інтернету, можливості користування планшетами; наданню психологічної допомоги; організації навчання та дозвілля; активності в інформаційній і громадській сферах; стану паспортизації засуджених; а також профілактиці та запобіганню самогубствам серед засуджених і ув'язнених.

Упродовж останніх двох місяців 2020 р. унаслідок спільної роботи Департаменту, міжрегіональних управлінь і партнерських організацій досягнуто низки інших важливих результатів: усі установи забезпечують доступ засуджених до мережі «Інтернет»; їм надано можливість користування інтернетом за допомогою планшетних пристроїв; розроблено та впроваджено структуру робочої книги психолога для установ виконання покарань та слідчих ізоляторів; проведено 15 тренінгів для психологів установ лише протягом одного місяця; книжкові фонди бібліотек поповнено на 98 тисяч примірників; затверджено методичні рекомендації для оцінювання ризику повторного вчинення кримінального правопорушення; підготовлено рекомендації щодо запобігання самогубствам та нанесенню собі шкоди в місцях позбавлення волі; створено робочу групу для вдосконалення роботи з ветеранами війни, які перебувають у місцях несвободи; розпочато пілотний проєкт із оновлення механізмів співпраці між органами пробації та установами виконання покарань; реалізовано низку соціально значущих ініціатив: забезпечено безперервність надання

соціальних послуг, працевлаштовано 42 засуджених як соціальних працівників, розроблено мобільний додаток для засуджених і звільнених, організовано три виставки робіт засуджених (зокрема, одну онлайн), а також проведено заняття з кіберспорту для неповнолітніх засуджених.

Окрім того, у рамках реалізації пріоритетних завдань, визначених Міністром юстиції України, відбулося обговорення заходів із впровадження системи оцінки ризиків повторного правопорушення та підсистеми «КАСАНДРА», ефективної організації дозвілля та профілактики рецидиву серед засуджених після звільнення, а також удосконалення соціально-виховної та психологічної роботи з особами, які перебувають під вартою або відбувають покарання [165].

Добрі результати дає реалізація проєкту «Залучення відомих особистостей з метою ресоціалізації та мотивування засуджених осіб до реалізації життя без порушень закону», зокрема зустрічі із відомим українським поетом, прозаїком, перекладачем, громадським діячем, фронтменом музичних гуртів «Жадан і Собаки» та «Лінія Маннергейма» С. Жаданом. Зазвичай його реалізують за такими напрямками: проведення творчих виступів співака і письменника перед засудженими та персоналом установ; організація концертів гуртів «Лінія Маннергейма» і «Жадан і Собаки» у межах гастрольних турів у відповідних регіонах; тематичне спілкування із засудженими; видання літературних творів (поезії, прози) засуджених за участю сучасних письменників та критиків; створення авторських поезій, музики, а також зйомка відеокліпу в установах виконання покарань за участю засуджених [160]. Отже, участь публічних людей у цьому проєкті, спрямованому на ресоціалізацію засуджених, допомагає їм подолати конфлікт із законом, спонукає до правослухняного способу життя, формуючи у такий спосіб систему ефективних змін у підходах до виконання покарань.

Протягом 2020 р. за підтримки громадянського суспільства, міжнародних партнерів, Міністерства юстиції, міжрегіональних управлінь було реалізовано такі ключові ініціативи: створення робочої групи з

підвищення професійної ефективності психологів; організація тренінгів для психологів установ виконання покарань та СІЗО; підготовка рекомендацій щодо запобігання самогубствам і членушкодженням; створення робочої групи для вдосконалення соціально-виховної та психологічної підтримки ветеранів війни в установах виконання покарань; запуск пілотного проєкту щодо оновлення взаємодії між органами пробації та установами виконання покарань; забезпечення безперервного надання соціальних послуг та працевлаштування засуджених як соціальних працівників; впровадження низки проєктів, зокрема: «NORLAU», «ДІЯ – ЄС», SURGe (*апробація інструментів оцінки ризиків рецидиву та індивідуального планування роботи із засудженими*), «Капеланський патруль»; проведення майстер-класів і кулінарних онлайн-курсів для засуджених кухарів; розробка мобільного додатку для засуджених та осіб, які звільняються; організація виставок робіт засуджених; упровадження занять із кіберспорту для неповнолітніх засуджених [161].

Отож, сучасна державна пенітенціарна політика України спрямована на реалізацію *принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, диференціації виконання покарань, індивідуального особистісного підходу до засуджених* упродовж їх перебування у виправних колоніях. Зі свого боку, це увиразнює необхідність залучення високих загальноновизнаних міжнародних стандартів демократії у контексті забезпечення елементарних прав людини, подолання негативних наслідків її минулого, розбудови нової, демократичної, соціально-зорієнтованої правової держави. Інакше кажучи, дотримання всіх прав і свобод людини – громадських, політичних, соціально-економічних – є найважливішою прерогативою сучасного розвитку вітчизняного суспільства.

2.4. Ключові напрями соціально-виховної роботи із засудженими у виправних колоніях

Як уже зазначалося, за КВК України соціально-виховна робота із засудженими проводиться в *індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів*. Такий розподіл зумовлений відмінностями між чисельністю засуджених, їх участю у розв'язанні поставлених завдань, характером їхнього спілкування та міжособистісних взаємин. А вибір виховниками форми проведення конкретного виховного заходу насамперед залежить від кількості правопорушників, які можуть взяти у ньому участь, а також від їхньої зацікавленості його проблематикою.

Найбільш поширеною у соціально-виховній роботі із засудженими в установах виконання покарань є *групова форма*, що полягає у розподілі позбавлених волі на групи для розв'язання чи розгляду однакових або різних завдань. Це зумовлено низкою чинників, серед яких превалує специфіка процесу виконання покарання у ВК, що виявляється у постійному перебуванні утримуваних осіб у складі певних колективів (групи, відділення, бригади тощо). Крім того, регламентований штатний розклад розглядуваної установи передбачає опіку одного працівника відділу соціально-виховної роботи за найкращих обставин над 70–100 засудженими одночасно (інколи ця цифра зростає удвічі чи утричі з огляду на значний некомплект персоналу) [206, с. 185].

Безперечно, групова форма соціально-виховної роботи суттєво впливає на особистий психічний та інтелектуальний розвиток ув'язнених і дає змогу як урахувати їхні індивідуальні особливості, так і формувати їх, і засіб «соціально-виховного навчання» закладає підґрунтя для подальшого функціонування індивіда у соціумі. При виконанні завдань у складі групи виникають умови для формування й розвитку комунікативних якостей утримуваних осіб, їхніх здібностей до саморегуляції, становлення особистісних взаємовідносин. Крім того, групова робота уможливорює

своєчасне подолання труднощів, формування адекватної самооцінки та необхідних умінь, сприяє підвищенню мотивації людини, активізації її навчально-пізнавальної діяльності. Аби групова форма соціально-виховної роботи виявилася реально ефективною, необхідно чітко дотримуватися певних правил її організації, передовсім порядку розподілу засуджених на групи з огляду на індивідуальні особливості кожного з них [206, с. 189], а також їхню чисельність (психологи довели, що комфортний мікроклімат для розумової діяльності існує у групах із 4–6 осіб). Загалом дослідники виокремлюють п'ять ключових елементів, необхідних для організації *групової роботи*: «...позитивний взаємозв'язок, індивідуальна відповідальність, стимулююча взаємодія, тотожні соціальні навички, процес групової роботи» [93, с. 57–58].

Проілюструємо, як саме забезпечується впровадження зазначених напрацювань у практику діяльності виправних колоній. Проведений нами аналіз дав підстави для певних узагальнень. Групи спеціально не підбираються, а відповідні заходи реалізуються для всіх вільних від роботи у призначений час засуджених відділення або навіть кількох (якщо начальник відділення керує ними всіма одночасно). Безпосередньо начальник відділення зазвичай уникає одноманітності при застосуванні якогось одного виховного підходу (і це незважаючи на те, що саме однорідність груп є однією з основних умов ефективності групового виду роботи). У Методичних рекомендаціях Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) щодо класифікації засуджених та формування відділень соціально-психологічної служби й організації індивідуально-профілактичної роботи з їх різними категоріями увиразнено конкретні критерії розподілу: кримінально-правові; особистісні (тобто психолого-педагогічні); соціально-демографічні (вік, рівень освіти, соціальний стан, рід занять до засудження тощо); медичні. При цьому найважливішим чинником постає особистісний, оскільки поведінка

утримуваних осіб визначається насамперед типом їхньої особистості, вираженістю індивідуальних якостей [111, с. 15–24].

При класифікації засуджених за їх соціально-психологічною (особистісною) характеристикою ДДУПВП пропонує враховувати такі чинники, як: рівень суспільної небезпеки; сформованість правосвідомості й рівень моральної занедбаності; ставлення до умов відбування покарання; наявність або відсутність лідерських якостей. За ступенем вираженості в особистості вказаних властивостей умовно виокремлюють шість класифікаційних груп засуджених, для яких відповідно розроблено рекомендації задля практикування диференційованого виправного впливу на них.

Працівникам соціально-психологічної служби рекомендується прагнути до об'єктивної та всебічної оцінки індивідуальних особливостей засудженого, використовувати для цього повсякденне і цілеспрямоване спостереження, виявлення його соціального оточення. При розподілі утримуваних осіб необхідно знаходити оптимальне співвідношення між засудженими різних класифікаційних груп. Однак наголошено на недоцільності формування відділень лише з осіб однакового віку та зі схожим кримінальним минулим, оскільки це може призвести до групової замкненості та формування серед них негативних ціннісних орієнтацій. Із цією тезою не можна погодитися. На нашу думку, за умови проведення соціально-виховної роботи у груповій формі саме на основі відділення її ефективність суттєво збільшиться власне у максимально тотожних за своїми особистісними якостями осередках.

Масова форма соціально-виховної роботи полягає у проведенні заходів із одночасним залученням усіх засуджених установи. Така форма, за визначенням персоналу, доволі часто використовується в місцях позбавлення волі: проводяться богослужіння, концерти та показ відеофільмів на релігійну тематику, конкурси спільно із громадськістю тощо. За визначенням ДПтС України, з установами виконання покарань співпрацює 216 об'єднань

громадян, 32 з яких – міжнародні неурядові благодійні організації, 38 організацій усеукраїнського та 146 – регіонального рівнів. Більше половини із них (140 організацій) організовують таку співпрацю на підставі укладених угод. Безпосередньо відвідують установи виконання покарань та проводять заходи із засудженими 960 представників цих організацій. Протягом поточного року вони загалом приблизно три тисячі разів відвідували ВК, де утримуються понад 80 тис. засуджених, провели майже 3,5 тис. заходів (надання гуманітарної допомоги, організація бесід, лекцій, культурно-масових та спортивних заходів щодо лікування і профілактики тяжких соціально небезпечних захворювань, підготовка засуджених до звільнення та постпенітенціарного соціального супроводу).

Масову форму соціально-виховної роботи доцільно проводити в єдиному темпі за більш-менш рівномірного впливу на всіх учасників. На жаль, така масовість практично унеможлиблює високу активність усіх засуджених. Труднощі здебільшого виникають тому, що в довільно сформованих лише на основі однієї ознаки – факту перебування у виправній колонії – угрупованнях простежується істотна відмінність осіб за наявними можливостями сприймати подібні форми впливу. Упродовж усієї масової роботи вихователь має намагатися згуртувати колектив, перетворити його на працездатний (проте високої активності дій, як правило, досягти не вдається). Фахівці констатують, що масова соціально-виховна робота (її темп, обсяг, рівень складності), як правило, зорієнтована лише на т. зв. середньостатистичних, абстрактних засуджених. Звідси масовість неефективна для певної частини засуджених з огляду на обмежені можливості спілкування ув'язнених.

Проте суттєвою особливістю *масової форми роботи* є те, що від зусиль одного з її виконавців не залежать результати діяльності всіх інших. У будь-яку хвилину хтось із учасників може самоусунутися від участі в ній – і це зовсім не вплине на останніх. Незважаючи на вказані недоліки, *масова соціально-виховна робота* із засудженими незамінна в багатьох випадках,

оскільки дає змогу відразу повідомити нову інформацію великій кількості учасників. Найменш ефективним фахівці вважають використання масової роботи з метою контролю й оцінювання наявних змін у характері перевиховуваних.

Індивідуальна форма соціально-виховної роботи передбачає розв'язання поставлених завдань стосовно одного засудженого, відсутність прямої взаємодії утримуваних між собою, оскільки зазвичай вона відбувається між правопорушником та працівником установи. Аналіз кварталних планів індивідуальної соціально-виховної роботи із ув'язненими доводить її обмеженість та типовість. Наприклад, один із планів передбачає такі заходи: а) індивідуальні бесіди з новоприбулими засудженими до відділення з метою ознайомлення та виявлення їхніх особистих якостей; б) бесіди профілактичного характеру з порушниками вимог режиму відбування покарання; в) бесіди із засудженими, що мають позови, з метою їх дострокового погашення; г) бесіди з родичами засуджених, котрі прибули на побачення, з метою залучення їх до виховної роботи; д) відвідування засуджених, які перебувають у ДІЗО, ПКТ, з метою проведення профілактичних та бесід із роз'яснення права; е) відвідування засуджених відділення, котрі перебувають на стаціонарному лікуванні у медичній частині установи; ж) прийом засуджених відділення з особистих питань, сприяння у їх розв'язанні; з) виявлення утримуваних, які втратили соціальні зв'язки на волі; і) профілактичні бесіди з особами, які перебувають на профілактичному обліку, з метою недопущення порушень; к) залучення засуджених до громадського життя у відділенні, сприяння їх духовному розвитку. Як бачимо, *індивідуальна робота* застосовується лише для врегулювання конкретного обмеженого блоку питань, а її основним методом постає бесіда [206, с. 193].

На нашу думку, при виборі певної форми соціально-виховної роботи із засудженими передовсім необхідно керуватися розумінням її мети та змісту (а це створення умов для формування відповідних компетенцій соціально

адаптованої людини). Насамперед доцільно визначити мотивацію дій ув'язненого, наявні у нього проблеми та прогалини в тій або іншій сфері, особистісні можливості й особливості. Усі ці завдання треба виконувати під час проведення психологічної та соціально-виховної роботи, обираючи необхідні форми й методи.

Зокрема, компетенцію у сфері самостійної пізнавальної діяльності визначають як наявність у людини пізнавальної активності, тобто такої риси особистості, що виявляється у її ставленні до пізнавальної діяльності (перебування у стані готовності, прагнення до самостійного засвоєння індивідом суспільного досвіду, накопиченого людством) [93, с. 60].

Як бачимо, ув'язнені мають бути обізнаними з методикою отримання та критичного аналізу необхідної інформації, і завдання персоналу – забезпечити їм можливості для реалізації такої пізнавальної активності. А тому нагальною потребою установи виконання покарань видається забезпечення кожному засудженому змоги реалізовувати утворені в результаті психологічної та соціально-виховної роботи мотиви самостійної пізнавальної діяльності та пошуку необхідної інформації задля подальшого використання її для власного розвитку, самореалізації та врегулювання наявних проблем. Інакше кажучи, соціально-виховна робота має спонукати правопорушників до виявлення й доцільного використання широкого кола джерел інформації.

Норми КВК України, зокрема ч. 2 ст. 125, декларують: «Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти...» як основної форми самостійної пізнавальної діяльності. Натомість на практиці самоосвіта завжди обмежується винятково позагруповими заняттями, а створення умов для неї – забезпеченням окремого приміщення для читання та виконання завдань. І лише упродовж спільних заходів із громадськими організаціями самоосвіта набуває розширеного змісту – як форма самостійної пізнавальної діяльності, що обирається відповідно до «профілю» наявних проблем [206, с. 122].

Зазначимо, що формування й розвиток компетентності у сфері самостійної пізнавальної діяльності є доволі складним завданням, бо процес виконання кримінальних покарань в Україні передбачає максимальне виключення можливих проявів індивідуальності засудженого (починаючи з форми одягу та зачіски і завершуючи правилами поведінки), а також персоналу. Фахівці наголошують, що під час навчання персоналу колоній основна увага приділяється не розвитку їхньої творчої активності, а формуванню здатності до безумовного підкорення численним командам та вказівкам.

Для ефективного подання інформації найпоширенішими у педагогіці вважають вербальні, наочні та практичні методи. *Вербальні (словесні) методи* включають як подання матеріалу відповідним працівником (лекція, розповідь, пояснення, бесіда), так і роботу засуджених із книгою (підручником, довідковою, науково-популярною й навчальною літературою) та комп'ютерними програмами чи глобальною мережею Інтернет. У наочних методах (демонстраційний експеримент) головну роль відіграє показ працівником певних явищ і предметів, а виховник словом спрямовує перебіг спостережень та логіку міркування засуджених. *Практичні методи* охоплюють роботу з роздатковим матеріалом, розв'язування завдань та проблемних ситуацій, доручення, наставництво тощо [223, с. 16–17].

В установах виконання покарань практикують переважно *вербальні (словесні) методи*, головною особливістю яких є подання необхідної інформації через слово працівника установи і сприймання її засудженими під час слухання. Усе розмаїття вербальних методів подання інформації можна узагальнити як два основні різновиди – *евристичний (бесіда) та викладацький (консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж, самостійне опрацювання інформації)*. Словесні методи впливу зазвичай використовують у поєднанні з наочними, до яких належать ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження. Поширеність вербального методу зумовлена тим, що його застосування, як правило, не передбачає

наявності якогось спеціального обладнання. Найбільш ефективними у згаданому контексті видаються *бесіда, інтерв'ю та консультивання* [116, с. 25]. Проаналізуємо детальніше найбільш оптимальні методи для формування необхідних життєвих компетенцій засуджених в умовах позбавлення волі.

Бесіда – це живе спілкування із засудженим із метою повідомлення йому певних нових фактів, їх обговорення. Керівництво ДПтС України проголошує її відмінним засобом накопичення знань про особистість засудженого, його індивідуальні особливості з метою подальшого здійснення виховного впливу. Багато практичних працівників виправної установи вважають бесіду найлегшим і найдоступнішим методом вивчення рис характеру правопорушника [93, с. 64]. Зазвичай в індивідуальній роботі із ним практикують т. зв. бесіду вільного типу, завжди орієнтовану на конкретну особистість. Саме так працівник соціально-психологічної служби може отримати безліч необхідних даних не тільки прямим, а й опосередкованим шляхом, одночасно впливаючи у психотерапевтичному напрямі на правопорушника [206, с. 123].

Основним чинником аналізу ситуацій спілкування при проведенні *індивідуально-виховної бесіди* із засудженим у діяльності співробітника постає поєднання офіційних норм та неформальних правил. Причому вимоги до поведінки учасників бесіди відрізняються кардинально: діяльність персоналу регламентується нормами права, а інших осіб (засуджених) – лише особистими, часто антисуспільними інтересами, зазвичай неусвідомленими. Офіційні повноваження співробітника ВК визначають примусовий характер початку спілкування для осіб, які скоїли злочин. Це стає причиною виникнення досить своєрідних ситуацій, що включають як приховані, так і неприховані проблеми упродовж спілкування [24, с. 82].

Однак практика проведення бесід постає доволі суперечливою. З одного боку, персонал визнає, що їх успіх багато в чому залежить від того, яке враження сформується у правопорушника про працівника. Останній має

вміти виражати свої співчуття до невдач засудженого, проявляти максимум терпіння й доброзичливості, залишаючись при цьому насамперед людиною, а не тільки службовцем [103, с. 143]. З іншого боку, на думку багатьох практичних працівників, до проведення бесіди як найдоступнішого методу соціально-виховної роботи із засудженими жоден із фахівців спеціально, попередньо не готується, а це часто спричиняє формалізм та суттєві помилки при її проведенні, що знижує ефективність заходу [24, с. 80].

Тематику бесід, відстежену нами з аналізу квартальних планів роботи відділень соціально-психологічної служби ВК, вважаємо стандартизованою та позбавленою врахування специфіки складу відділень (до прикладу, «Провести бесіди на теми: 1) «Права та обов'язки громадян, визначені Конституцією України»; 2) «Основні положення Закону України «Про зайнятість населення»»; 3) «Основні положення Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»»; 4) «Основні положення Закону України «Про громадянство»» та ін.). Досить специфічною видається нам тематика бесід у медичному контексті, що, за визначенням начальників відділення, мають підвищувати обізнаність засуджених із відповідними санітарно-гігієнічними нормами та правилами: ««Цукровий діабет. Коми. Клініка та лікування»; «Гостра серцево-судинна недостатність»; «КВК України – ст. 117 “Виконання примусового лікування”» тощо.

На нашу думку, *бесіда* є дієвим методом соціально-виховної роботи з ув'язненими, бо дає змогу не лише зібрати необхідну інформацію, а й відчувати емоції співрозмовника, здійснювати на нього вплив, враховувати його мотиви та оцінювати прагнення до змін [206, с.144]. При цьому обов'язковою умовою забезпечення ефективності її проведення постає фахова високопрофесійна підготовка виховника у галузі педагогіки та психології. Ідеться не лише про наявність офіційного документа про освіту, стаж роботи тощо, а про належний рівень фахової компетентності спеціаліста, який кваліфіковано, на постійній основі, регулярно виконує свої обов'язки.

Консультування – це надання засудженим поради з певного питання як в усній, так і в письмовій формах; зазвичай відбувається усно. Консультант прагне надати засудженому максимально зрозуміле і чітке пояснення. Письмова консультація доцільна тоді, коли утримуваний хоче з'ясувати якесь правове питання або з багатьох причин особиста зустріч із ним неможлива. Наше анкетування підтвердило, що консультування в усній формі залишається сьогодні найбільш поширеною формою надання інформації (на це вказали 56 % засуджених та 78 % персоналу). У виразимо дані про загальний стан якості консультування засуджених. Найпопулярнішим джерелом отримання необхідної інформації є спілкування з іншими позбавленими волі та затриманими (визнали 55,6 % респондентів). 45,5 % опитаних упродовж дослідження отримують затребувану інформацію під час самостійного читання відповідної літератури. Від персоналу дізнаються про власні права 8,6 % респондентів; із колишньої власної освіти – 4,8 %; зі спілкування з представниками громадських організацій – 3,7 % та зі спеціальних програм і заходів – лише 1,3 % ув'язнених. Наведені показники свідчать про низьку ефективність практичного застосування консультування у сучасних ВК та обмежені можливості персоналу установ виконання покарань у цій діяльності.

Консультування засуджених необхідно проводити відповідно до наявних у них проблем та труднощів при визначенні шляхів їх подолання. Водночас лише професійність консультації може забезпечити досягнення поставлених завдань. Враховуючи недостатній рівень спеціальних знань персоналу у відповідній сфері, основне навантаження при застосуванні методу консультування покладається на відповідних фахівців, котрі не є працівниками установи виконання покарань.

Ще одним важливим вербальним методом впливу на особистість, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу, є *пояснення*. Воно ґрунтується не стільки на уяві, скільки на логічному мисленні з використанням попереднього досвіду особи [96, с. 189].

Пояснення виконує соціально-виховну функцію тільки тоді, коли фахівець постійно реалізує такі його структурні елементи, як пізнавальний, рефлексивний, емоційний і нормативний. Певна модуляція голосу, правильне мовлення й доцільно обрані слова, які відповідають рівню розвитку слухачів, суттєво сприяють його результативності. *Пояснення* має впливати на почуттєву сферу засудженого, і тому працівникам необхідно обов'язково емоційно забарвлювати надану інформацію. Для посилення ефекту *пояснення* доцільно також використовувати різні наочні засоби (картини, таблиці, моделі, муляжі тощо), докладно й чітко формулювати завдання, сутність обговорюваної проблеми; послідовно аналізувати причиново-наслідкові зв'язки; наводити переконливі приклади, аргументи й докази, доречні порівняння, зіставлення, аналогії, дотримуючись бездоганної логіки викладу тощо [206, с. 110].

У сучасній практиці виконання кримінальних покарань *пояснення* застосовується лише в контексті вказівки на негативну поведінку засуджених і тільки інколи – для тлумачення останніми норм чинного законодавства. Майже 80 % ув'язнених ствердили, що *пояснення* представників адміністрації установи зводилися до повідомлення про негативні наслідки невиконання конкретної вимоги. Тобто *пояснення*, як педагогічний метод, при роботі із засудженими використовується не повною мірою. Саме тому вони більш позитивно сприймають тлумачення, надані представниками інших спеціальних служб і закладів (зокрема, Центру соціальної служби дітей, сім'ї та молоді, служби у справах дітей, управлінь юстиції, судів, громадських організацій тощо).

Суттєво знижує ефективність застосування вказаного методу й відсутність у переважної більшості персоналу ВК (на думку засуджених) необхідного власного досвіду, харизми та здатності викликати в ув'язнених позитивні емоції стосовно себе. Додаймо, що майже 100 % засуджених визнали, що неналежний рівень *пояснення* тих або тих обставин спричиняє порушення встановленого режиму виконання покарання, а також

унеможливиює розв'язання наявних у них проблем. А сам працівник переконаний, що пояснення не треба практикувати постійно, а натомість краще вдаватися до примусу. Усе це свідчить про недостатнє використання потенціалу пояснення як методу впливу на особу засудженого, що в поєднанні з іншими негативними чинниками суттєво гальмує досягнення необхідних цілей і завдань.

Розповідь – це монологічний виклад відповідного матеріалу з метою послідовного й емоційного повідомлення інформації. Зазвичай її використовують для представлення описового матеріалу (про умови, факти, явища тощо). *Розповідь* як метод передбачає спеціальні прийоми: *міркування; акцентування уваги; аналіз фактів, прикладів; тлумачення окремих зв'язків об'єктів, що вивчаються*. Зі свого боку, аналізовані факти, зв'язки і приклади під час розповіді можуть сприяти усвідомленню особами основного змісту матеріалу. За цієї умови розповідь трансформується у пояснення [206, с. 323]. Розповідь доцільна тоді, коли виникає потреба за допомогою прикладу з'ясувати певні прогалини або шляхи подолання проблеми. Однак ані опитані нами працівники ВК, ані засуджені не підтвердили застосування зазначеного методу при виконанні покарання. Це, на нашу думку, вказує на практичну необізнаність указаних суб'єктів, оскільки розповідь, як правило, завжди супроводжує інші методи соціально-виховної роботи, зокрема бесіду. Власне цим і пояснюється нехтування названим методом роботи із засудженими з боку персоналу. Водночас розповіді про позитивні практики часто застосовують громадські організації. Пропонуємо хоча б такий допис: «Цікаву зустріч для засуджених було організовано у Збаразькій виправній колонії № 63 громадською організацією «Джерела» та адміністрацією колонії, яка дала згоду на проведення презентації послуг Центру «Дім на півшляху» реінтеграції для засуджених жінок. Своїм досвідом реабілітації, повернення до життя у суспільстві, подолання особистих проблем поділилася колишня засуджена, яка відбувала покарання у Збаразькій ВК № 63, Наталія Кінкладзе. Про роботу Центру

розповідала старший соціальний працівник Поліна Бондаренко» [207]. Ще один приклад: «Присутні з великим захопленням слухали про життя Діви Марії, про її дитинство, юність. Розповідь видалася напрочуд цікавою та змістовною. Привітні та повчальні слова рясним зерном запали в душі засуджених» [207]. І хоча ув'язнені загалом стверджували, що персонал їм нічого не розповідає, майже 70 % із них змогли пригадати позитивні випадки розв'язання проблем колишніми засудженими та іншими громадянами, про які розповіли представники громадськості або релігійних організацій. Ефективний результат розповіді як методу впливу на особу визнавався й у добу СРСР. Так, в установах виконання покарань рекомендувалося проводити зустрічі засуджених із героями, передовиками виробництва, письменниками та іншими видатними особами, що могли розповісти про численні позитивні практики [163]. Тобто розповідь як метод соціально-виховної роботи залишає глибокий відбиток у свідомості засуджених, що, зі свого боку, мотивує до її активнішого застосування.

Лекція передбачає усний виклад інформації та характеризується великим обсягом, складністю логічних побудов, сконцентрованістю інтелектуальних конструктів, доведень і узагальнень. Лекція триває достатньо довго і присвячена здебільшого опису складних систем, явищ, об'єктів, процесів, наявних між ними зв'язків і причиново-наслідкових залежностей. Очевидно, вказаний метод ефективний для тих засуджених, які вже мають необхідний для сприймання й осмислення інформації рівень підготовки. Виокремимо основні умови ефективного проведення лекції: складання конкретного плану; повідомлення засудженим теми, мети й завдань; логічний і послідовний виклад змісту; проблемність та емоційність викладу; гнучке управління розумовою діяльністю суб'єктів її сприйняття; запис основних положень; використання наочності [93, с. 124]. Як твердять фахівці, лекції залишаються в колоніях найбільш поширеним методом соціально-виховної роботи; їх проведення передбачається окремим планом та

регулюється відомчими вказівками з питань організації роботи із засудженими.

Аналіз квартальних планів роботи начальників відділень ВК доводить певний ступінь формалізму у виборі тематики, підготовці та проведенні лекцій для засуджених. До прикладу наведемо основні їх назви: «Релігія та державність в історії України»; «Т. Г. Шевченко – тяжкий шлях до волі»; «Народний календар, державні, професійні та релігійні свята в Україні»; «Проблеми сучасної молоді»; «Україна в центрі Європи, географічне положення України»; «Природні багатства та ресурси України»; «Чи привітав ти свою матір із 8-м Березня?» тощо. Як правило, тематика відстежених нами у планах лекцій роками не змінюється, а їхнє практичне проведення відсутнє (це, так би мовити, «лекції на папері»). Ба більше, часто самі засуджені і готують матеріали про їхню буцімто реалізацію. Крім того, стає очевидним, що тематичний план таких лекцій аж ніяк не узгоджується з наявними у засуджених проблемами та специфікою їх урегулювання. Об'єктивне ставлення персоналу до лекції та її ролі у соціально-виховній роботі із позбавленими волі маємо простежити із виступу ветерана системи виконання кримінальних покарань В.А. Ажиппо, який зазначає: «...якщо засуджені не бажають іти на лекцію до клубу, їм треба провести лекцію «на місці», проте таку, щоб вони через дві години «скиглили від нудьги» [3]. Як бачимо, ефективність аналізованого методу соціально-виховної роботи зводиться нанівець суто формальним ставленням персоналу до нього. Доходимо висновку про, так би мовити, нульову ефективність лекції у діяльності установ виконання покарань.

Більшість лекцій, що позитивно оцінюються засудженими й реально проводяться, організовуються представниками недержавного сектора й обмежується їхніми інтересами (наприклад, 1) «...членами благодійної організації «Чернігівський жіночий правозахисний центр» організовано тематичну лекцію та показ відеоматеріалів, що стосуються норм нового Кримінального процесуального кодексу України» [190, с. 130]; 2) «...фахівці

«Пенітенціарної ініціативи» організували проведення курсу із шести лекцій, що був розроблений спеціально, де все розписано: ВІЛ, гепатити, туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом, безпечна сексуальна поведінка, концепція навчання «рівними», навички спілкування» [135]; 3) «...у колоніях проводяться лекції на профілактичну тематику, присвячені Дню пам'яті людей, які померли від СНІДу, Всесвітньому дню боротьби зі СНІДом»; «проводяться інформаційні лекції для засуджених за такими темами: профілактика ВІЛ/ІПСШ, гепатиту, туберкульозу, формування навичок комунікації з партнером щодо використання презерватива; запроваджені відповідні радіолекції» [142] тощо).

Для підвищення результативності *лекцій* як методу соціально-виховної роботи видається доцільним забезпечити їхню реальність і відповідність складу й потребам засуджених, актуальність обраної тематики, ґрунтовність та об'ємність інформації, здатність мотивувати засуджених до виправлення й ресоціалізації тощо.

Інструктаж – це короткі, лаконічні, чіткі вказівки (рекомендації) щодо виконання певної дії. Виокремлюють його вступний, поточний і заключний різновиди. Вступний інструктаж проводять перед початком самостійної роботи особи, щоб донести до неї мету і способи реалізації конкретного завдання. Під час самостійної роботи доцільний т. зв. поточний інструктаж, розрахований на допомогу окремим особам [65, с. 137]. Сьогодні інструктаж у колоніях не визнається методом соціально-виховної роботи, оскільки його застосування пов'язано винятково із трудовою діяльністю. Так, упродовж анкетування і засуджені, і персонал вказали, що інструктаж зазвичай практикують при розведенні ув'язнених на роботу, початком та завершенням виконання певного виду трудової діяльності. Власне цим практика використання інструктажу й обмежується. Про аналогічну роль інструктажу йдеться й у відповідній навчально-науковій літературі: «Кожний

засуджений, який прибуває в колонію, проходить спеціальний інструктаж або навчання з техніки безпеки» [101, с. 196].

Водночас інструктаж визнається фахівцями засобом впливу на особу, оскільки суттєво активізує її мислення. Специфіка інструктажу, на наш погляд, полягає у стислості й чіткості наданої інформації, її актуальності для використання на практиці. Особливо доречним цей метод видається для засуджених, які, за визначенням психологів, не здатні до сприйняття розширеної інформації, та тих, котрі потребують постійного контролю. Тому інструктаж доцільно застосовувати для увиразнення алгоритмів розв'язання наявних у правопорушників проблем (наприклад, інструктаж щодо звернення за відновленням утрачених документів або поведження із представниками державних та громадських структур після звільнення, а також щодо правил роботи з необхідними конкретними джерелами інформації).

Як видається, застосовування упродовж соціально-виховної роботи у ВК такого методу, як *інтерв'ю*, є явно недоцільним. Інтерв'ю – це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом, під час якої двобічний зв'язок обмежений, а інтерв'юер лише фіксує відповіді респондента, зберігаючи нейтральну позицію [93, с. 140]. Але ж загальновідомо, що соціально-виховна робота обов'язково передбачає активну взаємодію фахівця й вихованця.

Аналогічно вважаємо неефективним в умовах ВК і такий метод соціально-виховної роботи, як *самостійне опрацювання інформації*, що полягає у створенні нових відомостей на основі наявних [123]. На нашу думку, до такої діяльності засудженого мають мотивувати винятково його глибинні внутрішні спонукання і аж ніяк – т. зв. зовнішні впливи, неминучі в установах виконання покарань.

Стосовно *практичних методів*, то працівники надають пріоритетності *методам доручення і наставництва*.

Під *дорученням* дослідники В. Кривуша й О. Беца розуміють завдання вихователя, адміністрації установи чи колективу засуджених, окремим засудженим чи групі осіб. Науковці наголошують при цьому, що важливо враховувати соціальний статус позбавленого волі, його інтереси; ініціативність; рівень підготовки; можливість виконання доручень (зокрема, й ускладнених); індивідуальні здібності; конкретність, законність і строки виконання доручень; забезпечення контролю останнього. Виокремлюють доручення одноразові й систематичні. Результати їх виконання ретельно фіксуються і впливають на визначення ступеня виправлення засудженого.

Коли *доручення* відповідають певним внутрішнім установкам правопорушника, тобто його глибинним особистісним прагненням, інтересам та бажанням, він виконуватиме їх якісно й охоче, деколи навіть усупереч тиску стереотипних неформальних відносин. Вихователям необхідно стежити, щоб відмова засудженого від виконання доручення не спричинила для нього негативних наслідків, оскільки часто співробітники законну вимогу подають як доручення. Головним принципом ефективного виконання доручень є їхня добровільність та особистісна значущість результатів для самого засудженого [93, с. 156].

Наставництво як практичний метод соціально-виховної роботи із засудженим має на меті: а) допомогти йому адаптуватися до нових умов; набути необхідні навички та вміння в роботі; б) забезпечити позитивне оточення й захист особистості; в) надати необхідну соціальну допомогу у розв'язанні нагальних потреб; г) здійснювати постійний контроль за поведінкою вихованця тощо. Система індивідуального наставництва уможливорює постійний контакт із засудженими, повсякденний контроль за їхніми поведінкою та вчинками, оперативне врахування динаміки особистісних змін, ступеня дійсного виправлення і на цій основі внесення необхідних коректив до виховного процесу.

Наставництво можуть здійснювати як самі позитивно спрямовані засуджені, так і в окремих випадках – члени методично-виховної ради

установи, закріплені за ув'язненими, котрі потребують підвищеної педагогічної уваги та контролю, згідно із положенням про наставництво у структурі ВК [206, с.161].

Резюмуючи, ще раз узагальнимо *основні методи соціально-виховної роботи* із засудженими в умовах вітчизняних ВК: *бесіда, консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж*. Саме через них уможлиблюється зовнішній виховний вплив на правопорушників. Подібне «бомбардування» утримуваних у колоніях осіб необхідною виховною інформацією у поєднанні із методами психологічного впливу та інших засобів виправлення й ресоціалізації уможливорює зміну мислення й поведінки засуджених. Вибір форм соціально-виховної роботи залежить безпосередньо від специфіки застосовуваного методу; однак, на нашу думку, перевагу варто усе ж надавати груповим та індивідуальним, найбільш ефективним для т. зв. «адресного» впливу на особу. Застосування методів соціально-виховної роботи регламентується у ч. 2 ст. 124 чинного КВК України: «Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових та в окремих випадках у масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і таких методів, як бесіда, консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж тощо» [94].

Крім того, фахівці-практики виокремлюють умови свого успішного професійного спілкування із засудженими. По-перше, важливою детермінантою дієвості методів соціально-виховного впливу є непохитна особиста переконаність виховника в їхній результативності. Адже успішно переконувати, впливати на свідомість іншого може лише та людина, яка сама твердо вірить у те, що говорить. А якщо вихователь упродовж спілкування твердить засудженим одне, а сам думає зовсім інакше або чинить усупереч повідомлюваному, то, звісно, жодного позитивного результату після такого «переконання» не буде. По-друге, спілкування передбачає взаємодію думок, поглядів, а також дискусію між персоналом та засудженими. Для цього працівник має чітко, зрозуміло висловлювати свої думки, підбирати

відповідні аргументи, враховуючи погляди й потреби утримуваного у ВК. По-третє, необхідно брати до уваги індивідуально-психологічні, вікові, професійні та інтелектуальні особливості засудженого, його найважливіші потреби, спрямованість, стан, настрій та життєві плани загалом. По-четверте, фахівцеві потрібно проявляти величезні витримку, терпіння, такт, послідовність у проведенні соціально-виховної роботи, вміння вислухати думки ув'язненого та зрозуміти їх. І останнє: співробітник має бути компетентним, інформованим, володіти необхідними психолого-педагогічними, юридичними й економічними знаннями, високим рівнем культури, ерудиції, почуттям емпатії, професійним досвідом тощо [24, с. 20–21]. Упровадження фахівцями із соціально-виховної роботи її перелічених елементів та прийомів за умови дотримання наведених підходів суттєво сприятиме ефективності реалізовуваного впливу на засуджених.

Як ми вже зазначали, в оновленому КВК України 2003 р. першорядне місце серед основних напрямів соціально-виховної роботи відведено моральному вихованню, що тлумачиться як «...сприяння становленню чітких моральних орієнтирів ув'язнених відповідно до правових норм і вимог суспільно корисної діяльності» [95].

Наголосимо, що моральне виховання засуджених у ВК як складова соціально-виховної роботи базується на її загальних принципах (*гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, диференціації виконання покарань, індивідуального особистісного підходу*), розв'язанні аналогічних завдань, під час реалізації яких персонал ВК використовує характерні для цієї роботи форми, методи і засоби педагогічного впливу. У контексті нашого дослідження вважаємо необхідним укладення методичних рекомендацій з організації морального виховання засуджених у виправних колоніях України, які подаємо у додатках (див. Додаток 3).

Прикметно, що за зміни основних підходів до реалізації соціально-виховної роботи у сучасних ВК ефективність виховання визначається не стільки зовнішніми поведінковими змінами у системі взаємин «людина –

людина», скільки глибинними, пов'язаними з формуванням моральної свідомості. Звісно, запровадження таких змін у виправних колоніях можливе, при створенні належних умов, які сприяли б послідовному розвитку морального потенціалу засуджених. Вихідною позицією у цьому процесі фахівці називають перебудову більш чи менш стійкого негативного стереотипу ставлень засуджених до соціуму, закріпленого в їх аморальному досвіді, а його кінцевою метою – прийняття позбавленим волі традиційних моральних цінностей суспільного життя, які стають його особистісними у подальшій життєдіяльності.

Багатим виховним потенціалом володіє християнська педагогіка, спонукаючи особистість до прояву позитивних моральних сил і здібностей. Адже християнська віра і є певним світоглядним орієнтиром, що впливає на особисте життя, взаємини з навколишнім світом, з іншими людьми. Відповідно складовими релігійного життя є «...людська особистість, її таланти, відчуття, зв'язки, вчинки, інтереси та ін., адже християнська віра охоплює всі, а не якусь одну складову природи людини» [229, с. 6].

Т. зв. принцип цілісної «особи» в людині свідчить, що завдання релігійного виховання пов'язані з «...розкриттям сутності особистості, з розвитком не просто «гармонійного» єства, а внутрішньої ієрархічності в людині. Не можна відокремити розвиток особи від її фізичного, психічного і соціального життя» [229, с. 8].

Для виникнення у засудженого потреби в саморегуляції необхідно, аби сталося щось дуже важливе для нього. Це не завжди моральні установки й уподобання. Людина – активний суб'єкт духовної діяльності, тому саморегуляція передбачає можливість знехтувати моральними уподобаннями заради чогось важливого, як і не порушити їх заради чогось цінного для неї.

Релігійне виховання засуджених сприяє виробленню у них необхідних навичок саморегуляції, самоконтролю за поведінкою, що, зі свого боку, уможливорює прищеплення їм основ духовності, суспільної моралі. Сучасні дослідники вказують на важливість поважати релігійні почуття засуджених.

Як правило, ті з них, котрі відвідують заняття і збори *релігійних груп*, перестають палити, лихословити, задумуються над своєю поведінкою і життєвою перспективою, допомагають іншим. Вплив релігії на людину значний, а в умовах ізоляції місць позбавлення волі набуває ще більшого значення завдяки психотерапевтичній, компенсаторній функції релігії: її здатності утішити, пом'якшити стресовий стан, стимулювати до каяття. Не менш важливе значення має і соціально-педагогічна функція релігійного впливу, що полягає у задоволенні емоційного голоду. Елементи релігійної освіти, неминуче проявляються при взаємодії засудженого зі служителем культу, сприяють зміні напрямку думок утримуваного, окресленню його життєвих цінностей, моральному очищенню. Гуманний вплив релігійних вірувань на засуджених, без сумніву, є значним виховним потенціалом.

Отже, доходимо закономірного висновку, що між усіма аспектами духовного життя особистості існує тісний ієрархічний зв'язок, усі вони мають вагоме значення у становленні особистості, у формуванні й розвитку її моральності. А розвиток моральності особистості означає саме забезпечення її орієнтації на духовні цінності, які, згідно із християнською філософією, є абсолютними, вічними, непохитними, недоторканими ідеалами гуманного ставлення до ближнього, допомоги йому у реалізації добра й любові у повсякденному житті.

Як відомо, для ув'язнених особливо актуалізуються питання сенсу свого життєвого шляху та його ціннісних орієнтирів. Це пов'язано з ізолюваністю від суспільних процесів та родинного життя, обмеженим спілкуванням із рідними та близькими людьми тощо. Власне відповіді на ці фундаментальні для кожної людини питання засуджені можуть отримати під час спілкування зі священнослужителями. Тому великим досягненням на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи вважаємо налагодження співпраці між релігійними організаціями й адміністраціями установ виконання покарань.

З-поміж головних напрямів співпраці Державної пенітенціарної служби України та УГКЦ є: забезпечення релігійних прав і свобод засуджених та осіб, узятих під варту; пропаганда загальнолюдських цінностей та ідеалів високоморального, відповідального, суспільно корисного і здорового способу життя; благодійна допомога; інформаційна й духовно-просвітницька діяльність, спрямовані на подолання відчуження, соціальної ізоляції осіб, позбавлених волі, на їхнє духовне відродження, а також на профілактику ВІЛ/СНІДу, алкоголізму, наркоманії, залежності від інших психоактивних речовин; сприяння засудженим, особам, узятим під варту, їхнім сім'ям у відновленні та підтриманні соціально корисних зв'язків; допомога адміністраціям установ виконання покарань і слідчих ізоляторів у підготовці засуджених до звільнення; підготовка методичних рекомендацій для проведення духовно-морального виховання, задоволення потреб засуджених і осіб, узятих під варту, у здійсненні Святих Таїнств та інших церковних обрядів.

Згідно з угодою, УГКЦ бере на себе відповідні зобов'язання надавати: «... благодійну допомогу у вигляді одягу, медикаментів, продуктів харчування, засобів гігієни тощо. Сприяє виправним закладам у наповненні книгозбірень літературою, періодичними виданнями, у придбанні аудіо- та відеоматеріалів релігійного змісту» [167].

Однак інституалізація релігійної діяльності має й інший, зворотний бік. На жаль, багато засуджених беруть участь у релігійних заходах винятково для того, щоб заручитися прихильністю адміністрації, задля пришвидшення умовно-дострокового звільнення чи отримання інших пільг.

У розвитку духовності, моральності велику роль відіграють культура, естетичне виховання. До кримінально-виконавчих установ зазвичай потрапляють особи, не обтяжені зайвим багажем соціальної культури, що виявляється, насамперед, у застосуванні специфічного жаргону, проявах злочинної субкультури [108, с. 147].

Умови співпраці між релігійними організаціями та адміністраціями установ виконання покарань визначені у вітчизняних загальних нормативно-

правових документах (Конституція України, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», Кримінально-виконавчий кодекс та ін.) та регулюються відомчими нормативно-правовими актами Державного департаменту України з питань виконання покарань (Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, Програма диференційованого виховного впливу на засуджених «Духовне відродження»), що засвідчують тісне співробітництво між окресленими суб'єктами на основах системності й концептуальності.

Згідно з нормативно-правовою базою, духовно-просвітницьку роботу у виправних колоніях можуть здійснювати релігійні організації різних конфесій, а засуджені мають право обирати якусь одну з них. Адміністрація установи хоч і не надає переваги певній конфесії, все ж чітко регламентує діяльність релігійних організацій: визначає час та умови проведення богослужінь, обрядів, церемоній та зустрічей із позбавленими волі. До прикладу, Дрогобицька виправна колонія № 40 співпрацює з такими релігійними організаціями: Українська Греко-католицька церква; Українська Православна церква; Церква Християн віри Євангельської м. Дрогобич; Релігійна громада помісної церкви Християн віри Євангельської м. Борислав «Нове життя»; Релігійна спільнота УГКЦ «Діти світла»; Релігійна організація «Львівська місцева релігійна громада Свідків Єгови»; Релігійна громада Першої Церкви Євангельських Християн-Баптистів у м. Борислав; Релігійна громада Церкви Євангельських Християн-Баптистів у м. Дрогобич; Релігійна громада Центральної Церкви Євангельських християн-Баптистів «Дім Євангелія» у Личаківському районі м. Львова; Релігійна організація християнське місіонерське товариство «Благовісник Галичини»; Дрогобицька духовна семінарія Блаженних священномучеників Северина, Йоакима та Віталія. У рамках предмета угод про співпрацю названі релігійні організації проводять у цій колонії: недільні, святкові та повсякденні богослужіння, катехизацію засуджених, духовні лекції, спільні релігійні заходи, святкові концерти, тренінги, круглі столи, диспути, лекції, індивідуальні та групові

бесіди та ін. Як зазначають працівники ВК, усі ці заходи сприяють поліпшенню соціально-психологічного клімату серед засуджених. Окрім того, забезпечують засуджених релігійною літературою, іншими предметами і матеріалами релігійного призначення; залучають фонди для надання їм благодійної допомоги; допомагають у процесі реабілітації та підготовці до звільнення з місць позбавлення волі; надають соціальну підтримку й супровід після звільнення з місць позбавлення волі.

З-поміж форм та методів духовно-морального виховання, які використовують священнослужителі у роботі з ув'язненими, ефективними виховниками (працівники виправних колоній) вважають: індивідуальні бесіди, реколекції, поширення релігійної літератури, облаштування капличок чи кутків релігійного виховання тощо.

На нашу думку, системні й цілеспрямовані виховні впливи релігійних організацій допомагають засудженим у пошуках істини соціального буття, в усвідомленні сутності добра і зла, в умінні обрати добродійне та соціально ціннісне, а відкинути злочинне, антисоціальне, у мотивації до духовно-морального самовиховання.

Висновки до другого розділу

У розділі з огляду на кардинальні зміни суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних чинників у країні, простежено еволюцію мети, завдань, змісту виховної роботи у виправних колоніях і морального виховання як її складової упродовж досліджуваного часового відрізка в рамках виокремлених нами періодів: радянського (70-і рр. – початок 90-х рр. XX ст.) та періоду незалежної України (1991 р. – початок XXI ст.).

Відстежено зміну педагогічного інструментарію реалізації мети та завдань морального виховання ув'язнених у виправних колоніях упродовж досліджуваного періоду. Замість засобів зовнішнього впливу, які ґрунтувалися на комуністичній ідеології та мали відповідне політичне підґрунтя, вихідними

положеннями виховної роботи у сучасних виправних колоніях стали визнання пріоритетності загальних прав і свобод кожної людини, а також реалізація індивідуально-особистісного підходу до виховного впливу.

У рамках радянського періоду виокремлено і проаналізовано педагогічний інструментарій виховної роботи виправно-трудова колоній, у яких перебували політичні засуджені. Констатовано домінування у них методів покарання, примусу, які мали антигуманний характер, що межували з терористичними діями працівників КДБ та колоній, табірних лікарень (виховання голодом, карцером, ШІЗО, етапом, побиття, примусове лікування в «психушках», непосильна фізична праця, праця на підприємствах, небезпечних для здоров'я та ін.), наслідком яких стали загибель В. Стуса, О. Тихого, В. Марченка та сотень політичних в'язнів, підірване здоров'я, каліцтво, дочасна смерть засуджених.

На основі вивчення стану виховної роботи у вітчизняних виправних колоніях періоду незалежної України, зроблено висновок про переважання у них масових, групових та індивідуальних форм, а також таких методів виховного впливу, як бесіда, пояснення, розповідь і лекція (залежно від мети і завдань морального впливу на позбавлених волі у конкретній ситуації). Доведено необхідність надавати перевагу груповим та індивідуальним формам, що є більш ефективними для «адресного» впливу на особу, оскільки повніше враховують індивідуально-психологічні, вікові, професійні, інтелектуальні особливості особистості засудженого, його домінуючі потреби та потенційні можливості морального розвитку.

Основні положення цього розділу відображено у таких публікаціях автора:

1. Купець О.М. Основні форми та методи морального виховання засуджених у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.). *Інноваційна педагогіка* : науковий журнал / редкол.: А.В. Сущенко (голов. ред.) та ін. Одеса : Причорноморський науково-дослідний інститут економіки

та інновацій, 2022. Вип. 45. С. 34–39. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2022_45_8

2. Купець О.М. Сутнісні характеристики морального виховання засуджених у виправних закладах України II половини XX – початку XXI ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2022. № 89. С. 87–92. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2022_89_20

3. Купець О.М., Івах С.М. Особливості морального виховання засуджених у виправних колоніях України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2023. № 4. С. 101–108. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2023_4_15

4. Купець О.М. Основні принципи здійснення виховного впливу на засуджених у виправних колоніях України : збірник матеріалів I Міжнародної наук.-практ. конференції: *Dǔbats scientifiques et orientations prospectives du dǔveloppement scientifique*. Volume 5. 2021. С. 72–73.

5. Купець О.М. Мета та завдання виховної роботи із засудженими у виправних колоніях України (II половина XX – початок XXI ст.). *Пріоритетні напрями модернізації освіти: досвід, реалії, перспективи* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 7–8 квітня 2022 року) / за ред. М. Чепіль, А. Федорович. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2022. С. 29–31.

6. Купець О., Івах С. Індивідуальні методи виховної роботи із засудженими у виправних колоніях України. *Розвиток освіти в кризових умовах: історія, теорія, практика* : збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дрогобич, 27–28 квітня 2023 року) / за ред. Т. Пантук, І. Паласевич, А. Федорович. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2023. С. 35–39.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено наукову проблему морального виховання засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст. і запропоновано її системне розв’язання, що уможливило удосконалення формування змісту та педагогічного інструментарію морального виховання засуджених у сучасних вітчизняних виправних установах. Проведення ретроспективного аналізу стану морального виховання засуджених у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст. є підставою для формулювання низки висновків.

1. Аналіз наукових джерел засвідчив, що питання морального виховання засуджених у виправних колоніях України за радянського періоду розглядалось у контексті комплексного дослідження проблем виховної роботи з правопорушниками, що включала, окрім морального, також ідейно-політичний, трудовий, фізкультурно-спортивний і культурно-масовий складники.

Дослідження джерельної бази було здійснено в межах двох періодів:

– I період – 70-і рр. – початок 90-х рр. XX ст. Наукові студії цього етапу загалом висвітлюють особливості проведення політико-виховної роботи у виправно-трудових колоніях, правові норми її організації; відображаючи при цьому повне домінування комуністичної ідеології (М. Беляєв, О. Євграфов, М. Єфимов, І. Кузнєцов, В. Куфасєв, І. Ной, А. Ременсон, М. Рибак, Ф. Сандуров, М. Стручков, І. Шмаров та ін.). Проблеми морального виховання засуджених окремо в дослідженнях цього періоду не увиразнювалися, а розглядалися комплексно, у поєднанні з іншими виховними напрямками (ідейно-політичним, трудовим, фізкультурно-спортивним, культурно-масовим). Сутність тогочасного морального виховання включала формування у засуджених основ комуністичної моралі, усвідомлення необхідності дотримуватися правил Морального кодексу будівника комунізму;

– II період – 1991 р. – початок ХХІ ст. Наявність ґрунтовних досліджень організації та проведення соціально-виховної роботи у виправних колоніях за умов незалежної України як держави, що розбудовує правове громадянське суспільство на засадах демократії, гуманізму, визнання пріоритетності моральних цінностей (Є. Бархаленко, П. Вівчар, А. Гусак, А. Демченко, С. Дем'янчук, Н. Калашник, О. Караман, П. Лосик, С. Лучко, В. Любченко, А. Маслюк, О. Опанасенко, І. Парфанович, В. Петков, М. Руденко, О. Серов, В. Синьов, Ю. Сміщук, О. Таволжанський, О. Третьак, О. Шкута та ін.).

У межах двох періодів виокремлено та досліджено літературні твори, спогадову літературу, епістолярій українських політичних в'язнів (шістдесятників, сімдесятників, вісімдесятників) пермських таборів, володимирської централі, Дубравлагу, Воркутлагу, Озерлагу другої половини ХХ ст., у яких розкрито питання морального виховання політичних засуджених, яких радянська система кваліфікувала як «класових ворогів» (І. Багрянний, Б. Антоненко-Давидович, Йосиф Сліпий, І. Калинець, З. Красівський, В. Марченко, О. Мешко, В. Мороз, Л. Лук'яненко, В. Овсієнко, Є. Сверстюк, І. Сенник, Н. Строката, В. Стус, О. Тихий, В. Чорновіл, Ю. Шухевич та ін.).

2. За результатами вивчення джерельної бази розкрито визначення таких її ключових понять, як: «мораль», «моральність», «моральне виховання», «моральна вихованість». Оскільки хронологічні межі дослідження охоплюють два кардинально ідеологічно відмінні періоди – радянський і період незалежної України, ці поняття схарактеризовано в межах окреслених періодів та здійснено порівняльну характеристику основних підходів до їх трактування. Зазначено, що за радянської доби тлумачення понять «мораль», «моральність», «моральне виховання», «моральна вихованість» ґрунтувалося на позиціях марксистсько-ленінської ідеології, а тому значення поняття «мораль» виводилося з основ марксистсько-ленінської етики. Під ним розуміли: по-перше, одну із форм

суспільної свідомості, яка разом з ідеологією та політикою, правом, наукою, виступала регулятором поведінки людей у суспільстві, по-друге, явище історичне, класове. Наголошувалося, що т. зв. нова мораль (комуністична), на відміну від класової моралі, притаманної буржуазному суспільству, побудована на принципах гуманізму, колективізму та є мораллю загальнонародною, що передбачає превалювання суспільних інтересів над особистими, становлячи вищий ступінь морального прогресу людства.

Поняття «моральність» науковці радянського періоду розглядали як: етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі; характеристику особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Поняття «моральне виховання» дослідники трактували як цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів, вироблення звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології (тут розмежовували комуністичну й буржуазну). Метою комуністичного морального виховання було формування у вихованців якостей, які відповідають вимогам комуністичного ідеалу, Морального кодексу будівника комунізму.

Сучасні науковці поняття «мораль» розглядають дещо ширше, ніж автори радянської доби, зокрема як: форму суспільної свідомості; систему поглядів, уявлень, норм, оцінок, які регулюють поведінку людей; сукупність принципів і норм, привласнених людиною для внутрішньої оцінки своїх учинків; та предмет вивчення етики. Під поняттям «моральність» дослідники розуміють засвоєння і прийняття особистістю суспільних норм моралі, які визначають ставлення людини до світу та виявляються у свідомому виборі нею способу дій і схильності до моральних учинків. Вона є результатом морального виховання, а її рівень характеризує рівень моральної культури, тобто вміння особистості будувати свої стосунки з іншими людьми на основі поваги, доброзичливості, принциповості, уваги, чуйності. Вчені доби незалежності розглядають моральне виховання і в широкому розумінні

(засвоєння юним поколінням моральних цінностей, переконань, норм, принципів, правил, звичок, традицій, що в сукупності становлять моральну культуру суспільства, у якому живуть діти) і в більш вузькому значенні (безперервний процес, що починається з народження людини і триває все життя, спрямований на опанування правил та норм поведінки).

На підставі цього обґрунтовано визначення ключового поняття нашого дослідження «моральне виховання засуджених», яке ми трактуємо як процес викорінення у них негативних якостей (моральних почуттів, рис характеру, моральних звичок і антисуспільних переконань) і натомість формування позитивних якостей відповідно до вимог суспільної моралі. За своєю суттю моральне виховання засуджених є моральним перевихованням. Його основу становить подолання суперечливості моральної свідомості, формування позитивної моральної спрямованості особистості, яку можна розглядати як переважальне прагнення і готовність поєднувати свої інтереси з інтересами інших людей, колективу, усього суспільства.

Здійснене комплексне вивчення сутності, змісту і завдань морального виховання засуджених у системі виправних закладів України дало підстави для висновку: моральне виховання засуджених є необхідним складником процесу їхнього виправлення та ресоціалізації. Проте на сьогодні ця царина соціально-виховної роботи із засудженими потребує оновлення та вдосконалення. Ефективність реалізації морального виховного впливу на осіб, позбавлених волі, передбачає комплексний підхід, осучаснення нормативної бази, урахування сучасних викликів, урешті, перегляду чинних «Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань», суспільного обговорення, використання міжнародного досвіду виправлення засуджених, залучення суспільства до цього процесу. Успіх цієї діяльності значною мірою визначає безпеку суспільства та рівень рецидиву злочинів. До ключових завдань морального виховання у виправних колоніях, що виконує комплекс складних завдань, з огляду на виклики сьогодення та російську агресію, належать: виправлення своєї раніше асоціальної поведінки,

сприяння усвідомленню провини та каяття, виховання таких почуттів, як милосердя, гуманізм, честь, формування поваги до прав і свобод інших людей, виховання почуття відповідальності за власні вчинки, за скоєний злочин, формування готовності до правослухняного способу життя та ресоціалізації, розвиток критичного мислення, навичок саморефлексії, сприяння формуванню громадянської позиції, правової культури, патріотичних почуттів, державницької позиції, формуванню у собі якостей волонтера, що сприяє перемозі над ворогом, виховання якостей, які після звільнення допоможуть стати добрим сім'янином, бути доброчинцем (опікуватися сиротинцем, госпісом, геріатричним центром, реабілітаційним центром тощо), волонтером ЗСУ та ін.

3. Досліджено прикладні аспекти реалізації завдань морального виховання у виправних колоніях України II половини XX – початку XXI ст. Зазначено, що політико-виховна робота в радянських виправно-трудових колоніях базувалася на загальних принципах комуністичного виховання – ідеологічних, що включали принципи комуністичної цілеспрямованості і партійності; комуністичної ідейності й науковості; тісного зв'язку з життям соціалістичного суспільства та практикою комуністичного будівництва, правових, серед яких: принципи соціалістичного демократизму, соціалістичної законності, соціалістичного гуманізму та педагогічних (виправлення й перевиховання засуджених у праці, активній суспільно корисній діяльності, у колективі і через колектив; диференційованого та індивідуального підходу; опори у виправленні й перевихованні злочинців на позитивне; поєднання вимогливості до ув'язнених із гуманним ставленням до них; цілісності виховного процесу і комплексного педагогічного впливу).

На підставі аналізу законодавчо-нормативної бази, що регулювала діяльність виправно-трудових закладів радянської доби, серед основних завдань політико-виховної роботи із засудженими виокремлено: виховання у засуджених позитивного ставлення до праці; прищеплення поваги до законів і правил співжиття в суспільстві; підвищення моральної свідомості та

культурного рівня; викорінення зі свідомості злочинців неморальних, споживацьких переконань і поглядів на життя, джерела здобуття матеріальних благ, ставлення до людей, до праці, освіти, культури, а натомість – формування високої моральної свідомості та моральних якостей. розвиток ініціативності засуджених у розв’язанні певних корисних для суспільства, їхнього трудового колективу питань, а також бажання брати активну участь у досягненні результатів діяльності.

У межах цього періоду схарактеризовано особливості здійснення морального виховання політичних засуджених – «класових ворогів» – у колоніях радянської доби, яку характеризуємо як політично-репресивну каральну щодо українців, які були політично засуджені за те, що не мирилися із чинним режимом, говорили правду про радянську дійсність, обстоювали право української мови як мови навчання в Україні, виступали проти русифікації за розширення прав українців розвивати рідну мову, культуру тощо. Інакше кажучи, їхній злочин полягав у тому, що вони висловлювали свою любов до України, були її патріотами. Моральне виховання для таких «класових ворогів» мало особливі мету, завдання, методи, ґрунтувалося на особливих принципах, в основі яких були антигуманність, терор, підкуп, шантаж, «виховання» голодом, карцером, примусовим «лікуванням» у «психушці», етапування, фізичне побиття, додавання терміну ув’язнення, заборона отримувати й читати літературу, заборона побачень, перехоплення листів тощо. Унаслідок здійснення «морального виховання» загублено життя сотень політичних в’язнів, які були моральним обличчям української нації (О. Тихий, В. Стус та ін.), учинено червоний терор проти людяності як породження ідеї комунізму, експортованої в Україну більшовиками, унаслідок якої тисячі українських патріотів ув’язнено, етаповано до колоній різного режиму, фізично знищено.

Схарактеризовано моральний портрет політично засудженого (за КК СРСР, – це особливо небезпечні злочинці (часто «рецидивісти», яким інкримінували зраду Батьківщини, тероризм тощо)). Отже, це людина-

патріот, яка понад усе прагнула добра й щастя для України, боролася за її незалежність, обстоювала європейські та міжнародні демократичні права та цінності, виступала за окремішність української мови, літератури, культури, історії, людина, яка до кінця обстоювала свої конституційні права і права українців, зокрема й політично засуджених, боролася із червоним терором, який існував у виправно-трудових колоніях та в'язницях Дубравлагу, Воркутлагу, Озерлагу, пермських таборів, володимирської централі та ін., глибоко духовна людина, з високим рівнем моральної свідомості, наділена неабияким інтелектом, творча особистість, поліглот, людина, яка за умов неволі, репресій постійно прагнула до досконалості, удосконалювала свої знання, збагачувалася духовно через читання книг, спілкування з політичними в'язнями, зокрема, членами ОУН-УПА, українськими дисидентами, духовними лідерами УГКЦ, розкривала свій творчий потенціал через заняття літературою, мистецтвом, людина, яка за умов червоного терору в колоніях не втрачала людської гідності, честі, національного «Я», не зраджувала своїх переконань, ціною власного здоров'я та життя через голодування та інші вияви непокори режимові протестувала проти репресій, свавілля щодо інших політичних в'язнів, прагнула донести об'єктивну інформацію про комуністичний режим, політичні репресії в Україні світовій спільноті, пропонувала шляхи вдосконалення правової системи, судочинства, розвитку української держави загалом.

Наголошено, що сучасна державна пенітенціарна політика України спрямована на реалізацію принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, диференціації виконання покарань, індивідуального особистісного підходу до засуджених упродовж їх перебування у виправних колоніях. Зі свого боку, це увиразнює необхідність залучення високих загальновизнаних міжнародних стандартів демократії у контексті забезпечення елементарних прав людини, подолання негативних наслідків її минулого, розбудови нової, демократичної, соціально-зорієнтованої правової держави. Інакше кажучи, дотримання всіх прав і

свобод людини – громадських, політичних, соціально-економічних – є найважливішою прерогативою сучасного розвитку вітчизняного суспільства.

4. Обґрунтовано періодизацію формування організаційно-педагогічних умов реалізації морального виховання засуджених у виправних колоніях України упродовж означеного періоду (І період – 1970–1991 рр. – період розбудови системи політико-виховної роботи у ВК в умовах радянської пенітенціарної системи з наголосом на комуністичну індокринацію. У його межах виокремлюємо два етапи: 1) 1970–1975 рр. – переосмислення вітчизняного і закордонного досвіду, розробка методики політико-виховної роботи; 2) 1975–1991 рр. – затвердження і впровадження в життя низки методик та інструкцій виховної роботи з засудженими; II період – 1991–2017 рр. – період формування системи морального виховання засуджених в умовах функціонування української пенітенціарної системи. У його межах теж виокремлюємо два етапи: 1) 1991–2003 рр. – становлення законодавчо-нормативної бази соціально-виховної роботи з засудженими на тлі завдань щодо подолання радянських практик виховання позбавлених волі осіб; 2) 2003–2017 рр. – розробка ефективних технологій реалізації завдань морального виховання як складової соціально-виховної роботи виправних колоній.

У рамках виокремлених періодів простежено еволюцію мети, завдань та змісту виховної роботи у виправних колоніях і морального виховання як її складової: від формування у засуджених переконання у важливості дотримання норм і законів суспільного життя в радянський період до сприяння становленню чітких моральних орієнтирів відповідно до правових суспільних норм та вимог. Тобто сьогодні пріоритетними вважаються не стільки зовнішні зміни в поведінці засудженого, скільки глибинні, внутрішні, пов'язані з формуванням у нього моральної свідомості. Відстежено зміну педагогічного інструментарію реалізації мети та завдань морального виховання ув'язнених у виправних колоніях. Замість засобів зовнішнього впливу, які ґрунтувалися на комуністичній ідеології та мали відповідне

політичне підґрунтя, вихідними положеннями виховної роботи у них стало визнання пріоритетності загальних прав і свобод кожної людини, а також реалізація індивідуально-особистісного підходу до виховного впливу. До співпраці з адміністраціями виправних колоній у реалізації завдань морального виховання сьогодні передбачено широко залучати батьків, інших близьких родичів, представників громадських та релігійних організацій, благодійних фондів, на відміну від радянського періоду, де співпраця обмежувалася тільки представниками місцевих політичних відділів, працівниками закладів вищої освіти, членами спостережувальної комісії та представниками підприємств-шефів.

У виправно-трудовах колоніях, де відбували термін політичні засуджені, з адміністрацією співпрацювали працівники КДБ, які спільно здійснювали карально-репресивні дії проти політичних в'язнів. Щодо форм і методів, то найбільш поширеною формою виховної роботи із засудженими у виправно-трудовах колоніях радянського періоду була індивідуальна, хоча практикувалися також групова та масова форми. Серед методів виховного впливу на ув'язнених переважали агітація і пропаганда, що ґрунтувалася на комуністичній ідеології; а також формування переконання у важливості дотримання норм і законів суспільного життя. Широко використовувались і методи покарання, примусу, переконання, привчання, заохочення, прикладу, довіри. У виправно-трудовах колоніях, у яких перебували політичні засуджені, домінували методи покарання, примусу, вони мали антигуманний характер, що межувало з терористичними діями працівників КДБ та колоній, табірних лікарень (виховання голодом, карцером, ШІЗО, етапом, побиття, примусове лікування в «психушках», непосильна фізична праця, праця на підприємствах, небезпечних для здоров'я та ін.), наслідком яких стали загибель В. Стуса, О. Тихого, В. Марченка та сотень політичних в'язнів, підірване здоров'я, каліцтво, дочасна смерть засуджених.

У вітчизняних виправних колоніях періоду незалежної України практикують масові, групові та індивідуальні форми виховної роботи

реалізують такі методи виховного впливу, як бесіда, пояснення, розповідь і лекція (залежно від мети і завдань морального впливу на позбавлених волі у конкретній ситуації). Однак, переконані, перевагу необхідно надавати груповим та індивідуальним формам, що є більш ефективними для «адресного» впливу на особу, оскільки повніше враховують індивідуально-психологічні, вікові, професійні, інтелектуальні особливості особистості засудженого, його актуальні потреби та потенційні можливості морального розвитку.

Окремі аспекти порушеної проблеми залишаються перспективними й актуальними, можуть стати предметом подальших досліджень, як-от проблема підготовки фахівців до соціально-виховної роботи у вітчизняних пенітенціарних закладах; питання здійснення виховної роботи із засудженими за кордоном, розвиток пенітенціарної пробації тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т., Надольний І. Мораль. Філософський енциклопедичний словник / за ред. М.Т. Максименко. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Адзеленко О. Перевиховати можна лише в людських умовах [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dmytro-yagunov.at.ua/news/adzelenko/2012-06-01-188>
3. Ажиппо В. А. Членовредительство в тюрьме: «Блатной мир любит театральность в жизни». *Україна кримінальна*. 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://cripo.com.ua/?sect_id=6&aid=48988.
4. Аймедов К.В., Бабієнко В.В., Бабієнко В.А., Сторож В.В. Загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ : Видавничий дім Слово, 2014. 352 с.
5. Анохин В.С. Основы организации политико-воспитательной работы с личным составом ИТУ. Роль руководителя колонии в организации воспитательной работы. Москва, 1973. 20 с.
6. Бабанский Ю.К., Сластенин В.А., Сорокин Н.А. Педагогика. Москва : Издательство Просвещение, 1988. С.153–159.
7. Бадьора С. М. Проблеми попередження девіантної поведінки вихованців режимних установ для неповнолітніх в історії вітчизняної педагогіки (II половина XX ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2009. 227 арк.
8. Бараш Є.Ю. Організаційно-правові засади соціально-виховної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні* : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 11 груд. 2008 р.). Біла Церква : БУППП ДПтС України, 2008. С. 7–9.
9. Бархаленко Є.В. Психолого-педагогічні аспекти вдосконалення процесу виховання неповнолітніх засуджених. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 183–186.

10. Безпальча Р.Ф. Технології роботи з ув'язненими. Київ : Главник, 2007. 112 с.
11. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості. Міжнародні науково-практичні читання. Київ, 20–21 листопада 1996. С. 124–125.
12. Бех І.Д. Процес морального виховання молоді. *Початкова школа*. 1996. № 10. С. 8–11.
13. Беца О.В. До питання про створення служби пробації в Україні. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2012. № 7. С. 34–41.
14. Беляєв Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград, 1973. 189 с.
15. Білавич Г.В. Організаційно-педагогічні засади морально-християнського виховання у пенітенціарних закладах. *Молодь і ринок*. № 9 (217). 2023. С. 42–47.
16. Білавич-Кузич Л. Сибірська Голгофа Західної України у ХХ сторіччі. Косів : Писаний Камінь, 2021. 476 с.
17. Білас І. Червоний терор в Україні 1917–1953 рр. URL: <https://web.archive.org/web/20120716015615/http://oun->
18. Богатирьов І. Виправні роботи як вид покарань: кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми : монографія. Київ : МП Леся, 2002. 139 с.
19. Богатирьов І.Г., Лучко С.В., Пузирьов М.С. Соціальна робота із засудженими в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. І.Г. Богатирьова. Київ : ВД «Дакор», 2013. 230 с.
20. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука : монографія. Дніпропетровськ : ДДУ ВС, 2008. 318 с.
21. Богуш А.М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах* : зб. наук. праць. Київ, 2000. Кн. 1. С.18–22.
22. Буассонад А.В., Чупыгин П.Е. Политико-воспитательная работа по укреплению связи исправительно-трудовых учреждений с

общественностью. Москва : Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел.1972. 15 с.

23. Васянович Г. Педагогічна етика. Львів : «Норма», 2005. 344 с.

24. Вахненко Ю.А. Психологічні особливості спілкування співробітника кримінально-виконавчої інспекції із засудженими до альтернативних видів покарань. *Проблеми застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі* : матеріали наук.-практ. конф., Чернігів, 14 квіт. 2004 р. / відп. ред. та уклад. С.О. Чебоненко. Чернігів : БО «Черніг. жіноч. правозахис. центр», Черніг. юрид. коледж Держ. департаменту України з питань виконання покарань, 2004. С. 19–22.

25. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ, «Перун», 2009. 1736 с.

26. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.

27. Виправно-трудоий кодекс Української РСР. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1971. 84 с.

28. Вишневський О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посібник. Вид. 2-ге, доопрац. і доп. Дрогобич : Коло, 2006. 326 с.

29. Вівчар П.В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виправно-трудоих колоніях. Тернопіль, 1999. 17 с.

30. Вівчар П.В., Дем'янчук С.П., Лосик П.С. Особливості морально-правового виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній. Тернопіль : ТНЕУ, 2010. 200 с.

31. Водзінський Д. І. Моральне виховання старшокласників. Київ : Радянська школа, 1968. 200 с.

32. Волкова Н. П. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2017. 616 с.

33. Воляннюк О.Д. Виховна колонія як суб'єкт запобігання злочинам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. Київ, 2015. 20 с.

34. Воспитательная работа в отряде: из опыта работы начальников отрядов исправительно-трудовых колоний по перевоспитанию заключенных. Киев : Политический отдел исправительно-трудовых учреждений МВД Украинской ССР, 1972. 49 с.

35. Воспитательная работа с осужденными : сб. док. в помощь нач. отряда и воспитателю / сост. : И.С. Москалюк, Д.В. Малышев, Б.Л. Шабельский. Киев : РИО МВД УССР, 1981. 426 с.

36. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств. Москва : Знание, 1984. 80 с.

37. Галів М., Федорович А. Завдання працівників пенітенціарної служби щодо морального виховання неповнолітніх засуджених. *Перспективи та інновації науки*. 2025. № 2 (48). С. 284–293.

38. Голова відділу у справах сім'ї відвідав Виправну колонію № 40 м. Дрогобич. <https://upc.lviv.ua/novini/novini-eparkhiji/382-golova-viddil-u-spravakh-sim-ji-vidvidav-vipravnu-koloniyu-40-m-drogobich>

39. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 366 с.,

40. Гудилин В., Коньков Д. Помощь политгрупповодам. *К новой жизни*. 1979. № 10. С. 20–21

41. Гуменникова Т. Р. Деякі аспекти виховання першооснов моральної культури. *Нові технології виховання* : зб. наук. ст. Київ, 1995. С. 49–58.

42. Гусак А.П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 19 с.

43. Даль В. Толковый словарь русского языка. <https://ru.wikisource.org/wiki>

44. Демченко А. Особливості виховного процесу із засудженими дівчатами. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002. № 1 (21). С. 84–86.
45. Денисова Т.А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2007. 288 с.
46. Департамент з питань виконання кримінальних покарань Державної кримінально-виконавчої служби України <https://kvs.gov.ua/about-service/structure/dvkr/>
47. Державна кримінально-виконавча служба України <https://kvs.gov.ua/about-service/structure>
48. Державна пенітенціарна служба звітує про результати діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245145700.
49. Дзюман О.В. Проблеми реалізації соціальної роботи із засудженими в установах виконання покарань. *Проблеми запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 21 груд. 2006 р.). Чернігів, 2007. С. 34–36.
50. Дисидентський рух в Україні. https://museum.khpg.org/page_1
51. Дрижак В.В. Пенітенціарна педагогіка : навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський юридичний коледж ДДУПВП, 2009. 270 с
52. Дрогобицьку виправну колонію № 40 відвідав народний депутат України <https://www.gomgal.lviv.ua/Fullnew/4956>
53. Другий випуск капеланів за програмою «капеланство для правоохоронців» <https://kvs.gov.ua/category/new/>
54. Дубравлаг. Енциклопедія сучасної України. <https://esu.com.ua/article-22604>
55. Евграфов А.П. От культурно-просветительной к политико-воспитательной работе с лицами, осужденными к лишению свобод. В сб. : Труды высшей школы МВД СССР. Москва, 1971. Выпуск 32. С. 14–18.

56. Евграфов А.П. Политико-воспитательная работа с заключенными в исправительно-трудовых колониях : автореф. дисс....канд. юрид. наук. Москва, 1971. 14 с.
57. Енциклопедія сучасної України.<https://esu.com.ua/article-22604>.
58. Ермаков В, Коньяков Д. Гуманизм советской исправительно-трудовой политики. *К новой жизни*. 1972. № 4. С. 62–64.
59. Ефимов М.А. Исправительно-трудовое воздействие на осужденных к лишению свободы как объект правового регулирования : сб. учеб. трудов. Свердловск, 1974. Выпуск 3. 275 с.
60. Європейські пенітенціарні правила. Рекомендація (2006) 2. Донецьк : Донецький Меморіал, 2006. 68 с.
61. Завацька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. для ВНЗ. Київ : Вид. Дім «Слово», 2008. 240 с.
62. Зайцев Ю. Життя заради України. *Одеські вісті*, 2008. 30 серпня.<https://web.archive.org/web/20160304200142/http://izvestiya.odessa.ua/uk/2008/08/30/pamyat>
63. Закон України «Про пробацію». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 13. ст.93)<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>
64. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
65. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія / А. Степанюк, І. Яковець, О. Лисодєд та ін. ; за заг. ред. А. Степанюка. Харків : Кроссрууд, 2011. 326 с.
66. Звітна зустріч представників релігійних організацій та установ ДКВС України по програмі «Шлях ув'язненого» 15 - 12 - 2023 | 12:53
<https://kvs.gov.ua/new/note/13569/>
67. Зерна українсько-ізраїльської «солідарности». *Острівки приязні : зб. спогадів і ст. про укр.-жидів. стосунки*. Мюнхен, 1983. С. 268–282.
68. Исправительно-трудовая педагогика : учебное пособие. Москва : Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. 1967. 305 с.

69. Исправительно-трудовая педагогика: учебник / под ред. Богатирьова И.Г. Москва : Академия МВД СССР, 1978. 117 с.

70. Іванчук М. Г. Інтегративний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 1. С. 66–72.

71. Ільницький В. Реалізація депортаційної політики радянською репресивно-каральною системою у карпатському краї ОУН (1944–1952). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 407–420.

72. Інформація про заходи, які вживались Державною пенітенціарною службою України щодо виконання Указів і Доручень Президента України з питань освіти, охорони здоров'я, соціального захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/659061>.

73. Історія становлення і розвитку органів та установ виконання покарань: організаційно-правові аспекти. <https://kvs.gov.ua/about-service/history/>.

74. Калашник Н. Пенітенціарна система України шляхом перетворень [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.n-kalashnik.com.ua>.

75. Капеланський патруль. <https://patrolchaplain.org/>.

76. Караман О. Принципи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 1. С. 51–57.

77. Караман О. Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України : дис. ... докт. пед. наук. Луганськ, 2013. 570 с.

78. Керівництво департаменту та генеральної дирекції ДКВС України відвідали Дрогобицьку виправну колонію № 40 <https://kvs.gov.ua/new/note/6584/>

79. Киричук О.В. Актуальні завдання комуністичного виховання (У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС). Київ : Товариство «Знання» УРСР, 1981. 48 с.
80. Кобрій О.М. Основи педагогіки : навч. посібник. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. 263 с.
81. Кожухова Т.В. Основи психолого-педагогічного дослідження. Харків : Вид-во НФаУ : Золоті сторінки, 2002. 240 с.
82. Козлова Л. Актуальные проблемы индивидуальной работы. *К новой жизни*. 1974. № 8. С. 71–72.
83. Козлович В.Н., Федоров М.И. Политико-воспитательная работа с осужденными к лишению свободы : учебное пособие. Москва : Юридическая литература, 1971. 58 с.
84. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. 32 с.
85. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 464 с.
86. Кондратюк А. П. Школа и нравственное воспитание подрастающего поколения. Київ : Об-во “Знание” УССР, 1983. 48 с.
87. Кондратюк О.П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. Київ : Вища школа, 1977. 208 с.
88. Кононко О. Духовність, душевність, моральність... *Дошкільне виховання*. 2004. № 4. С. 4–5.
89. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/Z770001>
90. Коньяков Д. Стенная газета в колонии. *К новой жизни*. 1972. № 4. С. 32–33.
91. Красівський З. Невольницькі плачі. Брюссель: Література і мистецтво, 1984. 144 с.

92. Красота О.І. Правове регулювання діяльності спеціальних закладів (шкіл) для неповнолітніх правопорушників в Україні (1964–1995 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 200 арк.
93. Кривуша В.І. Пенітенціарна педагогіка (завдання, ситуації, питання для самоконтролю) : навчальний посібник. Київ : РВВ КІВС при НАВС, 1997. 220 с.
94. Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А.Х. Степанюка. Вид. 2-ге, допов. і переробл. Харків : Одиссей, 2008. 560 с.
95. Кримінально-виконавчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
96. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка у запитаннях та відповідях : підручник. Київ : Знання, 2007. 447 с.
97. Лисодєд О.В., Черненко М.П. Термінологічний довідник із застосування кримінально-виконавчого законодавства / за заг. ред. А.Х. Степанюка. Харків : Кроссруд, 2010. 92 с.
98. Листи до сина / упоряд. О. Дворко, Д. Стус ; передм. Д. Стус. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. 191 с.
99. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») : зб. матеріалів / укл. В. Чорновіл. Париж, 1967. 335 с.
100. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника. Київ, 1991. 124 с.
101. Луцький Ю. Листування з Євгеном Сверстюком. Балтимор-Торонто : Українське незалежне видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1992. 89 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/6289/file.pdf>
102. Лучко С.В. Поняття та зміст соціальної роботи в кримінально-виконавчих установах державної пенітенціарної служби України. *Вісник Запорізь. нац. ун-ту*. 2011. № 3. С. 195–199.

103. Любченко В.М. Сутність засобів виховного впливу на засуджених в УВП. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 140–143.

104. Лютарович Л.В. Практика впровадження та застосування кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, в АР Крим. *Проблеми застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі* : матеріали наук.-практ. конф., Чернігів, 14 квіт. 2004 р. / відп. ред. та уклад. С.О. Чебоненко. Чернігів : БО «Черніг. жіноч. правозахис. центр» : Черніг. юрид. коледж Держ. департаменту України з питань виконання покарань, 2004. 109 с.

105. Макаренко А. С. Твори : в 7 т. Київ : Радянська школа, 1953–1955. Т. 5. 481 с.

106. Марченко В. Листи до матері з неволі. Київ : Фондація ім. Олега Ольжича, 1994. 500 с. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16729>

107. Марцев А.И. Вопросы правового регулирования деятельности исправительно-трудовых учреждений : учебное пособие. Омск, 1972. 125 с.

108. Маслюк А.М. Вплив релігійних чинників на виховання неповнолітніх засуджених. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. № 6. 2002. С. 146–149.

109. Матвієнко О.В. Основи виховання моралі у молодших школярів. Київ : Стилос, 1999. 232 с.

110. Методи навчання. *Словесні методи навчання: Віртуальна школа професійного становлення молодого педагога* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://teacher.ed-sp.net/index.php?option=com_content&view=article&id=15:2012-01-17-11-21-03&catid=1:2011-09-13-21-50-27&Itemid=2

111. Методичні рекомендації щодо класифікації засуджених та її врахування при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації індивідуально-профілактичної роботи з різними категоріями засуджених : затв. наказом Держ. департаменту України з питань виконання покарань № 33 від 17 берез. 2000 р. *Основні положення про організацію*

соціально-психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі : зб. метод. док. / уклад.: С. Скоков, О. Янчук, Ю. Олійник. Київ : Упр. вихов. та соц.-психол. роботи зі спецконтингентом Держ. департаменту України з питань виконання покарань, 2000. С. 15–24.

112. Методичні рекомендації щодо підготовки та проведення начальником відділення соціально-психологічної роботи виправних установ ознайомчої бесіди зі знову прибулими засудженими для вивчення та використання в практичній діяльності. Київ : ДДУПВП, 1999. 12 с.

113. Методичні рекомендації щодо проведення в установах виконання покарань виховних, культурно-масових та фізкультурно-оздоровчих заходів із засудженими / уклад.: Янчук О.Б., Скоропляс М.І. Київ, 2014. 22 с.

114. Мешко О. Між смертю і життям. Київ : НВП «Ява», 1991. 90 с.

115. Михайлов В. Комплексное планирование политико-воспитательной работы. *К новой жизни*. 1979. № 11. С. 34–35.

116. Мірошніченко Н.О. Особливості застосування технологій виховної роботи із особами, засудженими до довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні* : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 груд. 2008 р.) / ДДУ ПВП, Швейцар. бюро співробітництва в Україні. Біла Церква : БУППП ДПтС України, 2008. С. 24–28.

117. Мойсеюк, Н.Є. Педагогіка : навч. посіб. 3-тє вид., допов. Київ : БАТ «КДНК», 2001. 608 с.

118. Мордовські політичні табори <https://web.archive.org/web/20150221204007/http://www.museum.khpg.org/eng/index.php?id=1162537723>

119. Мороз В. Репортаж із заповідника імени Берії. Мюнхен: Сучасність, 1968. 47 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/25411/file.pdf>

120. Мухамедшин К. В интересах эффективности воспитательного процесса. *К новой жизни*. 1972. № 4. С. 23–24.

121. Мухамедшин К. Конституционные основы исправительно-трудовой политики. *К новой жизни*. 1979. № 2. С. 12–14.

122. На Херсонщині обговорено питання ресоціалізації неповнолітніх засуджених, які перебувають на обліку КВІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/637750>.

123. Наказ № 1418/5 «Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених» від 16.05.2016 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text>

124. Наказ № 2823/5 від 28.08.2018 «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>

125. Невмержицька О. Проблеми виховання особистості в пенітенціарній педагогіці. *Людинознавчі студії : зб. наук. праць ДДПУ імені Івана Франка .Педагогіка /* М-во освіти і науки України, ДДПУ ім. І. Франка ; редкол.: М. Чепіль (гол. ред.), Л. Морська, Н. Мукач та ін. Дрогобич : ВД Гельветика, 2023. Вип. 16/48. С. 162–167.

126. Новорічні свята в установах виконання покарань України <https://kvs.gov.ua/new/note/6558/12 - 01 - 2021 | 15:24>

127. Овсієнко В. Сокульський Іван Григорович. Дисидентський рух в Україні. <https://museum.khpg.org/1271416604>

128. Огляд результатів організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в установах Державної пенітенціарної служби України у першому півріччі 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/index>.

129. Однією із стратегічних цілей передбачених стратегією реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року є удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації

засуджених та їх подальше впровадження. 19 - 04 - 2023
<https://kvs.gov.ua/new/note/12850/>

130. Олекса Тихий [Текст]: статті, листи, матеріали суд. справ, док. про діяльн. : [у 2 т.] . Донецьк: Донеччина, 2012. Т. 1 : Олекса Тихий: думки про рідний Донецький край / упорядкув.: Овсієнко В. В. та ін. 2012. 415, [24] с. : фотогр.

131. Олекса Тихий [Текст]: статті, листи, матеріали суд. справ, док. про діяльність : [у 2 т. Донецьк : Донеччина, 2012. Т. 2 : Олекса Тихий: у спогадах, роздумах, літературі / упоряд.: В. В. Овсієнко та ін. 2012. 367 с.

132. Опанасенко О.І. Релігійне виховання засуджених як складова виховного впливу. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. № 2. С. 218–234.

133. Острівки приязні [Текст] : спільна боротьба в гулазьких умовах: збірник спогадів і статей про українсько-жидівські стосунки / Л. Лук'яненко ; дар. Володимир Пилишенко. Мюнхен : Українське видавництво, 1983. Б. ц.

134. Парфанович І.І. Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2002. 218 с.

135. Пахомов І.В., Григоренко А.М. Соціально-виховна робота із засудженими та особами, взятими під варту : навчальний посібник / Білоцерківський центр ПКП ДКВС України ; за заг. ред. д. пед. н., проф. М.О. Супруна, 2019. 296 с.

136. Педагогика й политико-воспитательная работа с осужденными / под ред. Гербеева Ю.В. Рязань : Рязанская высшая школа МВД СССР, 1985. 386 с.

137. Педагогика: учеб. пособ. для студентов пед. инстит. / под ред. Ю.К. Бабанского. Москва : Просвещение, 1983. 608 с.

138. Педагогическая энциклопедия / Глав. ред. И.А. Каиров, Ф.Н. Петров. Москва : Издательство Советская энциклопедия, 1966. Т. 3. 879 с.

139. Педагогіка / гол. редактор. А.М. Алексюк. Київ : Видавниче об'єднання Вища школа, 1985. 296 с.
140. Педагогіка : навчальний посібник/ В.М. Галузяк, М.І. Сметанський, В.І. Шахов. Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2007. 399 с.
141. Педагогіка / під ред. М.Д. Ярмаченка. Київ : Вища школа, 1986. 540 с.
142. Пенітенціарна ініціатива: Ми були «піонерами тюремної роботи» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/interviews/18981/>.
143. Перкова Н.А. Гендерні аспекти виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні* : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 11 груд. 2008 р.). Біла Церква : БУППП ДПтС України, 2008. С. 75–82.
144. Пермські (Скальнинські) політичні табори (ППТ). <https://museum.khpg.org/1162802590>
145. Петренко О., Пустовіт Г., Олексюк О., Поліщук І. Моральне виховання неповнолітніх засуджених у процесі трудової діяльності в умовах виправної установи. *Інноватика у вихованні*. 2023. Випуск 18. С. 24–33.
146. Петрова Н.. Гуманізація покарання як засіб зниження злочинності. *Право України*. 2003. № 9–10. С. 31–36.
147. Петков В.П. Управління виховно-виправним процесом: монографія. Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 1998. 538 с.
148. Пілотний проєкт з підготовки засуджених до звільнення <https://www.probation.gov.ua/%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9->
149. Подласий І.П. Педагогіка. Новий курс :учеб. для студ. пед. вузов : в 2 кн. Москва : Гуманитарний издательский центр ВЛАДОС, 2000. Кн. 2: Процесс воспитания. 256 с.

150. Положення про відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань : наказ Держ. департаменту України з питань виконання покарань від 17 берез. 2000 р. № 33. *Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі* / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ : МП «Леся», 2002. 312 с.

151. Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Духовне відродження»
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0730-16#Text>

152. Положення про спостережні комісії [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF>.

153. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ : Академвидав, 2004. 456 с.

154. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/678075>.

155. Практикум з педагогіки : навч. посіб. / за заг. ред. О.А. Дубасенюк, А.В. Іванченка. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. 482 с.

156. Представниками Всеукраїнської скаутської організації «Пласт» передано віфлєсмський вогонь для персоналу Департаменту з питань виконання кримінальних покарань 05 – 01 - 2021 | 15:15
<https://kvs.gov.ua/new/note/6513/>

157. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/documents/15127.html>.

158. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими [Електронний ресурс] : наказ М-ва юстиції України від

04.11.2013 р. № 2300/5 – Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13/print1383843723257357>.

159. Про правовиховну та правоосвітню роботу серед засуджених в установах виконання покарань Київської області [Електронний ресурс] : рекомендація Київ. обл. міжвід. координац.-метод. ради з прав. освіти населення від 15 трав. 2013 р. № 7. – Режим доступу: http://kyivobljust.gov.ua/http://kyivobljust.gov.ua/Uploads/Files/ff/13-06-10_11-57_7.doc.

160. Проєкт «Залучення відомих особистостей з метою ресоціалізації та мотивування засуджених осіб до реалізації життя без порушень закону» – стає пріоритетним у ресоціалізаційному аспекті 29 - 12 - 2020 | 07:57
<https://kvs.gov.ua/new/note/6461/>

161. Пропонуємо долучитись до впровадження дієвого інструментарію для зміни поведінки засуджених 11 - 01 - 2021 | 15:24
<https://kvs.gov.ua/new/note/6547/>

162. Радов Г. Пенітенціарна ідея: думки на тему. Київ : МП «Леся», 1997. 286 с.

163. Распоряжение Совета Министров СССР об исправительно-трудовых лагерях и колониях от 10.07.1954 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009147>.

164. Ременсон А.Л. Понятие и критерии перевоспитания заключенных. *Вопросы советского государства и права*. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1976, Т. 183. С. 179–192.

165. Ресоціалізація як пріоритет 21 - 12 - 2020 | 09:29
<https://kvs.gov.ua/new/note/6323/>

166. Рогушина З. Атеистическое воспитание. *К новой жизни*. 1973. № 2. С. 30–31.

167. Розпочинаємо реалізацію нових духовно-просвітницьких програм для засуджених 04 - 08 – 2023 <https://kvs.gov.ua/new/note/13169/>

168. Романов М.В. Виправлення засуджених до позбавлення волі як результат діяльності системи виконання кримінальних покарань. *Проблеми злочинності* : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 9. С. 190–198.
169. Рувинский Л.И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников. Москва : Педагогика, 1981. 128 с.
170. Руденко М.В. Психолого-педагогічні аспекти естетичного виховання неповнолітніх засуджених в умовах виховної колонії. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці*. 2013. № 24. С. 313–316.
171. Рыбак М. Правовые вопросы политико-воспитательной работы с лицами, отбывающими наказание в исправительно-трудовых учреждениях : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.715; Саратов. юрид. ин-т им. Д.И. Курского. Саратов, 1972. 20 с.
172. Рыбак М.С. Правовые вопросы политико-воспитательной работы с лицами, отбывающими наказание в исправительно-трудовых учреждениях : дисс. ...канд. юрид. наук. Москва, 1972. Саратов, 1972. 279 с.
173. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти. Київ : Богданова О.М., 2009. 226 с.
174. Сандуров Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. Казань: Изд. Казанского ун-та, 1976. 144 с.
175. Свадковский И.Ф. Нравственное воспитание. Изд. 2-е. Москва : Педагогика, 1977. 144 с.
176. Свиридов Ю., Сизоненко А. Действенные стимулы перевоспитания. *Воспитание и правопорядок*. 1985. № 5. С. 47–49.
177. Серова О.В. Трудове виховання та професійна підготовка як складові процесу ресоціалізації засуджених. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2001. № 6. С. 238–244

178. Сизый А.Ф. Меры поощрения как средство воспитательного воздействия на осужденных к лишению свободы и их правовое регулирование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1975. 17 с.

179. Синьов В. Гуманістична спрямованість пенітенціарної педагогіки. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002. № 1 (21). С. 43–51.

180. Синьов В.М. Пенітенціарна педагогіка: навч. посіб. : в 2 ч. / В.М. Синьов, В.І. Кривуша, О.В. Беца. Київ : РВВ КІВС при УАВС, 1996. Ч. 1. 121 с.

181. Скіць А.В. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2014. 20 с.

182. Скіць А.В. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях. *Наук. записи Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка* / голов. ред. Г. Терещук. Тернопіль : ТНПУ, 2011. № 2. С. 124–129.

183. Скоков С.І. Соціально-виховна робота як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Інформаційний бюлетень за матеріалами курсу підвищення кваліфікації резерву кадрів на посади начальників органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України* / уклад.: Ю.Г. Головач, В.А. Костенко, О.В. Дзюман та ін. Біла Церква : КОПОПК, 2004. С. 298–303.

184. Скрипка В. М., Мешко О. Я. Свідчу. Інтерв'ю Оксани Яківни Мешко 30, 31 січня і 1 лютого 1990 року в її помешканні на вулиці Верболюзній, 16, у Києві. *Дисидентський рух в Україні*. [HTTPS://MUSEUM.KNPG.ORG/1121373859](https://museum.knpg.org/1121373859)

185. Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ 2017. 632 с.

186. Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге, доп. і перероб. / уклад. О.Є. Антонова. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. 100 с.

187. Словник термінів і понять сучасної освіти / уклад. : Л.М. Михайлова, О.В. Пагава, О.В. Проніна ; за заг. ред. Л.М. Михайлової. Сєвєродонецьк, 2020. 194 с.
188. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А.В. Семенової. Одеса : Пальміра, 2006. 221 с.
189. Сметанський М. І. Ціннісні орієнтації сучасних концепцій виховання. *Педагогічні науки : зб. наук. пр.* Херсон : ХДУ, 2009. С. 40–46.
190. Сміщук Ю.М. Правова освіта та правове виховання – як важливі чинники правової культури, правової свідомості осіб, засуджених до позбавлення волі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 7. С. 129–133.
191. Стан правоосвітньої діяльності в установах виконання покарань: досвід організації роботи на прикладі Чернігівської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/stan-pravoosvitnoyi-dijalnosti-v-ustanovah-vikonannja-pokara-doc163593.html>.
192. Статистичний щорічник України за 2022 рік. Державний комітет статистики України. Київ, 2023. 387 с.
193. Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та 1971. 244 с.
194. Стурова М. Индивидуальные и коллективные воздействия. *К новой жизни*. 1974. № 8. С. 66–69.
195. Стурова М. О некоторых проблемах комплексного подхода к перевоспитанию осужденных. *К новой жизни*. 1972. № 5. С. 29–32.
196. Стус В. Нема кайданів, щоб твій дух здушити / упоряд.: Д. Стус; передм.: М. Маринович. Київ : Дух і Літера, 2023. 298 с.
197. СтусЦентр <https://stus.center/zbirki>
198. Сутність і педагогічні можливості групової форми навчальної роботи [Електронний ресурс] : посібник. — Режим доступу: http://pravdivkaschool.ucoz.ru/Borbutska/grupova_robota_borbucka.pdf.

199. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. 44 с.
200. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 45–47.
201. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. ; редкол. : І.О. Дзеверін (гол.), М.М. Грищенко та ін. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 209–400.
202. Сухомлинський В.О. Сад для людей: (Виховання моральних якостей). *Радянська Україна*. 1963. 20 березня.
203. Сухомлинський В.О. Ставлення до батьків, рідних, близьких. В.О. Сухомлинський. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2. С. 201–220.
204. Сухомлинський В.О. Ставлення до людей і обов'язок перед ними. В.О. Сухомлинський. Вибрані твори: в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. С. 184–200.
205. Таволжанський О.В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : дис....канд. юрид. наук. Харків, 2014. 205 с.
206. Третяк О.С. Теоретико-методологічні засади проведення соціальної та виховної роботи із засудженими до позбавлення волі: монографія. Чернігів : ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2012. 400 с.
207. У Збаразькій ВК № 63 відбулася зустріч засуджених [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.29217895413678.68435.244378535640387&type=3>.
208. Українська Радянська енциклопедія. Видання друге. Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1982. Т. 7. 526 с.
209. Український Радянський Енциклопедичний Словник : у 3-х т. / Академія наук Української РСР; голов. редкол.: М. Бажан (голов. ред.);

І. Білодід, І. Гуржій, О. Жмудський, Р. Кавецький та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ УРСР, 1967. 856 с.

210. Українські юристи під судом КГБ. Мюнхен : Сучасність, 1968. 108 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21083/file.pdf>

211. Федорович А. Гуманізація соціально-виховної роботи у виправних колоніях. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2024. № 51. С. 89–94.

212. Фефелов В.А. Правовое регулирование политико-воспитательной работы с осужденными : учебное пособие. Рязань : РВШ МВД СССР, 1985. 64 с.

213. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарук ; НАН України Інститут філософії імені Г. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

214. Фіцула М. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. Київ : Видавничий центр «Академія». 2002. 414 с.

215. Харламов И.Ф. Педагогика : учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Высшая школа, 1990. 576 с.

216. Харченко С.Я., Караман О.Л., Краснова Н.П., Третяк О.С. Основи пенітенціарної педагогіки : навчально-методичний посібник для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 345 с.

217. Хохряков Г.Ф. Формирование правосознания у осужденных : учебное пособие. Москва, 1985. 83 с.

218. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України : в 2 т. / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резні; КІВС. Київ : РВВ КІВС, 1998. Т. 1. Ч. 1. 414 с.

219. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України : в 2 т. / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резнік; КІВС. Київ : РВВ КІВС, 1998. Т. 1. Ч.2 . 402 с.

220. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України : в 2 т. / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резнік Київ : ВД «Говард Пресс», 1999. Т. 2. Ч. 1. 456 с.

221. Хроніка таборових буднів. Б.м., 1976. 143 с. Видавництво : “Сучасність” <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3585/file.pdf>

222. Чайка В.М. Основи дидактики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав, 2011. 240 с.

223. Чебоненко С.О. Пенітенціарна педагогіка та виховна робота із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Чернігів : ПП "ОПЦ", 2005. 70 с.
224. Чебоненко С.О., Дрижак В.В. Робоча книга співробітника кримінально-виконавчої інспекції : навч. посіб. Чернігів, 2006. 92 с.
225. Чорна К.І. Виховання моральності громадянина. *Шкільний світ*. 2003. № 15. С. 1–3.
226. Чупрій Л. Моральні цінності як основа відродження української нації. *Рідна школа*. 2003. № 10. С. 23–25.
227. Шакирова Г. М. О целенаправленном формировании нравственных убеждений у школьников. *Вопросы психологии*. 1981. № 6. С. 47–59.
228. Шакирова Г.М. Методика изучения нравственных убеждений школьников в реальной жизненной ситуации. *Вопросы психологии*. 1984. № 2. С. 83–89.
229. Шевченко Г.П. Духовність і цінності життя. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* :зб. наук. праць., Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені В. Даля, 2004. Вип. 5. С. 3–15.
230. Шевченко А.А. Работа политчасти ИТК по перевоспитанию осужденных. Киев : Киев. высш. шк. МВД СССР, 1970. 158 с.
231. Шкута О.О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2011. 20 с.
232. Щелкунов С.А. Главное звено воспитательного процесса. *К новой жизни*. 1974. № 8. С. 15–19.
233. Щелкунов С.А. Идеологической работе – высокую эффективность. *К новой жизни*. 1979. № 9. С.2–5.
234. Щелоков Н. Задачи исправительно-трудовых учреждений в современных условиях. *К новой жизни*. 1973. № 7. С.2–7.

235. Юрій Шухевич: «І знаєте, що йому написали у вирок? “Систематически видел антисоветские сны”» (частина III). *Тиждень*. 2022. 20 листопада. <https://tyzhden.ua/iurij-shukhevych-i-znaiete-shcho-jomu-napysaly-u-vyrok-systematychesky-vydel-antysovetskye-sny-chastyna-iii/>

236. Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених : автореф. дис...канд. юрид. наук: 25.00.02 / Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Одеса, 2004. 20 с.

237. Ягунов В.В. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

238. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

239. Якса Н.В. Основи педагогічних знань : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 358 с.

240. Яцик Т.О., Степанюк В.В. Словник коротких термінів з педагогіки. Луцьк : ФОП Мажула Ю.М., 2022. 50 с.

241. Яцій О.М. Педагогічне стимулювання морального самовиховання майбутніх учителів : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – теорія та історія педагогіки. Одеса : ПДПУ, 1996.

242. Perm-36

<https://web.archive.org/web/20160820102803/https://www.wmf.org/project/perm-36>

243. Rudenko M. TheCross / переклад Романа Татчуна ; передмова Леоніда Рудницького. Baltimore : Smoloskyp, 1987. 32 p.

244. Strokata N. Ukrainian Women in the Soviet Union: Documented Persecution (1975-1980). Baltimore: Smoloskyp, 1980. 63 p. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16908/file.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ» У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Визначення поняття «моральне виховання»	Автор і джерело
Цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів і здобуття навичок та звичок моральної поведінки	В. Даль [42, с. 119].
Один з найважливіших видів виховання, який полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології	І. Каїров [138, с. 216].
Цілісний процес, спрямований на формування у дітей та молоді моральної свідомості, моральних почуттів та моральної поведінки, а також моральних рис особистості, які визначаються Програмою КПРС	М. Ярмаченко [141, с. 362].
Один з найважливіших видів виховання, полягає у цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття і формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології	М.Д. Василевський [208, с. 119].
Формування у вихованців якостей, які відповідають вимогам комуністичного ідеалу, морального кодексу будівника комунізму	О.В. Киричук [79, с. 21].

Формування у підростаючого покоління в єдності високих якостей комуністичної ідейності та моральності

В.С. Анохін

[5, с. 153].

Поступальний, багатогранний процес, що здійснюється на основі комплексного підходу: формування моральних почуттів вихованців, їх переконань і поведінки.

А.М. Алексюк

[139, с. 46].

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ» У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Визначення поняття «моральне виховання»	Автор і джерело
Один із найважливіших видів виховання, що полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології	С.У. Гончаренко [39, с. 119].
Цілеспрямований процес, що передбачає певну систему змісту, форм, методів і прийомів педагогічних дій	Н.П. Волкова [32, с. 102].
Вивчення теоретичних основ моралі, формування моральних уявлень, організація досвіду поведінки й діяльності, які відповідають вимогам моралі нашого суспільства	А.І. Кузьмінський В.Л. Омеляненко [96, с. 217].
Цілеспрямований процес формування моральної свідомості особистості, її моральної культури та культури поведінки.	О.М. Яцій [241, с. 12].
Виховна діяльність сім'ї, школи з формування в учнів моральної свідомості, розвитку морального почуття, навичок, умінь, відповідної поведінки.	Т.О. Яцик В.В. Степанюк [240, с. 23].
Цілеспрямована взаємодія дорослого й дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм та правил, розвитку моральних мотивів і навичок	Л.М. Михайлова О.В. Пагава [187, с. 120].

поведінки

Свідомий цілеспрямований процес формування моральної свідомості, моральних почуттів та моральної поведінки особистості, кінцевою метою якого є формування моральної особистості

Цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток морального почуття й формування звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології

Формування та розвиток особистості дитини, який передбачає становлення її стосунків з батьками, оточенням, колективом, суспільством, ставлення до своїх обов'язків і до самої себе

Цілеспрямований і системний вплив на свідомість, почуття й поведінку вихованців із метою формування в них моральних якостей, котрі відповідають вимогам суспільної моралі

Формування в особистості стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм та принципів моралі

Виховна діяльність школи і сім'ї, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності

Вид виховання зорієнтований на засвоєння людиною абсолютних вічних норм співжиття,

К.В. Аймедов
В.В. Бабієнко
В.А. Бабієнко
[4, с. 173].

В.В. Ягупов
[237, с. 153].

О.В. Матвієнко
[109, с.97].

І.П. Підласий
[149, с. 63].

О.А. Дубасенюк
А.В. Іванченко
[155, с. 250].

М.М. Фіцула
[214, с. 249].

О.І. Вишневський
[28, с.101].

які носять універсальний, вселюдський характер
і являють собою вияв людяності

Забезпечення педагогом орієнтації на моральні
цінності, які, згідно із християнською
філософією, є абсолютними, вічними,
непохитними, недоторканими ідеалами

О.М. Кобрій
[80, с. 152].

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Антисоціальна поведінка – це система вчинків та дій особи, що суперечить прийнятим у суспільстві нормам, правилам і законам, порушує права інших людей, загрожує суспільному порядку або завдає шкоди самій людині.

Асоціальний вчинок – дія або поведінковий акт особи, який суперечить нормам моралі, суспільним очікуванням або традиціям, але не завжди є незаконним чи кримінальним.

Виправлення – це процес усунення помилки, неточності, недоліків або відхилень від норми з метою досягнення правильності, точності чи відповідності встановленим вимогам.

Виправлення засудженого – це процес цілеспрямованого впливу на особу, яка вчинила злочин, з метою формування у неї законослухняної поведінки, поваги до норм права, моральних принципів і готовності до чесного життя в суспільстві після відбуття покарання.

Виправний заклад – це установа виконання покарань, призначена для тримання осіб, засуджених до позбавлення волі, та здійснення заходів щодо їх виправлення і ресоціалізації.

Виправна колонія – це вид виправного закладу, призначений для відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. У таких колоніях утримуються засуджені особи, і одночасно з ізоляцією від суспільства здійснюється робота з їх виправлення та ресоціалізації.

Виправно-трудова колонія – це форма виправного закладу, що існувала в радянській та пострадянській системі, де поєднувалося покарання у вигляді позбавлення волі з обов'язковим залученням засуджених до праці.

Виховна колонія – це спеціалізований виправний заклад для неповнолітніх осіб, які засуджені до позбавлення волі. Її основне завдання – не тільки виконання покарання, а виховання, навчання та ресоціалізація

підлітків, щоб після звільнення вони змогли адаптуватися до нормального життя в суспільстві.

Виховна робота з засудженими – це цілеспрямована діяльність працівників установ виконання покарань, спрямована на формування у засуджених законослухняної поведінки, моральних цінностей, відповідального ставлення до себе, суспільства та майбутнього життя після звільнення.

Відділення соціально-психологічної служби – це структурний підрозділ у виправних установах, який відповідає за організацію та проведення соціально-психологічної підтримки, допомоги та корекції засуджених з метою їх ефективного виправлення та ресоціалізації.

Дезадаптація засудженого – це процес порушення або утруднення соціальної, психологічної та поведінкової адаптації особи, яка відбуває покарання, до умов ув'язнення або подальшого життя в суспільстві після звільнення.

Десоціалізація засуджених – це процес втрати або суттєвого послаблення у засуджених соціальних зв'язків, норм, навичок і установок, необхідних для повноцінного життя в суспільстві. Вона виникає внаслідок тривалої ізоляції, жорстких умов утримання, зміни соціального статусу та обмеженого доступу до звичного соціального середовища.

Диференціація засуджених – це розподіл осіб, які відбувають покарання, за певними ознаками (юридичними, психологічними, соціальними) з метою ефективної організації режиму, виховної роботи та ресоціалізації в установах виконання покарань.

Диференційований підхід до засуджених – це система індивідуалізованого впливу на осіб, які відбувають покарання, що враховує їхні особисті, соціальні, кримінально-правові та психологічні особливості з метою ефективного виправлення, ресоціалізації та профілактики повторних злочинів.

Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених – це сукупність заходів і методів впливу на осіб, які відбувають покарання, спрямованих на формування у них законослухняної поведінки, моральних цінностей і готовності до повноцінного життя в суспільстві після звільнення.

Засуджений – особа, яка визнана винною у вчиненні злочину й щодо якої суд виніс обвинувальний вирок із призначенням кримінального покарання, що набув законної сили.

Класифікація засуджених – це поділ осіб, які відбувають покарання, на певні групи за різними ознаками з метою належної організації режиму, виховної, трудової та ресоціалізаційної роботи.

Кримінально-виконавча (пенітенціарна) політика – це система державних заходів, принципів, напрямів і засобів, спрямованих на реалізацію кримінальних покарань, виправлення та ресоціалізацію засуджених, а також профілактику повторних злочинів.

Кримінально-виконавче законодавство України – це сукупність правових норм, які регулюють порядок і умови виконання кримінальних покарань, а також правовий статус засуджених, діяльність установ виконання покарань і органів пробації.

Кримінально-правова політика – це частина правової політики держави, яка полягає у системі принципів, заходів і засобів, спрямованих на боротьбу зі злочинністю шляхом встановлення кримінально-правових заборон, покарань та інших правових заходів.

Критерії виправлення – це сукупність ознак (показників), за якими оцінюється ступінь змін у поведінці, свідомості, соціальних установах засудженого, що свідчать про його виправлення та готовність до життя у суспільстві без повторного вчинення злочинів.

Культурно-масова робота в установі виконання покарань – це система заходів, спрямованих на організацію змістовного дозвілля засуджених, розвиток їхніх культурних інтересів, морально-естетичне виховання та формування позитивних соціальних орієнтирів.

Методи впливу на засуджених – це способи організованого впливу адміністрації установ виконання покарань, педагогів, психологів та інших фахівців з метою виправлення, перевиховання та ресоціалізації осіб, які відбувають покарання.

Методи ресоціалізації засуджених – способи і засоби педагогічного, психологічного, соціального та правового впливу, спрямовані на відновлення позитивних соціальних якостей особи, що була ізольована від суспільства у зв'язку із вчиненням злочину, та її успішне повернення до повноцінного життя в суспільстві.

Моральне виховання засуджених – це цілеспрямований процес формування у осіб, що відбувають покарання, моральних якостей, переконань, почуття відповідальності, совісті, гуманізму та здатності до самоконтролю відповідно до норм суспільної моралі.

Педагогіка пенітенціарна – це галузь педагогічної науки, що вивчає закономірності, принципи, форми й методи виховного, освітнього та корекційного впливу на осіб, які відбувають кримінальні покарання, з метою їх виправлення та ресоціалізації.

Педагогічне управління колективом засуджених – це цілеспрямована діяльність адміністрації та вихователів установи виконання покарань, спрямована на формування, розвиток і корекцію соціально позитивної поведінки засуджених через організацію та педагогічний вплив на колектив.

Пенітенціарна пробація – це вид пробації, що здійснюється під час відбування особою покарання у місцях позбавлення волі, з метою її підготовки до звільнення та успішної ресоціалізації в суспільстві.

Пенітенціарна система – це сукупність державних органів, установ, засобів та заходів, які забезпечують виконання кримінальних покарань, пов'язаних з позбавленням або обмеженням волі, а також виправлення, перевиховання і ресоціалізацію засуджених

Перевиховання засуджених – процес цілеспрямованого педагогічного, психологічного та соціального впливу на особу, яка відбуває кримінальне покарання, з метою зміни її поглядів, цінностей, норм поведінки і формування у неї соціально прийнятних установок і способу життя.

Період адаптації засуджених – це часовий відрізок після надходження особи до установи виконання покарань, протягом якого відбувається її пристосування до нових умов ізоляції, режиму, соціального середовища та правил життя у місцях позбавлення волі.

Планування соціально-виховної роботи із засудженими – процес визначення цілей, завдань, змісту, форм, методів і ресурсів, спрямованих на організовану і систематичну діяльність із виховання, підтримки та соціальної адаптації засуджених у пенітенціарних установах.

Пробаційна програма – програма, що призначається за рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, та передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити.

Пробація – система заходів, спрямованих на соціальний контроль, підтримку та ресоціалізацію осіб, які вчинили правопорушення, без ізоляції їх від суспільства або під час відбування покарання, з метою запобігання повторним злочинам.

Ресоціалізація засудженого – це процес відновлення соціальних зв'язків і адаптації особи, яка відбула або відбуває кримінальне покарання, до життя в суспільстві з метою запобігання повторним злочинам і забезпечення її повноцінного функціонування як законослухняного громадянина.

Самовиховання у виправній (виховній) колонії – це свідомий і цілеспрямований процес, у якому засуджений самостійно формує свої моральні, психологічні та поведінкові якості, спрямовані на подолання кримінальних звичок і адаптацію до соціально прийнятних норм життя.

Техніка вивчення особистості засудженого – це сукупність методів і прийомів, які застосовуються працівниками пенітенціарної служби для комплексного збору, аналізу та оцінки психологічних, соціальних, моральних і поведінкових характеристик засудженого з метою планування індивідуальної виховної роботи і підтримки його ресоціалізації.

Ув'язнений – особа, яка тимчасово утримується під вартою в слідчому ізоляторі (СІЗО) або іншій установі, до набрання законної сили вирокom суду, що передбачає покарання у вигляді позбавлення волі.

Джерело [97].

Анкета для засуджених

Вік: _____

Освіта: _____

1. Які форми соціально-виховної роботи у ВК проводяться найчастіше (масові, групові, індивідуальні; лекції, диспути, тематичні вечори, конференції, вечори запитань і відповідей, обговорення творів художньої літератури, кінофільмів, телепередач та публікацій)?

2. Які форми соціально-виховної роботи у ВК вважаєте найефективнішими (масові, групові, індивідуальні; лекції, диспути, тематичні вечори, конференції, вечори запитань і відповідей, обговорення творів художньої літератури, кінофільмів, телепередач та публікацій)?

3. Які методи і прийоми соціально-виховної роботи використовуються найчастіше (індивідуальні бесіди, групові бесіди, доручення, рольова гра, вправляння (привчання), метод прикладу, педагогічна вимога, створення виховуючих ситуацій, заохочення, покарання)?

4. Якому виховному напрямку (правове, моральне, трудове, естетичне, екологічне, фізичне) надається перевага у вашій ВК?

5. Як Ви розумієте поняття «мораль», «моральна поведінка», «моральна свідомість»?

6. Які моральні якості Ви знаєте?

7. Які моральні якості цінуєте в інших людях?

7. Під впливом яких чинників Ви набули позитивних моральних якостей (працівників ВК, вимог режиму, релігії, виховних заходів у ВК, прикладу працівників ВК, преси і книг, ЗМІ)?

8. Під впливом яких чинників Ви позбулися негативних моральних якостей (працівників ВК, вимог режиму, релігії, виховних заходів у ВК, прикладу працівників ВК, преси і книг, ЗМІ)?

9. Яких заходів морального спрямування, на Вашу думку, недостатньо у виховній роботі ВК?

11. Чи змінювалося ваше ставлення до моралі після ув'язнення? Як саме?

10. Чи плануєте Ви змінити своє життя після звільнення? Як саме?

Анкета для начальників відділень

1. Які форми соціально-виховної роботи у ВК проводяться найчастіше (масові, групові, індивідуальні; лекції, диспути, тематичні вечори, конференції, вечори запитань і відповідей, обговорення творів художньої літератури, кінофільмів, телепередач та публікацій)?

2. Які форми соціально-виховної роботи у ВК Ви вважаєте найефективнішими (масові, групові, індивідуальні; лекції, диспути, тематичні вечори, конференції, вечори запитань і відповідей, обговорення творів художньої літератури, кінофільмів, телепередач та публікацій)?

3. Які методи і прийоми соціально-виховної роботи використовуються найчастіше (індивідуальні бесіди, групові бесіди, доручення, рольова гра, вправління (привчання), метод прикладу, педагогічна вимога, створення виховних ситуацій, заохочення, покарання)?

4. Якому виховному напрямку (правове, моральне, трудове, естетичне, екологічне, фізичне) надається перевага у вашій ВК?

5. Як Ви розумієте поняття «мораль», «моральна поведінка», «моральна свідомість»?

6. Які моральні якості Ви знаєте? Яких з них, на Вашу думку, можуть набути засуджені Вашого відділення в процесі перебування у ВК?

7. Під впливом яких чинників засудженні Вашого відділення набули позитивних моральних якостей (працівників ВК, вимог режиму, релігії, виховних заходів у ВК, прикладу працівників ВК, преси і книг, ЗМІ)?

8. Під впливом яких чинників засудженні Вашого відділення позбулися негативних моральних якостей (працівників ВК, вимог режиму, релігії, виховних заходів у ВК, прикладу працівників ВК, преси і книг, ЗМІ)?

9. Які труднощі виникають у Вас в процесі організації та проведення виховної роботи із засудженими? З чим вони пов'язані? Як їх можна подолати?

10. Чи відстежуєте Ви подальшу долю засуджених свого відділення після їхнього виходу з ВК?

11. Наведіть приклади тих, хто став на шлях виправлення і швидко ресоціалізувався (прізвища можна не вказувати (До прикладу, Василь К.)).

МІСЯЧНИЙ ПЛАН РОБОТИ НАЧАЛЬНИКА ЗАГОНУ
на червень 1972 року

№ п/п	Назва заходу	Дата проведення	Хто відповідає за проведення	Відмітка про проведен- ня
І. Агітаційно-пропагандистська і культурно-масова робота				
1.	Провести політичні заняття в бригадах відповідно до тематики	по п'ятницях	Керівники груп політзаняття- ми	
2.	Провести інструктивні заняття з культурологами бригад з питань читання газет в бригадах	9, 16, 23, 30	Начальник загону	
3.	Провести політичні інформації в загоні з поточних питань	впродовж місяця	Начальник загону	
4.	Провести конференцію для читачів за книгою Юрія Германа «Один рік»	16.06	Начальник загону, секція культурно- масової роботи	
5.	Випустити стінгазету «Будівник»	до 1 і 15.06	Начальник загону, редколегія	
6.	Оформити стенд в загоні на тему «Нам пишуть»	до 20.06	Начальник загону, рада колективу	
7.	Провести шахово- шашковий турнір	10, 17.06	Начальник загону, секція культурно- масової роботи	
8.	Провести змагання	24.06	Начальник	

	між бригадами з волейболу на першість загону		загону, рада колективу	
9.	Перевірити кількість засуджених загону, які користуються бібліотекою колонії, досягнути щоб кількість читачів досягла кількості не менше 100 осіб	до 15.06	Начальник загону, рада колективу	
10.	Організувати підписку на газети і журнали на IV квартал 1972 року		Начальник загону	
II. Робота з трудового виховання, профтехосвіти і загальноосвітнього навчання				
1.	Провести збори в бригадах, на яких провести підсумки виконання трудових обов'язків за травень і прийняти зобов'язання на червень 1972 року	4–5.06	Начальники відділень і цеху, майстри	
2.	Провести загальні збори загону, на яких підвести підсумки трудового змагання за травень і взяти підвищенні зобов'язання на II квартал 1972 р.	до 10.06	Начальник загону, керівники груп політзаняттями	
3.	Розвернути в загоні трудове змагання за звання бригад і загону високопродуктивної праці і зразкової поведінки	впродовж місяця	Начальник загону, рада колективу	
4.	Хід виконання трудових	постійно	Начальник загону	

	зобов'язань популяризувати через блискавки, стінгазети і наочну агітацію			
5.	Систематично проводити роботу з засудженими, які не виконують норми виробітку	постійно	Начальник загону	
6.	Виявити засуджених, які не мають восьмирічної освіти і залучити їх до навчання у школі робітничої молоді у колонії	до 1.06	Начальник загону, секція професійно- технічного	
6.	Виявити засуджених, які не мають спеціальності і приймати міри з залучення їх до профтехосвіти	до 20.06	Начальник загону, секція професійно- технічної та загальної освіти	
III. Робота зі зміцнення режиму				
1.	Систематично контролювати виконання розпорядку дня в загоні, не менше двох разів в місяць бути присутнім на підйомі	впродовж місяця	Начальник загону	
2.	В міру поступлення нових ув'язнених в загін проводити з ними бесіди з ознайомлення їх з обов'язками, дотриманням режиму, участі в житті загону	постійно	Начальник загону	
3.	Щоденно проводити	10, 20. 30	Начальник загону, рада	

	обговорення стану дисципліни в загоні		колективу	
4.	Оформити дошку документації в житловому приміщенні, де розмістити розпорядок дня, права і обов'язки засуджених	до 10.06	Начальник загону	
5.	Організувати випуск сатиричних листівок «Крокодилу», «Колючок» на осіб, які порушують вимоги режиму	впродовж місяця	Начальник загону, рада колективу	
IV. Індивідуально-виховна робота				
1.	Систематично проводити бесіди виховного характеру з засудженими: Купчиком, Фіцовим, Портіченко, Зименко, які схильні до порушень режиму	Впродовж місяця	Начальник загону	
2.	Вивчити особові справи засуджених: Хаміна, Фіцова, Токарєва, Опалінського, Власенко.	впродовж місяця	Начальник загону	
3.	Підготувати матеріали до умовно-дострокового звільнення засуджених, яким в червні завершується: 1/3 терміну Онісу,	до 26.06	Начальник загону	

	Яцуку, Ляві; 2/3 терміну Логвиненку			
4.	Вивчити можливість працевлаштування бувших засуджених за місцем проживання	1.06	Начальник загону	
5.	Домогтися встановлення зв'язку з бувшими засудженими Зубко і Ветюхом, про яких немає відомостей, про їх працевлаштування після звільнення	до 11.06	Начальник загону	
6.	Вивчити за листами домашні обставини засуджених, які порушують дисципліну	впродовж місяця	Начальник загону	
V. Керівництво самодіяльними організаціями				
1.	Провести заняття з членами ради колективу з питань організації роботи, вивчити з ними права і обов'язки членів ради колективу загону	до 5.06	Начальник загону	
2.	Провести засідання редколегії про роль стінгазет у справі зміцнення суспільного порядку і дисципліни у загоні	до 3.06	Начальник загону	
3.	Організувати обмін досвідом роботи ради колективу загону з активістами 2-го загону	до 3.06	Начальник загону	

	високопродуктивної праці і зразкової поведінки			
4.	Провести заняття з активом зі складання плану роботи ради колективу і секцій загону	до 4.06	Начальник загону	

Джерело [35].

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ОРГАНІЗАЦІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

(Розроблено Політвідділом ВТУ МВС СРСР)

Моральне виховання засуджених – складний і багатогранний процес цілеспрямованого формування моральних якостей особистості, що включає виховання й розвиток в осіб, позбавлених волі, таких моральних якостей, як політична свідомість, патріотизм, працьовитість, колективізм, взаємна повага та чесність, висока громадянська свідомість і особиста відповідальність перед суспільством. Додамо, що йдеться не про окремі розрізнені моральні риси, а про їх цілісне поєднання. Значущість організації цього виховання у виправно-трудових установах увиразнено і у вказівках XXVI з'їзду КПРС про забезпечення єдності ідейно-політичного, трудового й морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення, у постановах ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.), «Про поліпшення роботи з охорони правопорядку й посилення боротьби із правопорушниками» (1979 р.), у положеннях Конституції СРСР про подальше зміцнення соціалістичної законності та правопорядку у країні. «Усі громадяни нашої країни, – наголошено в Конституції СРСР, – зобов'язані дотримуватися законів, поважати правила соціалістичного життя, з гідністю нести високе звання громадянина СРСР» (ст. 59 1979 р.).

Означений підхід визначає вибір форм і методів роботи адміністрації та політапарату ВТУ з морального виховання засуджених, відповідно до принципу: «Що вищий ступінь суспільної небезпеки скоєного злочину і ступінь соціально-моральної зіпсованості особистості злочинця, то інтенсивнішим має бути виховний процес при виконанні покарання».

Система виховання у ВТУ має бути спрямованою на подолання в ув'язнених не притаманних соціалістичному суспільству моральних поглядів і переконань; негативних моральних якостей; на формування та розвиток

правильного світогляду й політичної свідомості, почуттів, навичок і звичок позитивної моральної поведінки.

Складність морального виховання в умовах позбавлення волі зумовлена значною педагогічною занедбаністю засуджених, стійкістю їхніх егоїстичних поглядів і антигромадських переконань. Багато із них озлоблені, конфліктні, свідомо протидіють педагогічним заходам. Нерідко серед них формуються т.зв. малі групи негативної спрямованості, що суттєво погіршує виховну атмосферу в колективах засуджених.

У місцях позбавлення волі відбуває покарання багато молоді. Серед них – особи, які скоїли серйозні злочини. Останні спричинили значну деградацію їх особистості. У зв'язку з цим необхідно докорінно поліпшити профілактичну і виховну роботу у ВТУ, підвищити якість і ефективність виправно-трудового впливу на правопорушників.

Недооцінка морального виховання цих осіб у виправно-трудових установах призводить до того, що звільнені від покарання особи, які не розвинули в собі стійких звичок моральної поведінки, під впливом певних негативних чинників знову повертаються до злочинності. Тому моральне перевиховання засуджених та їхнього морального розвитку має перебувати під безперервним керованим впливом із боку адміністрації виправно-трудових установ, передусім політапаратів ВТУ і педагогічних колективів вихователів.

Сьогоднішні виправно-трудові установи уможливають підвищення політичного, культурного та загальноосвітнього рівня засуджених, залучення їх до суспільно корисної праці, формування у них моральних поглядів, викорінення звичок колишньої злочинної поведінки.

Значно розширюється матеріально-технічна база для організації морального виховання засуджених, їх корисної зайнятості у вільний від роботи та навчання час. Побудовано нові клуби, загальноосвітні школи і бібліотеки, обладнано читальні зали, кімнати політико-виховної роботи у загонах. Забезпечено розвиток мережі професійно-технічних училищ або

їхніх філій, гуртків технічної творчості та прикладного мистецтва. У багатьох ВТК обладнано спортивні майданчики. Це сприяє залученню засуджених до корисної діяльності, вихованню в них прагнення розумно використовувати вільний час задля розвитку соціально корисних ціннісних орієнтацій, формування позитивних звичок поведінки.

Велику роль у моральному вихованні осіб, позбавлених волі, відіграють у ВТУ колективи вихователів, до складу яких належать керівники ВТУ, начальники частин і служб, інженерно-технічні працівники, викладачі загальноосвітніх шкіл та професійно-технічних училищ, начальники загонів.

Основними чинниками морального розвитку особистості засудженого в умовах ВТУ фахівці вважають: 1) залучення всіх правопорушників до суспільно-корисної праці, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, трудового змагання за підвищення продуктивності праці та якості продукції, що випускається; 2) роботу самодіяльних організацій; 3) технічну та художню творчість; 4) раціоналізаторську та іншу діяльність, спрямовану на розвиток моральних якостей утримуваного.

Із метою подальшого підвищення ефективності морального виховання засуджених науковці розробили низку практичних рекомендацій.

1. Упродовж морального виховання засуджених до позбавлення волі необхідно забезпечувати диференційований підхід до них з урахуванням конкретного складу осіб, які відбувають у ВТУ покарання, їхнього віку, характеру скоєних злочинів і ступеня суспільної небезпеки, кількості судимостей, виробничої кваліфікації, загальноосвітнього та культурного рівня, ставлення до праці і соціалістичної власності, кримінального покарання, виду виправно-трудової установи, тобто з урахуванням ступеня соціально-морального впливу на їх здоров'я.

Відтак у цьому контексті виокремлюють п'ять груп засуджених. Основою цієї класифікації слугували в'язні з колоній суворого режиму, тобто особи, найбільш занедбані в соціально-моральному аспекті.

До першої групи належать ті засуджені, які підтвердили своє виправлення. Вони, як правило, відрізняються досить високим ступенем працьовитості, беруть активну участь у проведенні політико-виховних заходів і роботі самостійних організацій, дотримуються правил поведінки. Зазвичай після звільнення вони успішно долучаються до чесного трудового життя.

Ув'язнені із другої групи впевнено долають шлях виправлення, сумлінно працюють на виробництві, підтримують внутрішній порядок і дисципліну, проте виявляють пасивність у громадсько-масовій роботі, не висловлюють свої думки про негативні вчинки інших засуджених.

До третьої групи належать засуджені з нестійкою поведінкою: вони ще не усунули минулих звичок, допускають порушення виробничої дисципліни, правил внутрішнього розпорядку, байдуже ставляться до роботи самодіяльних організацій, нерідко перебувають у складі малих груп негативної спрямованості.

Четверта група включає засуджених, які не виконують норм виробітку, порушують режим відбування покарання, конфліктують з іншими ув'язненими.

Утримувані із п'ятої групи, як правило, перебувають у місцях позбавлення волі порівняно недовго, тому недостатньо вивчені з боку начальників і членів рад вихователів.

Особи з кожної переліченої групи мають свої соціально-моральні ознаки. Найбільших труднощів зазнають вихователі із засудженими четвертої групи із сильно вираженим відхиленням від нормальної поведінки. Основна частина з них – особи молодого віку, щодо яких насамперед необхідна чітка організація морального виховання. Розв'язання цього завдання надважливе, оскільки засуджені цієї групи розпочали свою злочинну діяльність у ранньому віці, мають кілька судимостей, стійкі соціально шкідливі звички. У багатьох відсутні сім'ї, до 40 % ув'язнених цієї групи не мають середньої освіти, 60 % – робітничої спеціальності.

У засуджених із сильним відхиленням від норми простежується стійка несприйнятливність до педагогічних засобів виправлення й перевиховання, використовуваних у системі ВТУ. Вони ігнорують виховні заходи, не читають художньої літератури, більша частина з них не бере участі в роботі самодіяльних організацій, гуртків технічної творчості. Їхня поведінка характеризується байдужістю до самовиховання й самоосвіти, зневажанням інших засуджених, грубістю, лицемірством, приховуванням своїх почуттів і намірів. Водночас вони намагаються виправдати свій спосіб життя й негативну поведінку; частина засуджених систематично порушує режим відбування покарання, зазнавала покарань за скоєні проступки.

Як правило, більшість утримуваних не підтримує ув'язнених із сильним відхиленням від норми. Тому адміністрації ВТУ необхідно виховну діяльність спрямовувати на якісну зміну життєвої позиції цієї категорії засуджених як найбільш стійкої групи зі значним відхиленням від нормальної поведінки.

Роль морального виховання не знижується і щодо засуджених з інших груп, які довели своє виправлення або стали на його шлях. Воно має сприяти запобіганню рецидивної злочинної або антигромадської поведінки. Загальноосвітній рівень у цієї категорії осіб значно вищий. Це здебільшого люди старшого віку, які мають великий стаж виробничої діяльності до засудження, сумлінно ставляться до праці, постійно виконують норми виробітку, беруть участь у трудовому змаганні, раціоналізаторській і винахідницькій роботі.

Серед деяких категорій засуджених поширене ставлення до призначеного їм покарання як до несправедливого, надто суворого. Як показує практика, 85 % осіб першої групи вважають своє покарання справедливим, у четвертій групі – 20 %. Відтак формування й розвиток у в'язнів правильного ставлення до кримінального покарання має стати одним із важливих напрямів роботи адміністрації ВТУ.

Зміст морального виховання має постійно розширюватися і визначатися безпосередніми завданнями виправно-трудових установ.

2. В основу морального виховання засуджених покладено принцип їх залучення до суспільно корисної праці, формування в них працьовитості як моральної якості. Трудова діяльність є найбільш дієвим чинником подолання звичок антигромадської поведінки та розвитку соціально корисних моральних рис, почуття колективізму, взаємодопомоги, дисциплінованості і дбайливого ставлення до соціалістичної власності.

З огляду на соціально-моральну занедбаність засуджених, їхнє прагнення ухилитися від суспільно корисної праці, з метою викорінення шкідливих звичок паразитичного способу життя, виховання в них працелюбності, прищеплення навичок сумлінного ставлення до праці фахівці радять:

а) забезпечувати широку пропаганду науково-технічних знань, передових методів праці, використовуючи для цього фотовітрини, настінні газети, наочну агітацію, лекції, бесіди, загальні збори в загонах і бригадах;

б) усіляко розвивати серед засуджених трудове змагання між бригадами і загонами, а також практикувати прийняття особистих трудових зобов'язань.

Упродовж трудового змагання доцільно залучати колективи засуджених до боротьби за підвищення культури виробництва, економію й ощадливість, зміцнення виробничої дисципліни, організовувати рейди на робочі місця, зустрічі з передовиками підприємств, заводів і будівельників, які шефствують над ВТУ, проводити конкурси професійної майстерності, раціоналізаторства та винахідництва, бездефектного виготовлення продукції та здавання її ВТК з першого пред'явлення. Розвиток у засуджених прагнення чесною працею спокутувати свою провину, свідоме дотримання ними високої трудової дисципліни, виховання працьовитості, взаємної допомоги мають стати підґрунтям морального впливу на правопорушників.

3. Забезпечувати подальшу індивідуалізацію процесу морального виховання. Врахування індивідуальних особливостей дає змогу працівникам ВТУ визначити склад характеру, напрям поведінки конкретної особистості, її звички, нахили, моральні якості, їх прояви у різних життєвих ситуаціях. Для цього необхідно безперервно вивчати особистість засудженого, впливати на його поведінку упродовж усього терміну відбування покарання, особливо осіб із категорії «важковиховуваних». Індивідуальна робота безпосередньо впливає на особистість. Тому кожне виявлення якоїсь нової риси у вихованця, як підкреслював А. Макаренко, має негайно спонукати вихователів до практичних дій, порад, прагнення допомогти засудженому. Із метою посилення морального впливу на окрему особистість рекомендується активніше використовувати атестування засуджених у загонах, забезпечувати чітку організацію приймання засуджених адміністрацією ВТУ з особистих питань, всебічно розвивати систему самовиховання засуджених, рух наставництва, залучати до індивідуальної роботи педагогів загальноосвітніх шкіл та ПТУ, інженерно-технічних працівників, увесь персонал ВТУ. Найдоцільніше організувати вивчення кожного засудженого шляхом заповнення карти-характеристики.

4. Моральне виховання позбавлених волі потрібно комплексно планувати, передбачаючи охоплення всіх сфер життя засуджених: виробничої діяльності і трудового змагання, режиму відбування покарання і внутрішнього порядку у ВТУ, корисну зайнятість усіх осіб у вільний від роботи й навчання час. Комплексне планування має забезпечувати безперервність, цілеспрямованість і вибірковість тісно пов'язаних між собою основних напрямів педагогічного процесу, взаємодію й координацію всіх сил, засобів і можливостей, наявних у розпорядженні педагогічних колективів ВТУ.

Протягом морального виховання засуджених необхідно передбачати:

а) проведення занять з основ суспільно-політичних знань, комуністичної моралі, виправно-трудового законодавства; навчання в

загальноосвітній школі, ПТУ і на виробничих курсах, у школах передових методів праці та активу самодіяльних організацій;

б) участь ув'язнених у пізнавальних видах діяльності – відвідування бесід, лекцій і доповідей, політінформацій, диспутів, кіно; читання суспільно-політичної, художньої, науково-технічної літератури, газет, журналів; слухання радіо; участь засуджених у тематичних, літературних вечорах, вечорах запитань і відповідей, вікторинах, читацьких конференціях, обговоренні фільмів тощо;

в) залучення позбавлених волі до творчих видів діяльності – зустрічей із представниками громадськості та шефських трудових колективів, раціоналізаторської роботи та винахідництва, гуртків технічної творчості, роботи самодіяльних організацій, художньої творчості, фізкультурно-масових заходів;

г) організацію за особливими планами проведення вихідних і святкових днів із залученням до цього керівників ВТУ, інженерно-технічних працівників, викладачів шкіл і ВТУ, представників шефських колективів і громадських організацій.

У діяльності засуджених не слід допускати розважальності, рекомендується наповнювати її таким змістом, який би сприяв їхньому ідейному, трудовому й морально-етичному вихованню.

Раціональне використання засудженими свого вільного часу з метою морального самовиховання й самоосвіти дає змогу створити у ВТУ атмосферу, яка унеможливорює скоєння ними різних правопорушень, мотивує до зміцнення режиму внутрішньої дисципліни, морального утвердження на шляху чесного трудового життя.

5. Упродовж організації морального виховання доцільно зосередити зусилля співробітників ВТУ на розвитку в засуджених почуття дисциплінованості як важливої якості. Режим у кожному підрозділі має виховувати у правопорушника повагу до радянських законів і правил

соціалістичного співжиття, формувати зовнішню і внутрішню дисциплінованість.

Із цією метою фахівці радять:

а) під час педагогічного процесу у ВТУ першочергову увагу приділяти вихованню у засуджених поваги до Правил внутрішнього розпорядку, які встановлюють для них певні норми поведінки, чітко регламентують спосіб життя, увиразнюють необхідність чесно і сумлінно спокутувати свою провину за скоєний злочин;

б) широко використовувати у виховній практиці заходи переконання, ґрунтовно і глибоко пояснювати засудженим їхні обов'язки і права (відповідно до Правил внутрішнього розпорядку, вимог режиму відбування покарання і дисципліни, встановлених у ВТУ) на заняттях з основ правових знань, у доповідях, бесідах, лекціях із питань внутрішнього розпорядку;

в) розвивати і зміцнювати позитивні традиції, що сформувалися в передових загонах і бригадах щодо взаємовідносин між засудженими, проведення вільного часу тощо, а також ритуали приймання новоприбулих у ВТУ та звільнення засуджених із виправно-трудових установ.

6. Особливу увагу упродовж морального впливу необхідно звернути на формування в засуджених правильного світогляду та ідейної переконаності, на викорінення в них антигромадських поглядів, приватно власницьких та егоїстичних інтересів, нігілістичного ставлення до ідеалів і завоювань соціалізму. Під час проведення політичної години та політичних занять рекомендується широко організовувати пропаганду й пояснення історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, Пленумів ЦК КПРС, нової Конституції СРСР, дослідницьких матеріалів Всесоюзної науково-практичної конференції, що відбулася 1979 року у м. Баку з проблем формування в усіх радянських громадян активної життєвої позиції, вимог постанов ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.), «Про поліпшення роботи з охорони правопорядку і посилення боротьби з правопорушеннями» (1979 р.). Насамперед слід висвітлювати всесвітньо-

історичне значення досягнень радянського народу, соціально-політичну значущість реалізації статей Конституції, великі переваги соціалістичної демократії, а також провідну роль КПРС як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства.

Із метою формування у засуджених моральних переконань, високих моральних якостей доцільно використовувати лекції, доповіді, бесіди, політінформації, читацькі конференції, обговорення кінофільмів, зустрічі з відомими людьми. Ці засоби політичної агітації, що мають свої особливості, дають змогу засудженим правильно зрозуміти рішення партії та уряду, події внутрішнього і міжнародного життя, оцінити досягнення науки і техніки, сприймати твори літератури та мистецтва, що розкривають духовну красу й велич радянської людини.

7. Невід'ємною частиною морального виховання постає загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених, упродовж яких вони отримують міцні знання, виховують навички, почуття і звички моральної поведінки.

В організації цієї роботи необхідно насамперед враховувати мотиви, під впливом яких засуджені відвідують школу і ПТУ.

Задля морального й духовного розвитку засуджених, формування їхніх ідейних переконань рекомендується використовувати:

а) індивідуальні засоби й методи переконання, широку пропаганду науково-технічних знань, моральне заохочення найкращих учнів, святкові підбиття підсумків навчального року у школі, ПТУ, урочисте вручення атестатів та свідоцтв, похвальних грамот і книжок, олімпіади й вікторини, дискусії на морально-етичні та технічні теми, куточки патріотичного виховання та фотоекспозиції, конкурси на кращу учнівську роботу, обговорення літературно-мистецьких творів, кінофільмів, зустрічі із діячами науки, літератури та мистецтва;

б) позаурочні заходи виховного характеру, які проводять викладачі загальноосвітніх шкіл і ПТУ.

Усі перелічені засоби мають органічно поєднуватися з усім комплексом масово-політичної роботи, програмами морального виховання правопорушників, їхньої самоосвіти й самовиховання.

8. Участь засуджених у роботі самодіяльних організацій сприяє розвитку таких моральних якостей особистості, як колективізм, взаємодопомога, чесність, відповідальність, дисциплінованість.

Багато засуджених постійно беруть участь у громадській роботі, проявляють творчу й корисну ініціативу. Серед ув'язнених, які довели своє виправлення, приблизно втричі більше тих, хто постійно залучений до громадської роботи (порівняно з усіма іншими категоріями утримуваних).

9. Моральне виховання засуджених рекомендується проводити на основі органічного поєднання специфічної роботи самодіяльних організацій і самовиховання перших. Виховання правопорушників у дусі колективізму зумовлює руйнування й викорінення конфліктних взаємин між засудженими. Тому під час добору активу та його роботи в самодіяльних організаціях недоцільно звільняти активістів від фізичної праці, надавати активу необґрунтовані пільги, що викликає об'єктивне невдоволення основної частини засуджених.

10. Упродовж морального виховання засуджених потрібно активніше співпрацювати із громадськими організаціями та шефами ВТУ, залучати їхніх представників до: а) діяльності методичних рад ВТУ і рад вихователів зі складання програм морального виховання правопорушників, їхньої самоосвіти й самовиховання; б) розвитку серед засуджених технічної творчості, трудового змагання; в) створення конструкторських бюро; г) організації зустрічей з ударниками комуністичної праці та передовими робітниками, проведення зустрічей передовиками виробництва; г) організації силами шефів читання лекцій на суспільно-політичні й морально-етичні теми; д) проведення оглядів клубів, бібліотек, художньої самодіяльності та літературних тематичних вечорів, обговорення кінофільмів; е) індивідуальної виховної роботи, розвитку в ВТУ шефства-наставництва над засудженими.

Адже за допомогою представників громадськості та робітничих колективів засуджені швидше долають свої колишні негативні установки, активніше готуються до чесного трудового життя.

Як бачимо, ефективна організація морального виховання засуджених включає постійне й повсякденне управління педагогічним процесом в усьому його розмаїтті й динамізмі, підвищення професійної майстерності усіх працівників ВТУ і загалом – комплексний підхід до всієї діяльності виправно-трудових установ.

Джерело [34].

ТИПОВИЙ РОЗПОРЯДОК ДНЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ 2001 р.

До п. 19.3 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань

Підйом не пізніше	5 – 6 години ранку
Фізична зарядка	до 15 хвилин
Туалет, заправка ліжок, прибирання	до 10 хвилин
Ранковий огляд, ранкова та вечірня перевірки	до 40 хвилин
Сніданок	до 20 хвилин
Розвід на роботу	до 30 хвилин
Робочий час	8 годин
у виховно-трудових колоніях	6 годин
Обідня перерва	до 30 хвилин
Заняття з роботи, вечірній туалет	до 25 хвилин
Вечеря	до 30 хвилин
Вільний час	від 1 до 2 годин
Виховна робота	до 1 години
Культурно-масова робота	за окремим графіком
Підготовка до сну	до 10 хвилин
Сон (безперервний)	8 годин

Примітки:

1. Розпорядок дня складається у кожній виправно-трудовій установі з урахуванням місцевих умов, тривалості дня та затверджується начальником установи.

2. Якщо засудженні працюють на виробництві в декілька змін, то розпорядок дня складається для кожної зміни.

3. Розпорядок дня засуджених, які утримуються в приміщеннях камерного типу, одиночних камерах колоній особливого режиму, штрафних, дисциплінарних ізоляторах і карцерах, устанавлюється окремо.

ТИПОВИЙ РОЗПОРЯДОК ДНЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ 2004 р.

**Додаток 7 до Правил внутрішнього розпорядку установ виконання
покарань (пункт 1 розділу V)**

Підйом	6.00
Фізична зарядка	6.00–6.10
Ранковий туалет, заправлення ліжок, прибирання	6.10–6.20
Ранковий огляд, ранкова перевірка	6.20–6.50
Сніданок	6.50–7.10
Розвід на роботу	7.10–7.30
Робочий час	7.30–16.00
Обідня перерва	12.30–13.00
Зняття з роботи	16.00–16.30
Соціально-виховна та культурно- масова робота	16.30–17.30
Вечірня перевірка	17.30–18.00
Вільний час	18.00–19.00
Вечеря	19.00–19.30
Вільний час	19.30–20.30
Час для телефонних розмов	18.00–19.00
	19.30–20.30
	20.30–21.30
Вечірній туалет	21.30–21.45
Підготовка до сну	21.45–22.00
Сон (безперервний)	22.00–6.00
Примітки:	1. Розпорядок дня складається у кожній установі виконання покарань з урахуванням місцевих умов, тривалості дня та затверджується начальником установи виконання покарань. 2. Якщо засуджені працюють на виробництві в декілька змін, то розпорядок дня складається для кожної зміни. 3. Розпорядок дня засуджених, які тримаються в ДПК, ПКТ (ОК), карцерах і ПКТ виправних колоній (секторів) максимального рівня безпеки, установлюється окремо.

Джерело [154].

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ОРГАНІЗАЦІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ У ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ

Із метою підвищення ефективності морального виховання засуджених у виправних колоніях ми розробили низку практичних рекомендацій.

1. Моральне виховання засуджених має спрямовуватися на формування в них внутрішньої мотивації до правослухняної поведінки, відновлення моральних орієнтирів, розвитку емпатії, самоповаги, відповідальності перед суспільством. Як складник соціально-виховної роботи моральне виховання повинно базуватися на її загальних принципах: гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, диференціації виконання покарань, індивідуального особистісного підходу тощо.

2. Реалізація методів, засобів та прийомів виправлення і перевиховання засуджених має відбуватися винятково індивідуалізовано з урахуванням низки обставин (ситуація чи подія, яка спонукала до застосування того чи іншого виховного засобу чи прийому; морально-психологічний стан у колонії, загоні чи бригаді; особливості і ступінь виправлення засудженого чи окремих груп засуджених). Як відомо, метод чи засіб, успішний в одній педагогічній ситуації, може не дати позитивного результату в іншій. У таких випадках потрібно проаналізувати причини неуспішності, щоб уникнути їх у майбутньому.

Методичні прийоми морального виховання у виправних колоніях потрібно обирати не тільки з огляду на специфіку їх окремих напрямів, а й на врахування особливостей формування необхідних моральних якостей. Так, формування товариськості суттєво відрізняється від виховання дисциплінованості, а останнє – від, скажімо, прищеплення навиків співчувати потребуючим.

3. Виховник має пов'язувати моральні знання з вихованням моральних

почуттів у позбавлених волі. Із цією метою доцільно обговорювати такі *приклади моральної поведінки* людей, які б зворушували засуджених, спонукали задуматися над моральною красою поведінки, увиразнили бажання бути схожими на них. Багатий виховний потенціал містять біографії видатних культурних та громадських діячів України, особливо представників шістдесятників, дисидентського руху, які слугують взірцем високої моральності, людської гідності, патріотизму, а також доблесних воїнів, захисників незалежності нашої держави, які проявили героїзм і самопожертву заради свободи і благополуччя свого народу. Такий матеріал пропонує телебачення, періодичні та інтернет-видання, які описують героїзм і жертвність наших воїнів, приклади мужності й незламності простих українських громадян тощо. З аналогічною метою доцільно використовувати твори сучасної художньої літератури, відповідні кінофільми та телепередачі. Надзвичайно ефективними є приклади з життя засуджених у виправній колонії (надання безкорисливої допомоги іншим засудженим, явка з повинною, добровільне повернення нанесеної втрати, спричиненої злочином, тощо).

4. Виховникам доцільно винагороджувати засуджених за кожен приклад високоморальної поведінки, пропагувати такі моральні вчинки серед інших утримуваних у виправних колоніях. Водночас виховник так само має реагувати на брехню засудженого, нечесний учинок, факт неправильного ставлення до інших засуджених і покривання аморальних учинків своїх товаришів.

Це не означає, що за кожен аморальний вчинок необхідно застосовувати до засудженого дисциплінарне стягнення: такі заходи мають обов'язково бути педагогічно доцільними.

5. Дієвим методом морального виховання, який доцільно використовувати у виправних колоніях, є морально-етична бесіда. Це спосіб залучення засуджених до обговорення й аналізу вчинків та вироблення необхідних оцінок та моральних суджень. Її мета полягає у тому, щоб, по-

перше, дати засудженому змогу проаналізувати свій повсякденний досвід і досвід колективу та порівняти їх із загальноприйнятними моральними оцінками; по-друге, розширити межі соціальних і моральних уявлень, виявити їх зв'язок із конкретними вчинками та діяльністю особи. Морально-етична бесіда із засудженими також передбачає корекцію хибних і спотворених моральних уявлень. Будь-яка етична бесіда має бути чітко спланованою: вихователь має заздалегідь визначити головну думку та практичний висновок, до яких планує «підвести» засуджених під час обговорення відповідної теми.

Крім того, важливо продумати послідовність поставлених запитань, змоделювати можливі відповіді засуджених, визначити конкретний матеріал, який доцільно використати для обґрунтування висунутих положень.

Морально-етична бесіда має виховне значення лише тоді, коли викликає певний емоційний відгук у душі засуджених, стимулює їх активність і завершується сформульованими ними висновками (що, звісно, не виключає активної допомоги з боку вихователя).

Зауважимо, що завдання вихователя полягає у тому, аби допомогти засудженим визначити своє ставлення до розглянутої моральної ситуації та причетних до неї проблем. Це спричиняє певні труднощі, оскільки правопорушникам важко робити узагальнення, конкретні висновки, встановлювати причиново-наслідкові зв'язки між явищами та фактами.

Вибір теми етичної бесіди із засудженими обов'язково треба пов'язувати із конкретними фактами з життя колонії, учинками окремих засуджених.

Під час організації етичних бесід необхідно враховувати життєвий досвід (не завжди позитивний) засуджених, загальноосвітній рівень, а також словниковий запас, яким вони оперують. Ефективність етичних бесід багато в чому залежить від того, хто їх проводить. Поширеною є практика запрошення для таких бесід осіб, чий життєвий шлях і діяльність гідні наслідування.

Етичні бесіди дуже потрібні, оскільки збагачують соціальний досвід засуджених, розширюють їхні моральні уявлення та значно полегшують роботу вихователів. Перед зазначеним заходом варто в короткій розмові із запрошеними пояснити їм (хоча б загальною) особливості життєвого досвіду засуджених та увиразнити їхні специфічні особистісні риси. Це унеможливить нерозуміння чи небажані емоції (жалість, зайвий оптимізм тощо) під час зустрічі.

Суттєво полегшують проведення етичних бесід попереднє планування і визначення їхньої тематики, що має охоплювати основні аспекти морального виховання (виховання свідомої дисципліни, культури поведінки, патріотизму, гуманізму, товариськості тощо). Основним джерелом тем для етичних бесід із засудженими є здоровий спосіб життя, правила внутрішнього розпорядку й актуальні проблеми міжособистісних взаємин у колективі.

У виправно-трудових закладах бесіди про моральне виховання проводять виховники, представники адміністрації, учителі, шефи із організацій, які опікуються конкретним пенітенціарним закладом, та ін. Бесіди відбуваються у формі обміну думками виховника й засуджених. Що активніше виступають засуджені, то більша користь від бесіди. Темі бесід мають бути більш конкретними, вузькими, ніж теми лекцій і доповідей (скажімо, конкретні випадки з життя виправної колонії, особливі аморальні випадки засудженого чи, навпаки, ті, які треба наслідувати, будь-яка подія з життя нашої країни, геройські вчинки наших захисників – тобто такі теми, які викликають інтерес у засуджених ще до самої бесіди або ж упродовж неї).

Було б неправильно обмежувати мету бесіди тільки моральною просвітою чи вихованням моральних почуттів, моральної поведінки. Але насамперед необхідно реалізувати ще одне виховне завдання – викорінення зі свідомості засуджених пережитків минулого, особливо таких, які спричиняють злочини, і формування нових моральних поглядів та почуттів. З цього погляду ефективними вважаємо бесіди на такі теми: «Чесність і

правдивість», «Працелюбність і дармоїдство», «Корисні та шкідливі звички», «Що означає бути дисциплінованим», «Товариськість у бригаді», «Правдива й нещира дружба», «Уміння дотримуватися слова», «Бережливість і марнотратство», «Наслідування злого і доброго». Потрібно обирати так і тему й характер бесіди, щоб зацікавити засуджених, щоб вони й після бесіди обговорювали цю проблему у своєму товаристві.

Дуже важливим є і вибір часу для бесіди з обговорення якого-небудь негативного вчинку засудженого. Залежно від очікуваної реакції винуватця і колективу засуджених в одному випадку корисно провести бесіду зразу після скоєного, а в інших – дати час винуватцеві та іншим засудженим обдумати те, що сталося.

Морально-етичну бесіду необхідно ретельно продумати і підготувати, зібрати цікавий матеріал для неї. Інколи треба підготувати до бесіди й самих засуджених: рекомендувати їм прочитати відповідну статтю в газеті чи інтернет-виданні, книгу, переглянути рекомендовані кінофільм, телепередачу тощо.

6. Дієвими виховними методами в умовах виправної колонії є *розповіді на морально-етичну тему, тематичні вечори, диспути*. Розповідь передбачає розв'язання низки завдань: з'ясування змісту певних моральних понять; спонукання до схвалення позитивних учинків аналізованих осіб та засудження негативних; характеристика образу позитивного героя, мотивація його наслідування.

Цей метод є ефективним, якщо розповідь подається в емоційній та образній формі. Вимоги до морально-етичної розповіді значною мірою збігаються з вимогами до морально-етичної бесіди та цілком можуть застосовуватися до таких форм морального виховання засуджених, як тематичні вечори й диспути на морально-етичні теми.

Тематичні вечори є комбінованою формою проведення культурно-масової роботи із засудженими, і практика довела їх високу ефективність за радянського періоду. Особливо подобаються позбавленим волі різноманітні

використовувані під час тематичних вечорів розповіді на морально-етичну тему, виступи видатних осіб, діячів науки й мистецтва, бізнесу тощо, концерти художньої самодіяльності, вікторини, конкурси та ін.

Проведення тематичних вечорів значно збагачує емоційне життя засуджених, сприяє формуванню у них морально-етичних уявлень, а також вихованню моральних почуттів.

Важливу роль у моральному вихованні правопорушників відіграють *диспути*. Це відкрите, активне обговорення проблемних питань, яке спонукає засуджених висловлювати свої оцінки певних моральних явищ.

Підготовка до диспуту має бути ретельною, а його перебіг – керованим. Теми диспуту обирають найрізноманітніші, наприклад: «Герой у праці, герой у бою», «З одного металу виготовляють медаль за бій і медаль за працю», «Що таке справжня дружба» та ін.

Під час диспуту увиразнюються помилкові моральні уявлення засуджених, з'ясовуються важливі моральні поняття, формується позитивне емоційне ставлення до них.

Ефективність перелічених процесів визначається передусім єдністю поведінки і свідомості особистості. Закономірно постає ключове питання: за яких умов можливе втілення позитивних думок і поглядів засуджених у їхні конкретні дії? Вирішальним чинником при цьому постають почуття ув'язнених як своєрідний каталізатор правильної поведінки. Без правильно вихованих почуттів моральні знання так і не стануть стимулом до моральної поведінки.

7. Залежно від типу поведінки засуджених та етапу їх перевиховання розв'язуються різні завдання у вихованні моральних почуттів: від почуття відповідальності за дотримання режиму відбування покарання, дисципліни, правил внутрішнього розпорядку до почуття справедливості, колективізму, дружби; до формування вищих моральних почуттів (таких як патріотизм і глибока повага до праці), непримиренності до нечесності.

Особливу увагу необхідно приділяти вихованню почуття відповідальності не лише за свої вчинки, а й за дії осіб зі свого оточення та всього колективу. Загалом потрібно формувати готовність боротися з недоліками і захищати слабких. Утвердження гуманних взаємин між засудженими – також важливий аспект виховного процесу.

До методів формування моральних почуттів належать:

1. *Вибір емоційної ситуації*. Ефективність виховання моральних почуттів залежить від уміння вихователя створити відповідну емоційну ситуацію, пов'язану з яскравою подією, обговоренням конкретного вчинку тощо.

Вихователь має вміти оцінювати емоційні стани засуджених та керувати ними з педагогічно доцільних позицій. Позитивні емоційні переживання стають стійкими за умови їх повторення та практичної реалізації у вчинках.

2. *Планування ситуацій*. Вихователеві необхідно планомірно створювати повторювані ситуації, які стимулюють позитивні почуття, і забезпечувати закріплення останніх через конкретні дії.

3. *Заохочення*. Це педагогічний вплив, що виражає позитивну оцінку дій засудженого, сприяючи підвищенню почуття відповідальності, віри у свої сили, формуванню належної правильної самооцінки та позитивних взаємин.

Важливо заохочувати не особистість загалом, а її конкретні дії (наприклад, не «за працелюбність» узагалі, а за добре виконану певну роботу). Це унеможливить формування у засуджених споживацьких мотивів та зміцнить їхню орієнтацію на результат.

Прикметно, що за зміни основних підходів до реалізації соціально-виховної роботи в сучасних Виправних колоніях ефективність виховання визначається не стільки зовнішніми поведінковими змінами у системі взаємин «людина – людина», скільки глибинними, пов'язаними з формуванням моральної свідомості. Звісно, такі зміни можливі у виправних колоніях за умови створення належних умов, які б сприяли послідовному

розвитку морального потенціалу засуджених. Вихідною позицією в цьому процесі має бути перебудова більш чи менш стійкого негативного стереотипу ставлень засуджених до соціуму, закріпленого в їх аморальному досвіді, а його кінцевою метою – прийняття позбавленим волі традиційних моральних цінностей суспільного життя, які стають його особистісними в подальшій життєдіяльності.